

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

35. AASTAKÄIK 2023 NUMBER 2 (407)

Tartu Ülikooli rahvusmõtte auhinna tänukõne <i>Viivi Luik</i>	195
Legendi looja: Eerik Heinest ja metsavennalegendist <i>Peeter Kaasik</i>	198
Prantsuse mälupaigad saksa kastmes <i>Mart Laar</i>	240
Suur tervis ehk Kuidas teha oma haigusloost tervisetõend <i>Jüri Lipping</i>	256
Carl Espenberg — esimene eesti soost meditsiinidoktor: päritolu, õpingud ja tegevus arstina <i>Arvo Tering</i>	287
Luulet <i>Elisa von der Recke</i>	342
<i>Tõlkinud Lauri Pilter ja Kairit Kaur</i>	
<i>Arvustus: Dr Hesse jõudis eestlaste lugemislauale. Carl Hermann Hesse. Tema peab kasvama, mina kahanema: Paimede tohtri mälestusi. (Loomingu Raamatukogu nr 38–40.) Saksa keelest tõlkinud Tiiu Relve. Tallinn: Kultuurileht, 2022. 152 lk.</i> <i>Toomas Kih</i>	351

Täppisteaduste ajastu mõttekunst: kogemuse konstrueerimise loogiline analüüs. Alfred Ayer. <i>Keel, tõde ja loogika</i> . Tlk ja järelsõna Tiiu Hallap. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2022. 216 lk. <i>Leho Lamus</i>	354
Abstracts	364
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LIV <i>Herbert Normann</i>	371

**Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine
TASUTA: www.kultuurileht.ee**

Graafika (sügavtrükk) lk 197, 239, 255, 286, 350:
EVI TIHEMETS-VIIRES (1932) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia (ERKI) 1958. aastal raamatugraafikuna, tegutsenud vabakutselise kunstnikuna.

TARTU ÜLIKOOLI RAHVUSMÖTTE AUHINNA TÄNUKÕNE

Viivi Luik

Olen selle auhinna ees sõnatu. Ja tänan südamest.

Omast kogemusest tean, et kõige raskem on inimesel leida tänusõnu. Selles mõttes on tänulik inimene nagu kirjanik, sest kirjanikul on kõigist inimestest kõige raskem leida õigeid sõnu.

Seda auhinda vastu võttes ja selle eest tänades tänan ühtlasi ka oma ema ja isa, tänan Eesti maastikke, veekogusid ja pilvi, rohukõrrekesi ja viljapõlde, kirikutorne ja linnaplatse, sest need kõik on kujundanud ja vorminud minu mõtteilma.

Kuid samavõrra tänan kõiki neid eesti keele ja kultuuri kandjaid, kellela mind mõtleva inimesena ei oleks olemas. See oleks pikk nimekiri. Sellesse kuulub terve hulk eesti keeles kirjutatud ja eesti keelde tõlgitud raamatuid, terve hulk üksikuid inimesi, kes kõik kokku moodustavad rahva ja tema kultuuri.

Selles tänunimekirjas on ka ammu lahkunud raamatukoguhoidjaid ja kooliõpetajaid, on arste ja väikesi ametnikke ja on neid, kellest ma ei teagi, kes nad olid, kuid kes olid minu vastu lahked ja aitasid mind siis, kui ma polnud veel kirjanik ega midagi.

Ja nüüd jätkan ma eelmise aasta rahvusmõtte auhinna saaja Erkki-Sven Tüüri sõnadega: “Minu jaoks on rahvuslik eneseteadvus seotud eelkõige keelega, milles ma mõtlen ja mida räägin

---

Peetud 1. detsembril 2022. aastal Tartu Ülikooli aastapäeva aktusel ülikooli aulas.

oma kõige kallimate inimestega, milles on kirjutatud mind tuumani puudutavad luuletused ja proosatekstitid.”

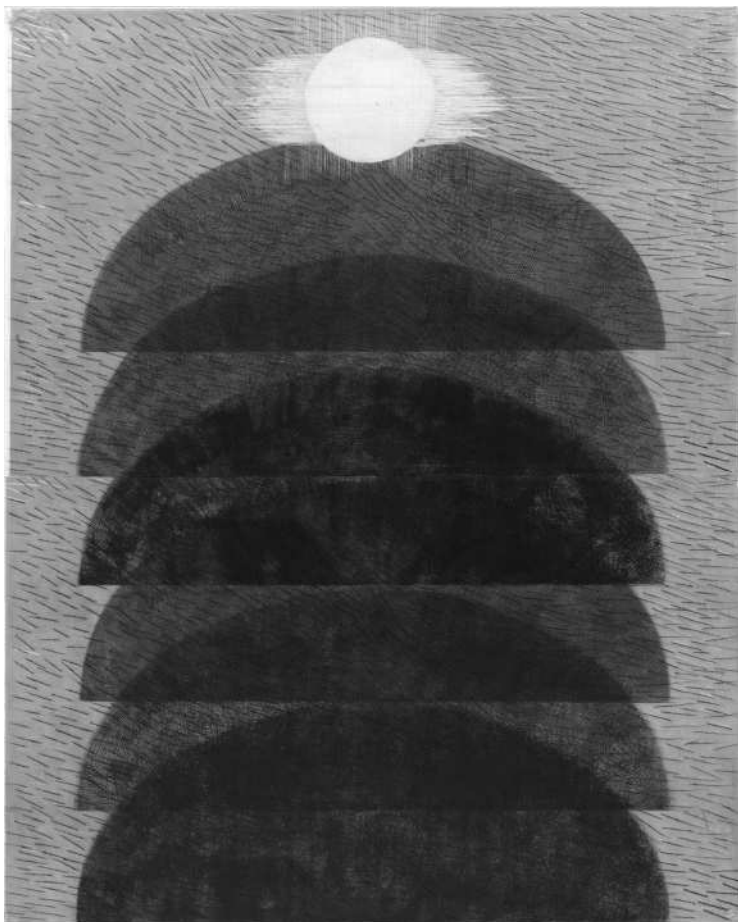
Jah, Erkki-Sven ütles juba möödunud aastal ära selle, mida mina täna siin tahaksin öelda. Et rahvustunne ja keel on lahutamatud, nad on üks tervik.

Kui *Postimehe* ajakirjanik Marju Lepajõelt küsis: “Mis te arvate, kas õnnestub rahvuslikkust kultuurist ja rahvustunnet inimestest välja rookida?”, vastas Marju: “Ei tahaks sellist asja isegi ette kujutada! Vabatahtlikult oma loovast jõust vabaneda! Oma kultuur on mõtte kodu. On erakordne nauding vallata eesti keelt. Kui inimene jääb oma juurest ilma, ei suuda ta enam luua, jõud jätab ta maha. Kui tahad mingit suurt asja teha, pead olema seotud oma rahva ja keelega.”

Praegu on need mõtted eriti olulised, sest praegu käib arutus eesti kirjandusklassika õpetamisest meie koolides. Kõik kisub sinnapoole, et koolid loobuvad eesti kirjanduse tüvitekstide kohustuslikust tutvustamisest õpilastele. See tähendab, et üksikiniimesed jäävad edaspidi rahvaks ühendamata, sest enam pole tekste ja nimesid, mida kõik ühiselt teaksid nagu hümnid või laulupeolaule. Võib ette kujutada, mida ütleks praegu Marju Lepajõe. Kuid eesti keele seletav sõnaraamat ütleb kuival ja ühemõtteliselt: “Rahvustunne on rahvusele omane ühtekuuluvustunne.”

Mis sünnib koolides, määrab rahvuse tuleviku. Seda maksab meeles pidada alati. Ka täna ja siin pidulikus saalis ning kõrgetes kõnepultides, sest ka need toetuvad sellelesamale maale, mille keeles me mõtleme.

VIIVI LUIK (1946) on eesti luuletaja, proosakirjanik ja esseist. *Akadeemias* on ta avaldanud kõne “Suhkrustatud koletised ja lahjendatud inglid” (1994, nr 2, lk 314–319).

EVI TIHEMETS. Lootus valgusele (2010)

LEGENDI LOOJA

Eerik Heinest ja metsavennalegendist

Peeter Kaasik

ME OLEME LEGENDI LOOJAD

Meie rahva ajalugu on olnud võitlus. Võitlus vabaduse ja inimõiguse eest — võitlus oma riigi ja rahva eest. Generatsioon generatsiooni järel on andnud selles heitluses oma panuse.

Lembitu malevlased langesid, kaitstes me muistset priiust, jüriöö mässulised andsid oma elu, püüdes taastada meie kunagist iseisvust. Nad lõid legendi, mis püsis elavana läbi aastasadade pimeduse ja andis jõudu ning vaimustust meie isadele ja vendadele Vabadussõjas.

Ja meie — nende meeste ja naiste pojad ja järglased, kes teostasid meie esivanemate sajandeid kestnud unistuse — Vaba Eesti — kas ei tunnetanud meist igäüks oma hinges seda jõudu ja vaimustust, mis hoovas meie südameisse möödunud aegade hämarusest?

Ja ka meie saime legendi loojateks. Kõik, kes me võitlesime oma isamaa ja rahva vabaduse eest möödunud sõjas — astusime nende lugematute hulkade kõrvale minevikus, kes oma tegude ja ohvritega hoidsid elus vabadustuld järgnevatele põlvedele.

Ja see au kohustab.

Eestlased paguluses ja eriti meie — Eesti sõdurid — on praegu ainuke jõud, mis suudab luua uusi legende. [---]

Iga meie tegu, võitlus ja ohver loob legendi, mis hoiab elus vabadustuld kuni aeg saabub (Heine 1962).

Need kirjaread võivad tänapäeval tunda ehk liiga pateetilisena, kuid kindlasti ei olnud seda 1962. aastal, kui Eerik Heine nad To-

rontos kirja pani ja soomepoiste ajakirjas *Põhjala Tähistel* avaldas.

Legendil võib olla mitu tähendust, kuid siinkohal lähtun määratlusest, et legend on rahvajutt mingist ajaloolisest sündmusest/isikust ja et selle edasiarendusena saab legendi kasutada ka väljamõeldise või ebausutava jutu sünonüümina. Legend tekib tavaliselt aja jooksul “ise” ja selle algallikat pole enamasti võimalik kindlaks teha. Legende saab aga ka luua, sest legendiks võib mitme teguri koosmõjul kujuneda ühtlasi ka mõni inspireeriv isik või sündmus.

Mida Eerik Heine ise legendi all täpsemalt silmas pidas, on raske öelda, kuid selle tsitaadi järgi tundub, et legend on tema jaoks just mingi sündmus-nähtus kui inspiratsiooniallikas, sel puhul — igikestev vabadusvõitlus. Põhieesmärgiga rööbiti, kas teadlikult või teadmatult, lõi aga Heine ka oma isikust ja elukäigust veel eraldi legendi. Ja kui Eerik Heinet nimetatakse tagantjärele legendaarseks metsavennaks ja vabadusvõitlejaks, siis vastab see igati legendi/legendaarse määratlusele nii positiivses kui ka negatiivses tähenduses.

VABADUSVÕITLEJA LEGEND

Eerik Heine (1919–2008) elukäik on väga põnev ja vääriks omaette käsitlust uuemate allikate valguses, mida varasematel kirjutajatel polnud kasutada. Kuna aga käsitlen eelkõige tema aktiivset “legendiloomeperioodi” aastatel 1957–1963, esitan Heine eluloost vaid mõne üldisema seiga.

Heine võitlus sovetivõimu vastu algas 1940. aasta suvel ja sama aasta sügisel ta vangistati (arreteerimismäärus on 30. oktoobrist). Järgmise aasta märtsis uurimine lõpetati ja Heine saadeti 23. märtsil 1941 (järel)ümberasujana Saksamaale.¹ 1941. aastal liitus Heine vabatahtlikult reservpolitseipataljoniga Ostland. 1942. aastal teenis ta lühikest aega assistendina Eesti Julgeolekupolitseis. Samal aastal astus ta vabatahtlikult Eesti Leegioni.

---

¹Rahvusarhiiv (= RA), ERAF.130SM.1.1620, Heine, E[e]rik Oskar (1919), uurimistoimik.

1944. aastal lõpetas Heine Bad Tölzi ohvitseridekooli, teenis pärast seda 20. eesti SS-diviisi 45. rügemendis. 1944. aasta septembris langes sõjavangi.

Edasine on juba paljus legendide pärusmaa, mida saab mõnel määral kontrollida Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi (MGB) uurimistoimikute ülekuulamisprotokollide järgi. Jätame aga tema laagriaja ja küsitavad põgenemislood vahele ning jätkame 1946. aastaga, mil Heine nagu tuhanded teised kontroll-filter- ja sõjavangilaagrites viibinud mehed jõudis tagasi Eestisse. 1947. aastal (enda sõnul 1946. aastal) hakkas ta end varjama. Sovetlikus kõnepruugis oli ta “illegaal”, s.t ei osalenud otseselt relvastatud vastupanus, vaid varjas end nõukogude võimu eest Järvamaal Tamsalu ja Padaküla kandis. Heine vahistati 22. juulil 1950. aastal ja MGB erinõupidamine mõistis ta 1951. aasta 7. augustil kümneks aastaks vangilaagrisse. Heine vabanes 1956. aastal Saksamaa sõjavangidele antud amnestiaga ja pääses nii elama Saksamaa Liitvabariiki. 1957. aasta kevadel lahkus ta Kanadasse Torontosse.²

Toronto õnnelikum eestlane ülestõusmise pühade ajal on kahtlemata vanaproua Margarete Heine, kelle 13 aastat jäljetult kadunud poeg Erik saabus möödunud teispäeval Siberi vangilaagrist üle Saksamaa Kanadasse ema juurde. Jällenägemise rõõm Torontos Union Stationis ema ja poja vahel oli suur ja mõnigi vastuvõtjaist pühkis vargsi pisaraid. [---]

37-aastase ltn. Erik Heine elukäik on seiklusrikas ja dramaatiline ning ületab kaugelt suurimagi seiklusfilmi ainestiku. Erik Heine ise märgib, et kui ta oma lugu ja läbielamusi vabasse maailma jõudnult ameeriklastele jutustas, siis paistsid need nende meelest olevat nii fantastilised, et neid ei tahetud uskuda.

Erik Heine kogu senine elu on olnud võitlus kommunismi vastu (Eestlane... 1957).

Siit hakkaski legend vaikselt hargnema. Eerik Heine sattus kohe ajakirjanike piiramisrõngasse. Olgu öeldud, et Heine polnud

---

²RA, ERAF.130SM.2.2-41, Hatagov-Tsõpin (Poliitilistel põhjustel süüdimõistetute operatiiv-teatmekartoteek); lähemalt RA, ERAF.129SM.1.23607, Heine, E[e]rik Oskar (1919), uurimistoimik.

sugugi esimene ega viimane, kes Eestist või NSV Liidust vabasse maailma jõudis. Suurt huvi pakkusid need lood kõik, kuid nii põnevat lugu ja ladusat juttu polnud ilmselt kellelgi teisel ette näidata. Ta kõditas kohe ka eestlaste rahvuslikku eneseuhkust, rõhutas, et vastupanu sovetivõimule jätkub ja hoolimata raskustest on eestlased säilitanud sirge selja.

“Olen uhke, et ma olen eestlane,” märgib “Vaba Eestlasele” antud jutujamisel ltn. Erik Heine, kes saabus möödunud nädalal Siberi vangilaagrist üle Saksamaa Torontosse oma ema juurde. Erik Heine kriipsutab alla, et eestlased on N. Liidu sunnitöölaagrites kõige lugupeetumaks rahvuseks, kuna nad hoiavad oma õnnetuses ja hädas tihedalt kokku ning nende hulgas et ole äraandjaid. Seetõttu vihatakse neid kommunistlike võimumeeste poolt ka kõige rohkem ja mõni aasta tagasi toimunud üldise amnestia ajal vabastati kõige vähem eestlasi (13 aastat. . . 1957).

See oli ajastu kontekstis võimas motivatsioonikõne ja mitte kohapealsete rahvuslikult meelestatud eestlaste poolt, vaid raudse eesriide tagant tulnu suust. Oli külma sõja aeg. Kuigi piirid olid 1957. aastaks ehk juba mõnevõrra paotunud, oli informatsiooni kodumaal toimuva kohta paguluses elaval eestlaskonnal siiski väga vähe ja kinni haarati kõigest. Ja ajalehed kajastasid ka kohati uskumatuid kuulujutte või vandenõuteooriaid.

Mõistagi ei unustanud Heine intervjuudes rõhutamast ka enda isikut, näiteks kirjelduses 1950. aasta kohta:

Vangistatud E. Heine viidi esmajoones Tallinnas Pagari tänaval asuva NKVD hoone keldrisse, kus asuti teda NKVD meetoditega üle kuulama. Vaatamata pingutavatele ülekuulamistele ja peksmistele ei reetnud ta siiski oma kaaslasi, kuna ta ülestunnistus oleks tähendanud kindlat surma või sunnitööd mitmele sajale inimesele. Pagari tänaval viibis E. Heine poolteist kuud surmamõistetute kambris ja tuli lõpuks ideele, esineda sakslasena. Kuna ta oli koos vanematega venelaste esimese okupatsiooni ajal Saksamaale ümberasunud, siis hakkas ta sellest ideest kinni ja kinnitas, et ta on sakslane. Lõpuks viidi ta erilise tribunaali ette, kes karistas teda eluaegse sunnitööga ja saatis ta Arhangeliski piirkonda sunnitöölaagrisse ja sealt edaspidi teistesse laagritesse (samas).

Jätaks lõigu esimese poole kõrvale, kuid teine pool sellest on hea näide, kuidas pooltõde (või -vale) või legend hakkab oma elu elama. Sensatsioonihuvilised ajakirjanikud haarasid asjast kinni ning mõnda aega saatis Heinet vaat et rahvuskangelase aupaiste.

Küll hakkasid kohe artiklites varieeruma üksikasjad, eriti mis puudutasid põgenemisi, vangla- ja laagripisooide. Ebaselgus valitseb ka aastate ja kuude suhtes, kuid seda võib seletada sellega, et sündmustest oli möödnud juba aastaid.

Tõele ei vasta aga Heine vahelduvad väited surmamõistmisest ning surmamõistetute kambrist ja eluaegsest sunnitööst. Talle määrati 10-aastane laagrikaristus, mis oli “banditismivastase võitluse” ajal 1950. aastate algul pigem leebe otsus. See osutab, et kõik Heine väited osalemisest aktiivses relvastatud vastupanu on paremal juhul küsitavad. Erinõupidamise otsusesse jäänud süüdistus kontrevolutsioonilise tegevuse eest VNSFV kriminaalkoodeksi § 58-4³ alusel ei olnud metsavendade puhul samuti kuigi tavapärane, aga ka mitte haruldane.

Kui palju Heine esitatud väited põgenemiskatsete ja laagrimässudes osalemise kohta tõele vastavad, pole võimalik enam kindlaks teha. Vähemalt täiendavat karistust talle selle eest ei määratud. Praeguse teemakäsitluse puhul pole see ka oluline.

---

³“Rahvusvahelise kodanluse sellele osale, kes kapitalistliku süsteemi asemele tulnud kommunistliku süsteemi õigusvõrdsust mitte tunnustades püüavad seda kukutada, samuti selle kodanluse mõju all olevaile või tema poolt vahenditult organiseeritud ühiskondlikele rühmitustele ja organisatsioonidele ükskõik mis viisil abi osutamine vaenuliste tegude teostamises NSVL vastu”, mis tõi kaasa “vabaduskaotuse mitte alla kolme aasta, ühes kogu või osa vara konfiskeerimisega, eriti-raskendavail asjaoludel aga kõrgendamise sotsiaalse kaitse vahendi ülemmäärani — mahalaskmiseni või töötava rahva vaenlaseks kuulutamiseni, ühes liiduvabariigi ja sellega ühtlasi NSVL kodakondsuse kaotamisega ning NSVL piiridest jäädavalt pagendamisega ja vara konfiskeerimisega” (VNFSV... 1940: 29). Teiseks süüdistati teda arreteerimisel § 182 esimese lõike järgi: “Lõhkeainete või -abinõude, samuti tulirelva (välja arvatud jahirelv) vastava loata valmistamine, hoidmine, ostmine ja edasiandmine — vabaduskaotus kuni viie aastani, ühes nende ainete, abinõude ja relvade konfiskeerimisega” (samas: 90). Vt ka: *Ugalovnöi...* 1950: 38–39, 115.

Ka torkab kohe silma mõni mälestuskatke, millesse on segatud varasemaid sündmusi. Aastatel 1950–1951 Patarei vanglas viibimise ajast rääkis ta koos temaga seal vangis olnud rahvuslikult meelestatud noortest, nimetas täpselt ka mitut organisatsiooni, kuid ühtlasi täiendas oma juttu seikadega, mis ei pärinenud kindlasti sellest ajast. Näiteks sidus ta oma vanglamälestustega juba aastaid varem Tallinnas Tõnismäel ausamba õhku lasknud noored.⁴

Siinkohal on huvitav veel see, et kui teatud episoodidest rääkis Heine üsna üksikasjalikult, siis metsavennaajast, millest kujunes tema n-ö leivanumber, kõneles ta esialgu pigem üldsõnaliselt ega tõstnud ka ennast väga esile. Ta olnud lihtsalt üks kümnest tuhandetest, kuigi ilma igasuguse kahtluseta, et ta oli aktiivne vastupanuvõitleja.

1957. aasta kevadel esines Heine sõnavõtuga Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu koosolekul Torontos (vt Metsavendade... 1957). Esitan mõne Heine väite sellest ettekandest, siinkohal neid pikemalt kommenteerimata (Heine arusaamad metsavendlusest võtan kokku allpool).

Metsavendade üksustes valitsenud range sõjaväeline kord, metsavennad polevat kunagi kasutanud oma isikunimesid, vaid numbreid, mis olnud ettevaatusabinõu võimaliku sissekukkumise puhuks. Ka tõi Heine välja, et NKVD-mehed ise tegutsesid erariideis metsavendadena, sooritades röövimisi ja kallaletunge. Nimepidi mainis Heine “Saaremaa Ilpi” ja “Hirmus Antsu” (s.t Elmar Ilpi ja Ants Kaljuranda). “Hirmsa Antsu” tegemistest tõi ta esile, et too olla käinud, NKVD kindrali vorm seljas, NKVD ja miilitsa asutustes korraldusi andmas, ja seda segaduse tekitamiseks, et metsavennad saaksid vahepeal oma asukohas operatsioone ette võtta.⁵

Märtsiküüditamine toonud kaasa metsavendade arvu järsu suurenemise, kelle hulgas nüüd oli juba ka väga palju naisi, lapsi ja vanureid. Küüditamise ajal toimunud üle maa aktiivseid vastu-

---

⁴Vt lähemalt RA, ERAF.129SM.1.30, Ageeda Paaveli, Aili Jürgen-soni jt uurimistoimik.

⁵Selle kohta on mitmesuguseid legende. Vt Mandel 2010: 19–24.

hakke küüditajaile ja polnud haruldased needki juhud, kui äraviidavate taluhooned põlema pandi — kas mahajäänute või ka küüditatavate eneste poolt.

Eraldi aktsioonina nimetas Heine Tartu-Petseri raudteel ühe postirongi röövimist,⁶ kus saadud saagiks 700 000 rubla.

Ajalehele *Vaba Eestlane* samal ajal antud intervjuus rääkis Heine põgusalt ka Lõuna-Tartumaal toimunud suurest välilahingust, siinkohal tema sõnul 1948. aastal, mille käigus metsavennad löönud puruks kogu punaste brigaadi (13 aastat... 1957). Kõnealune episood oli selles Heine jutus ka ainuke otsene väljamõeldis või väljamõeldise edasijutustus (vt ka Tartu... 1953; Metsaarmee... 1954), kuid sellest natuke pikemalt allpool.

Intervjuus oli juttu ka Heine enda tegevusest:

Erik Heine elu metsavennana oli seiklusrohke ja pingutav. Kuna metsavendadel oli hädavajalik rahvaga kontakti hoida, siis valmistati endile 1947. aastal valedokumendid ja käidi nendega vabalt ringi. Erik Heine oli käinud Tallinnas, Viljandis, Pärnus ja teistes linnades. 1947. aastal sooritas ta ühe oma suurimatest seiklusmatkadest, siirdudes valepaberitega Tomski piirkonda, kust ta tõi kodumaale seitse eestlast, kes olid 1941. aastal küüditatud.⁷ Sellistel hulljulgetel retketel juhtus aga siiski ka ebaseaduslikke vahejuhtumeid, mis oleksid võinud kergesti halvasti lõppeda. 1948. aastal tabati Erik Heine Viljandis ja viidi NKVD peakorterisse ülekuulamisele. Kuna asi ähvardas lõppeda halvasti, siis tõmbas ülekuulatavat lõpuks rinnale peidetud revolvri välja ja murdis enda politseihoonest välja. Ta põgenes talve ajal läbi metsade ja mööda kõrvalisi teid Järvamaa suunas, kattes lumetormis 14 tunniga 80 kilomeetrit. Venelaste korduvad haarangud tegid siiski aga lõpuks E. Heine ja ta kaaslaste elu kibedaks ja 1949. aastal kaotas oma viimase saatuskaaslase. 1950. aastal langes ta ise venelaste küüsi, kusjuures vangilangemise põhjuseks oli reetmine kuid võibolla ka liigne julgus (13 aastat... 1957).

---

⁶Vt “NSV Liidu Sideministeeriumi voliniku ametkondliku juurdlouse akt, 1.12.1948” (Noormets 2014: 231–232).

⁷Tegemist oli harva, kuid mitte ainulaadse juhtumiga. Vt Varju 2013: 33–43.

Eerik Heine legend oli ilmselt sedavõrd muljetavaldav, et äratas ka Ameerika Ühendriikide Luure Keskagentuuri (CIA) tähelepanu. Sellest siis ka kahtlused Heine väidetava koostöö kohta KGB-ga ehk nagu võtab selle umbusu kokku üks lõik CIA tollasest raportist: “Tema ebatõeline [*fantastic*] lugu elust Teise maailmasõja ajal, arvukatest arreteerimistest ja põgenemistest Nõukogude vangilaagritest ning lõpuks tema põgenemine NSV Liidust (Eestist) Läände.”⁸

EESTI PAGULASTE HÜPOTEETILISED TEADMISED METSAVENDADEST 1957. AASTAL

Üldjoones oli eesti pagulaskonnal ka enne Heine saabumist mingi teadmine metsavendade olemasolust ja tegevusest Eestis olemas. Aastate jooksul oli pagulasajakirjanduses ilmunud küllalt arvukalt vastavasisulisi uudiseid, ja pärast Stalini surma 1953. aastal, külma sõja leevenemise ajal hakkas infot kodumaal toimuvast ka vabamalt liikuma.

Eerik Heine saabumine Kanadasse 1957. aastal ja tema avalikud esinemised olid aga kindlasti omamoodi värske tuuleõhk kohalikus eestlaskonnas. Muu hulgas tõi ta sõnumi, et vastupanu pole veel sugugi murtud ja kestab edasi.⁹ Teiseks jagas Heine mälestusi kui isik, kes tõepoolest oli ka ise põrandaaluses vastupanus osalenud (eks oli ilmselt ka kahtlejad).

Viimased teated tegelikelt vastupanuvõitlejatelt pärinesid kümne aasta tagusest ajast (tõsi, ka Heine enda teadmised olid enam-vähem samast ajast). 1945. aastal kindlasti, kuid osalt ka 1946. aastal ei suutnud Nõukogude piirivalve Eesti merepiiri veel täielikult sulgeda ja seetõttu jõudis informatsioon metsavendadest põgenike kaudu ka vabasse maailma (vt Pihlau 2001). Põgenikke

---

⁸Vt Dispatch. OCOW — 4356. Subject Eerik Heine. 22.07.1963, www.cia.gov/readingroom/document/519b7f94993294098d512937.

⁹Pigem oli selleks ajaks vabas maailmas levinud arusaam, et aktiivne vastupanu Eestis on maha surutud, juba 1952. aastast leidub ajalehtedes osutusi selle kohta. Vt nt Metsavendlus... 1952; Partisane... 1952. Ja see vastas üldjoontes ka tõele.

oleks ilmselt olnud palju rohkem, kuid juba 1944. aasta sügisest kadus ära Soome põgenemise võimalus ja suure(ma) osa põgenikke andis Soome NSV Liidule välja vastavalt vaherahulepingus kokkulepitule.¹⁰ Rootsi põgenenuid oli aga ka pärast Eesti taaskooperimist Punaarmee poolt 1944. aastal veel mõnda aega arvukalt. Ja 1945. aasta oli metsavendluse kõrgaeg relvastatud vastupanu mõttes ning aasta esimene pool ilmselt ka end varjavate inimeste koguarvu silmas pidades (suure osa andis selleks peitumine mobilisatsiooni eest Punaarmeesse¹¹). Nii oli põgenike kaudu ka pagulastel või vähemalt juhtivatel pagulasorganisatsioonidel mingi ettekujutus Eestis toimuvast olemas.¹²

Näitlikustamiseks löik tunnistusest, mille andis üks 1945. aasta juunis Eestist põgenenud, anonüümseks jäetud noormees:

Esialgu elasin üsna kodu lähedal, üksikult, kui aga anti välja kuulus “saksa käsilasi” käsitlev seadus, oli selge, et pole mul enam kohta selles ühiskonnas. Siirdusin kaugemale, kus kuulsin olevat ühe suurema salga, ja liitusin sellega. Nii saigi minust metsavend. Umbes sama tegid läbi tuhanded eesti noormehed, keda kuulutati lindpriiks Nõukogude seadustega ja kes saadavad oma päevi möö-

---

¹⁰Vt soomlaste dilemmast nt: Eestlased... 1952.

¹¹Kui lahingud olid 1944. aastal jõudnud Eesti piiridele, andis Lenini-grad rinde juhataja varasematele mobilisatsioonikorraldustele tuginedes 16. veebruaril käskkirja, mille kohaselt kuulusid Punaarmee poolt hõivatud Eestis mobilisatsiooni alla 17–50-aastased mehed. Tegelikult algas väkke võtmine (teatud eranditega) siiski mitu kuud hiljem. 25. augustil 1944 andis ENSV Rahvakomissaride Nõukogu korralduse alustada elanike registreerimist. Sõjaväearvele tuli võtta aastakäigud 1896–1905, mobilisatsiooni alla kuulusid aastakäigud 1905–1926 ja kutsealusteks arvati 1927. a sündinud. Suurem mobilisatsiooni eest varjumine algas sama aasta sügisel elanikkonna registreerimise ja mees- te sõjaväearvele võtmise ajal (vt Kaasik 2009: 83).

¹²Põgenike käest saadud tunnistustest-mälestustest annab ülevaate allikapublikatsioonide sari ajakirjas *Akadeemia* aastail 2011–2015: ““Mitmesuguseid kuuldusi liigub...”: Teateid olukorra kohta Eestis 1943–1945”.

da Eesti metsades — metsavendadena (“Mitmesuguseid...” 2015: 1534–1535).¹³

Ühena mitmest isikust kogus mälestusi-tunnistusi esialgu Soomes (sh sealsele Peakorterile) ja 1944. aastast Rootsis Eesti Vabariigi välisdelegatsiooni ja seejärel Eesti Vabariigi Rahvuskomitee ning eesti pagulasorganisatsioonide ülesandel ajakirjanik Voldemar Kures. Need jõudsid ühtlasi Eesti välisesindajate kätte. Ja nii mõndagi jõudis kogutud materjalist ka ajalehtedesse (vt Kaasik 2022). Kui sovetliku elu igapäevavintsutusi kirjeldati kohati üsna naturaalselt, siis lood metsavendadest olid küllatki ebamäärased: selgusetuks jäi, millal sündmused toimusid, kohanimedid küll leidis, kuid isikunimesid mitte. Ebamäärasus oli tingitud sellest, et vastupanust polnud selgemat pilti (pigem kuulujutud), teiseks oli see ka mõistetav, et mitte panna kodumaal vastupanu osutajaid (või end varjavaid isikuid) löögi alla ega ülemäära demonstreerida põgenemisteid ja põgenemise fakti (vt nt Fakt. 1947).

1947. aastast muutus üle mere põgenemine väga harvaks, kuid ei kadunud siiski täielikult. Küll olid need inimesed enne põgenemist elanud legaalselt ja metsavendlusest teadsid vaid kuulujuttude kaudu. Neid aga liikus Eestis arvukalt, üks fantastilisem kui teine, ja nad rikastasid nii ka eesti pagulaste arusaama metsavendluse olemusest. Üks paremaid näiteid sellest žanrist on ehk ajalehes *Eesti Teataja* 1948. aasta septembris avaldatud artikkel pealkirjaga “Metsavennad — karmid võitlejad” (Metsavennad... 1948). Kuna informatsioon pärinenud “kolmelt Nõukogude Eestist põgenenud kalamehelt”, siis on need arvatavasti Eduard Soorsk, Edgar Pappel ja August Koppel, kes põgenesid traaleril Merisilm (vt Uusi... 1948). Päris kindel selles siiski olla ei saa,

---

¹³“Saksa käsilasi” käsitleva seaduse all on mõistetud ENSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee ühismäärust nr 380 14. detsembrist 1944 “ENSV ÜN 1944. aasta 17. septembri seaduse “Saksa okupantide poolt äravõetud maa tagasiandmise kohta Eesti NSV talupoegadele” täitmise käigu ja Eesti NSV põllumajanduse taastamise esmajärjekordsete abinõude kohta”. Vt *ENSV Teataja*, 1944, 15, 186.

sest 1947. aastal põgenes Rootsi veel kalatraaler Merituul (vt ka “Merituul”... 1948).

Küll esines oma nime all 1950. aastal Västeråsi sadamas Nõukogude aurikult Tosno ärahüpanud Enno Kustin, kelle sõnul oli metsavendlus “märksa vaibunud, kuid mitte kadunud”. Ka rääkis ta mitmeid episoode metsavendade tegutsemisest Virumaal, ja seda üllatavalt täpselt (vt Enno Kustini... 1950).

Pärast Stalini surma 1953. aastal esines enamik põgenikke juba oma nime all. Näiteks 1955. aasta märtsis põgenes kaubalaeva Tartu trümmis Inglismaale Manivald Rästas,¹⁴ kes samuti rääkis mõne seiga veel tegutsevatest metsavendadest, sh Paide rajoonis Mäekülas õhku lastud¹⁵ Lenini monumendist (Metsavennad... 1955). Samal aastal põgenes paadiga Rootsi ka saarlane Eduard (Edward) Õun.¹⁶ Temalt saadud informatsiooni põhjal said eesti pagulased näiteks üsnagi objektiivse pildi selleks ajaks juba legendide uttu mattunud (vt nt Eesti... 1950) Saaremaa metsavennast Elmar Ilbist (vt Fakt. 1956). Nii Rästa kui Õuna sulest ilmusid üsna pea ka mälestusteraamatud,¹⁷ mille kaudu said eesti pagulased üsnagi autentset ja väärtuslikku informatsiooni kodumaal toimuvast, sh põgusalt ka metsavendadest (vt Manivald Rästas. *Tulin kodumaalt: Mälestused* (Lund: Eesti Kirjanike Koope-

---

¹⁴Vt ka Pihlau 2001; Erelt 2007; ERA.1608.2.1862, Kirjavahetus Eestist põgenenud Manivald Rästas’e kohta, temaga tehtud intervjuude tekstid, 07.04.1955–15.05.1956, 18.06.1964; RA, ERAF.130SM.1.14150, Rästas, Manivald Juhan (1934), uurimistoimik.

¹⁵Selle teoga said hakkama Ülo Altermanni salga liikmed 11. juunil 1953.

¹⁶Balti Laevastiku sõjatribunal mõistis Eduard Õuna tagaselja surma, temaga koos põgenenud abikaasale ja ämmale määrati vastavalt 25 ja 20 aastat vabadusekaotust. Välismaale jõudis info sellest 1957. aastal, kui põgenes neli purjesportlast eesotsas Augen Adrikuuga. Vt Edv. Õun... 1957; Metsavendlus... 1957; ERA.R-2276.1.7571, Ыун Эдуард Юханович, Ыун Мари Игнатъевна, Доленчич Барбара Йосепова, 10.11.1955–03.02.1956, juurdlustoimik.

¹⁷Manivald Rästa jutu on teoseks vorminud kirjanik ja ajakirjanik Gert Helbemäe. Vt Kronberg 2001.

ratiiv, 1955); Edward Õun. *Võibolla järgmisel ööl...* (Stockholm: EMP, 1956)).

Olgu ka öeldud, et Heine polnud sugugi esimene endine metsavend, kes läände jõudis. Oluliseks infoallikaks olid veel sõjavangistusest vabanenud Saksa sõjavangid, kes kodumaale repatrieeriti. Nii mõnigi neist oli olnud vangilaagris Eestis ning mõni väidetavalt ka ise liitunud metsavendadega (vt nt Sakslane... 1948; Metsavennana... 1953). Peale sakslaste oli aga juba 1954. aastal vabanenud veel üks omaaegne metsavend — Olaf Tammark, kelle elusaatus oli mõneti sarnane Heine omaga, vähemalt kuni 1944. aastani (vt Ross 2010). 1941. aastal oli ta asunud ümber Saksamaale, lõpetas Bad Tölzi sõjakooli ja võitles 20. eesti SS-diviisis. Kui Heine langes vangi, siis Tammark tegutses kuni 1945. aasta lõpuni metsavennana Friedrich Kure salgas. Ta vabanes paar aastat varem kui Heine, 1954. aastal, ja saadeti n-ö sakslasena tagasi “kodumaale”.¹⁸

Tammarki arreteerinud operatiivgrupi juht, tollane julgeolekuleitnant, hilisem nõukogude luuletaja Uno Laht pidas hiljem vajalikuks iseloomustada neid mehi nii:

Ilma küünevihata tean ka mõnd konkreetset juhtumit 1950-ndatest. Kaks kantsler Adenaueri visiidi järel nõukogude sõjavangilaagrist vabastatud eesti soost SS ohvitseri, Eerik Heine ja Olaf Tammark — mõlemad *volksdeutschid*, viidi pärast Saksamaale jõudmist kohe Rootsi. Nad said sealt uue teenistusloo, aukraadi, legendi, ühel trükiti kena metsavendade laulude raamat okstraadi vermetest näos. Juba paar kuud hiljem ilmus ta pinnale USA-s Ohio osariigi eesti vabadusvõitlejate ühingu asepresidendina. Pagulaslehtedes kahtlustati ühte neist Nõukogude agendiks olemises, kumba just, kas õiget, ei mäleta (Laht 1999).¹⁹

Kui Heine hakkas paguluses algusest peale aktiivselt tegutsema, siis Tammarki avalik tegevus oli märgatavalt tagasihoidlikum, kuid nagu osutab Lahtki, siis oma panuse vabadusvõitluse

---

¹⁸RA, ERAF.1.302.498, l. 18–19, ENSV KGB õiend 6. juunist 1986. Vt lähemalt RA, ERAF.129SM.1.374, Olaf Tammarki jt uurimistoimik.

¹⁹Tammarki kommentaare Lahe kohta ja viimase vastust vt Palli, Lepassalu 1999.

meenutamisse andis kohe ka Tammarki koostatud lauluraamat *Ma laulan — traataia vermed näol: Aheldatud kodumaa võitluslaule* (Sweden: Tammark, 1954), mille on viisistanud Eduard Tubin. Aastatel 1954–1957 õppis Tammark Saksamaal Giesseni Polütehnikumis ehitusinseneri erialal ja töötas 1957–1958 arhitektuuribüroos Stockholmis; 1958. aastal asus ta ümber USAsse.²⁰ Tema avalikud esinemised piirdusid peamiselt isiklike mälestuste ja tähelepanekutega aastatest 1944–1945 (vt Eesti... 1959; Näitus... 1959).

1950. aastate teisest poolest hakkas järjest rohkem informatsiooni välismaale jõudma Nõukogude ajalehtede kaudu, ridade vahelt oli olnud seda võimalik saada ka varem (vt nt kommentaari Uno Lahe artiklile: Aktivist... 1952). Nõukogude lehed kajastasid propagandistlikult mitut poolavalikku kohtuprotsessi, kuid anti teada ka mõnest operatsioonist ja mõistagi “bandiitide metsikustest” (Veel... 1958; Lahing... 1956; NKVD... 1956). Informatsiooni üritati hankida ja mõnikord ka saadi kodueestlastelt, kes kultuurialal, ametiasjus (nt meremehed) või muus asjus olid välismaale juhtunud (nt A. R-k. 1951).

Eraldi võiks nimetada veel propagandistlikke artikleid välismaiste luureteenistuste tegevuse paljastamisest. 1956. aastal lõpetas ENSV KGB üsnagi edukad raadiomängud Rootsi sõjaväeluurega ning 5. märtsil 1957 esitas NSV Liidu välisministeerium Rootsile protestinoodi Rootsi luure õõnestustegevuse vastu (vt Pihlau 2008–2010). Ametlikule noodile järgnesid artiklid ajakirjanduses, sh pikem artikkel ajakirjas *Ogonjok* (ENSV KGB... 2000: 115–116). Propagandistlik paljastus jäi silma ka pagulasajakirjandusele, ja juba samal kuul avaldati ajalehes *Vaba Eestlane* pikem ülevaade metsavenna ja luuraja Richard Saaliste tegevusest, mis on oma aja kohta üllatavalt täpne (vt Mehed... 1957). USA ja Suurbritannia luuremängude kohta hakkas informatsiooni läbi tilkuma mõnevõrra hiljem (vt nt Eestlased... 1974).

Selle teema lõpetuseks mõni sõna Saksamaa Liitvabariigis ilmunud ajalehest *Võitleja: Ülemaailmne Eesti sõjameeste ja vaba-*

---

²⁰Vt Album Esticum, www.cfe.ee/album-esticum?show=1964.

dušvõitlejate häälekandja, mis eristub teistest eesti pagulasväljannetest ehk mõnevõrra käremeelsema hoiaku poolest. Ajalehes ilmus mitu lugu, mis olid üllatavalt detailsed, kuid ilma viitega, millisest allikast informatsioon pärines (nt Metsavendade... 1958). Siinkohal esitaksin seoses *Võitlejaga* eraldi ära ilmselt kõige pöörasema legendi, täpsemalt, juba Heine väidetud “Tartu suurlahingu” ning sellega seotud põrandaaluse organisatsiooni “Ring” ja “Metsaarmee” tegevuse (vt Täiendavaid... 1954).

Eestis ja Lätis tegutsenud aastatel 1944–1951 Saksa sõjavangide salaorganisatsioon nimega “Ring”, mis olla jagatud piirkondadeks ja ringkondadeks. Kuna sõjavangide liikuvus oli suur, saadud usaldusmeeste kaudu väga palju informatsiooni. *Võitleja* toimetuse sai nüüd kontakti “Ringi” ühe “piirkonnajuhi-usaldusmehega” ja selle kaudu lisainformatsiooni “Tartu suurlahingu” kohta.

Lühidalt kokku võttes eksisteeris (ja tegutses artikli avaldamise ajal 1954. aastal edasi) “Roheline armee” (või “Metsaarmee”), mille koosseisus olevat “Ringi” andmetel olnud 70% eestlasi, 15% sakslasi ja “suurel arvul lätlasi”, oli olnud ka leedulasi ja venelasi. Armeed ise allunud kindralist “ülemjuhatajale”, ühele “eesti majorile”.

Kuna olukord Eestis hakkas muutuma lootusetuks, andnud “ülemjuhataja” korralduse Eestist välja murda. Täpset lahingu kohta *Võitleja* toimetusel ei õnnestunud välja selgitada, kuid see olevat olnud kusagil Tartumaa lõunaosas. Jätaksin siinkohal kõrvale “vägede paigutuse”, rünnakkäskud, tiibmanöövrid, eel- ja järelväe tegevuse jms ja esitaksin vaid tulemuse. “Metsaarmee” vastas olnud kaks punaste diviisi olevat löödud puruks ja pärast seda “Metsaarmee” “raiuunud end läbi Valge-Vene, Leedu ja Poola põlismetsade aladele”.

Punaste kaotused väärivad lausa tsiteerimist:

“RINGI” poolt mitmeti hangitud ja kontrollitud andmetel olid punaste kaotused Tartu suurlahingus järgmised: 80 ohvitseri langenud või raskelt haavatud, nende hulgas üks kindral; 900 allohvitseri ja sõdurit langenud või raskelt haavatud; 14 tanki ja 60–80 mootorsõidukit hävitatud (samast).

Kus, millal, miks ja kelle poolt see udujutt liikvele läks, pole selge, midagi sellist pole mulle kohalikku päritolu kuulujuttude seas kusagil silma jäänud (vt nt Kaasik 2018). *Võitleja* toimetus osutaks justkui mingitele sakslastele. On aga võimalik, et see lugu hakkas ringi liikuma juba mõni aasta varem. Näiteks 1948. aastast pärineb mitmeosaline ajalehelugu “Mees raudkardinate tagant”, mille autoriks “Fakt”²¹ ja kus on juttu käsust “väljamurdmiseks kodumaa metsadest”. Ja salapärase raudkardinamehe teekond viinud samal aastal läbi Läti, Leedu, Poola, Saksamaa ja Rootsi Euroopast välja (Fakt. 1948, I). Ei saa aga ka välistada, et see oli mingi infooperatsiooni osa, mis tagantjärele tundubki kõige tõenäolisem.²²

Aga olulisem on siinkohal, et see on selge osutus, et Eerik Heine kasutas oma metsavennalegendis ka läänes juba ilmunud materjale.

EERIK HEINE ILUKIRJANDUSKANGELASENA

Eerik Heine elukäik oli igati inspireeriv ja legendilooime õnneks ristusid tema teed eesti pagulaskirjaniku Arved Viirlaiuga.²³ Tuginedes Eerik Heine jutustustele, kirjutas Viirlaid tema eluloo (romaanis Eerik Horm) ainetel viis romaani. Need jagunevad omakorda tinglikult kaheks: sõduri- ja sõjavangielu, metsavendlust ja Tallinna vanglaid käsitlev triloogia *Vaim ja ahelad* (1961), *Kustuvad tuled* (1965) ja *Sadu jõkke* (1965), ning kümme aastat hiljem ilmunud romaanid *Kes tappis Eerik Hormi?* (1974) ja

---

²¹“Faktilt” ilmus arvukalt kirjutisi, mis paistavad silma informeeritusega, kuid ka (mõistetava) konspiratsiooniga allikate suhtes. Selle nime all kirjutas Voldemar Kures, nagu seda ka Eesti NSV propagandalehes juba sel ajal kinnitati. Vt Neeris 1957.

²²Vt nt Project Outline. Headquarters Case Officer [---] Cryptonym: AEBASIN. Division: SR. Station: Headquarters, Washington. Room. No. 2506 “J”. Extension 3264. Date: 16 October 1953, www.cia.gov/readingroom/docs/AEROOT%20AEBASIN_0007.pdf.

²³Eerik Heine oli Arved Viirlaiu kälimees, täpsemalt abiellus ta kirjaniku naiseõe Ilse Hildegard Varresegaga.

Surnud ei loe (1975; kõik Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv), kus peale Hormi teekonna läbi Nõukogude vangilaagrite hargneb rööbiti Heine kui KGB agendi saaga.

Küll võiks öelda, et Viirlaiu nendest teostest²⁴ rohkem on tänapäevaseid arusaamu metsavendluse olemusest mõjutanud tema 1952. aastal ilmunud romaan *Ristideta hauad* (I–II; Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv), mida on ka palju tõlgitud.²⁵ Kui sellest on ilmunud mitu kordustrukki, siis Hormi-saagast on eesti keeles uuesti avaldatud vaid pentaloogia esimene osa *Vaim ja ahe-lad* (Tallinn: Virgela, 1998; autori väikeste parandustega).

Olgu veel kord täpsustatud, et Viirlaiu ja Heine koostöös kirja pandud Hormi-sari pole sugugi ainult metsavendlusest, vaid laiemalt vabadusvõitlusest ja vastupanust sovetivõimule. Sündmused saavad alguse 1940. aasta nn juunipöördest, hõlmavad Teise maailmasõja aega ja Heine-Hormi vabadusvõitlust juba vabas maailmas. Metsavendus moodustab ainult osa kogu teemaarendusest ja üldisemat tonaalsust arvestades oligi selle kajastamine rõhutatult aktiivse relvastatud vastupanuna asja loomulik käik. Viirlaid ei idealiseeri metsavendi, vaid toob välja ka nende igapäevaelu viletsuse, küsitava väärtusega aktsioonid, omavahelised tülid, reetmised jm, lisades ilukirjandusele vajaliku armukolmnurga liini.

²⁴Viirlaid polnud ainuke, keda metsavendade teema inspireeris. Samal 1952. aastal, kui ilmus tema romaan *Ristideta hauad*, nägi trüki-valgust ka eesti meremehe Fred Kraavi (1923–2010) ingliskeelne *The Partisans* (New York: Vantage Press). Romaani tegevus leiab aset aastatel 1946–1947 Saaremaal ning autori sõnul sai ta inspiratsiooni läände pääsenud inimeste juttudest ja ajalehelugudest. Vt Inglisekeelne... 1952. Hiljem avaldas Fred Kraav ka romaani *Risttules* (tlk E. Järvel; Toronto: Eesti Kirjastus Kanadas, 1958), mille allikaks peale trükisõna olid olnud siis Kanadas põgenikuna elanud NKVD endise kapteni jutud, kellega ta tutvus ühe Inglise ohvitseri vahendusel; see mees oli teeninud pärast sõda leitnandina Võrumaal ja võtnud osa “metsade kammimisest, metsavendade tagaotsimisest ning talunike mahasurumisest”. Samuti saanud Kraav palju materjali Erik Heinelt. Vt Kuidas... 1958, ka nt Kraav 1998, 2012; Elvet 2005.

²⁵*Ristideta hauad* on ilmunud läti (1956), rootsi (1959), prantsuse (1962), hispaania (1966), soome (1968), hiina (1969), inglise (1972), leedu (1996) ja vene (2005) keeles.

Nii kirjanduslikult kui ka ajalooteadmise seisukohast on kindlasti väärtuslikumad ja õnnestunumad vangla- ja laagrikirjeldused.²⁶

Samal ajal tegi kirjanduslikke katsetusi ka Eerik Heine ise. 1963. aastal linastus Kanadas tema stsenaariumi alusel Eesti sõja-järgset metsavendlust kajastav mängufilm paljuütleva pealkirjaga *Legendi loojad* (režissöör Evald Mägi),²⁷ koos stsenaaristi sissejuhatava sõnavõtuga, et see kõik on sulatõde:

Viis pikka aastat, aastad täis võitlusi ja raskusi, kuid ka aastad täis helgeid momente ja mälestusi. Iga mees, naine ja nooruk selles filmis on tõeline kuju nendest inimestest, keda ma kord tundsin ja armastasin. Iga sõna selles filmis on kunagi räägitud, iga tegu on tehtud ja iga mõte on mõeldud.²⁸

Tundub, et tuntuse suurenedes muutus Heine järk-järgult osaliseks paljudes enda jutustatud sündmustes. Oma osa oli selles kindlasti ka Viirlaiu romaanidel.

Tagantjärele seda amatöörfilmi vaadates võib tõdeda, et liites arvukalt üksiksündmusi, ei saa filmi süžeed kindlasti nimetada väljamõeldiseks. Episoodid olidki reaalsed, millele leiab otsides ka vaste, kuid kindlasti ei vasta tõele väide, et Heine oli ise osaline selles kõiges (nt rongirööv, lahingustseenid jm). Siiski ei väida Heine ka väga kategooriliselt, et ta oli kõiges ise osaline, täpsemalt, jätab selle õhku. See oli Heine puhul üsna tavapärane, et kohati kaob tal poole lause pealt selge piir, mis on mälestus ja mis kuulnud-loetud infokillu edasijutustus.

---

²⁶Vrd ka Hellar Grabbi: "Mitmed lõigud Viirlaiu kirjapandud vanglate ja vangilaagrite kirjeldustest kannavad välja võrdluse selliste meistritega nagu Solženitsõn ja "Kolõma juttude" Varlam Šalamov. Kui Viirlaid Eerik Hormi pentaloogiat kirjutas, ei olnud tal neid eeskujuks võtta. Solženitsõn hakkas "Gulagi" kirjutama 1958, selle esimene köide ilmus inglise keeles alles 1973, "Kolõma jutud" 1980" (2007: 121). Laagriromaanid žanrist vt Kõvamees 2013.

²⁷"Legendi loojad" (1963), www.efis.ee/et/filmiliigid/film/id/18607. Filmi saamisloost vt nt Nad jäädvustavad... 1961; J. N. 1988.

²⁸Legendi loojad. Mängufilm. Tootja: Eesti film Kanadas, 1963, www.eha.ee/fa/public/index.php?act=search_detail&a_id=623&mod=3&pealk=legendi+loojad&mark=&isik=&lang=et&nocache=1619377527.

KGB LEGEND

Nagu eespool juba osutatud, tekkis Eerik Heine kui vabadusvõitleja legendi kõrvale veel teinegi legend, mis hakkas samuti oma elu elama — Eerik Heine kui KGB agent. Olgu öeldud, et siinkohal pole eesmärgiks ei Heinet kahtlustest vabastada ega vastu-pidi.

Protsessi tagamaadest on ajakirjas *Looming* pikemalt kirjutanud literaat Hellar Grabbi (2007). Seda kajastasid üsna põhjalikult mitu tollast eesti pagulaste ajalehte, aga ka Kanada ja USA lehed.²⁹ Praeguseks on CIA võtnud maha salastatuse ka paarisajalt Eerik Heinega seotud dokumendilt.³⁰

See pooleldi kuulujutuna CIA poolt lahti lastud süüdistus sai omakorda aluseks aastaid kestnud kõmulistele kohtuprotsessidele. Heine kaebas kõigepealt kohtusse Eesti Vabadusvõitlejate Liidu esimehe Jüri Rausi, kes olevat tema kohta laimu levitanud. Ilmselt oli see ootamatu käik, sest Raus pidi kohtupingis oma sõnu tõestama, mis tõi omakorda kaasa CIA sekkumise ja osutuse konfidentsiaalsele infole, mida avalikus kohtuprotsessis ei saavat tõendina kasutada (vt Heine. . . 1966). Kohtusaagas, mis jõudis USA Ülemkohtuni, ei leidnud kinnitust, et Heine oleks olnud KGB agent, kuid seda ei lükatud ka ümber.³¹

CIA versiooni võtab põgusalt kokku Hellar Grabbi:

Eespool esitatud Heine elulool on ka teine versioon. Lahknevused ilmnevad alates 1940. aastate lõpust, kui Heine oli metsavend Järvemaal. Ta olevat kukkunud jälitajate kätte. Ähvarduste ja survevahenditega sunnitud teda juhatama MVD üksust metsavendade punkri juurde. Metsavennad tapeti puhkenud tulevahetu-

---

²⁹Vt RA, ERA.1608.2.1739, Kohtuprotsesside dokumendid ja ajaleheväljalõiked Erik Heine – Jüri Raus'i kohtuasja suhtes (süüdistus KGB agendiks olemises).

³⁰Vt Freedom of Information Act Electronic Reading Room, www.cia.gov/readingroom, otsingud “Eric Heine”, “Erik Heine”, “Eerik Heine”.

³¹Vt Eerik Heine, Appellant, v. Juri Raus; US Court of Appeals for the Fourth Circuit — 399 F.2d 785 (4th Cir. 1968), July 22, 1968, law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F2/399/785/347004.

ses või vangistati. See olevat olnud konks, mille otsas Heine rippus, millega teda sai šantažeerida, sest teo teatavakssaamist tahtis ta iga hinna eest ära hoida. Niimoodi Nõukogude eritalitusel läa otsas, saadeti Heine vangilaagrist Riia luurekooli, kus teda valmistati ette Läände saatmiseks. See korraldati Saksa sõjavangide kojutuleku raames, mis pakkus hea ja sobiva legendi, sest Heine ja ta vanemad olid ümberasujad (2007: 115).

Mingeid vettpidavaid tõendeid pole nende väidete tõestuseks esitatud ja tõenäoliselt neid ka pole. CIA vabaks antud dokumentidest jääb mulje, et kahtlusteks andis põhjust pigem Heine enda vastukäiv ja kohati uskumatuna tunduv jutt. Ja tundub, et silma jäi eriti just tema metsavennaeg.³² Sellele osutab muide ka Heine ise oma intervjuus Torontosse saabumisel, et ameeriklaste silmis äratas tema jutt juba algusest peale kahtlust (vt eespool).

Näib, et erilist kahtlust äratas Eerik Heine valedokumentidega reis 1947. aastal Siberisse, kust ta aidanud Eestisse tagasi seitse 1941. aastal küüditatud eestlast.³³ Kas see kõik nii oli, nagu Heine ise kirjeldab, pole võimalik kindlaks teha, kuid tema Siberiskäiku on tõepoolest kinnitanud ka asjaosalised-tunnistajad.³⁴

Siinkohal avaldub mõnevõrra ka CIA arusaam Nõukogude julgeolekuorganite kõikvõimsusest, jättes arvestamata kõige sovetlikuga kaasas käiva korralageduse (antud episoodi puhul

---

³²Vt Dispatch, 1966. From: Chief, SB via Chief, EUR; Subject REDBLOCK LCIMPROVE SMOTH support in Eerik Heine Investigation; Action: Discuss with SMOTH as indicated, www.cia.gov/readingroom/docs/HEINE%2C%20ERIK%20%20%20VOL.%203_0070.pdf.

³³Vt nt Dispatch OCOW — 4356, 25 July 1963; OCOA — 7234, 6 December 1963. Subject Eerik Heine, www.cia.gov/readingroom/document/519b7f94993294098d512937.

³⁴Vt Kirjutamata memuaare: Eerik Heine, Meeri Raha-Kirik ja Juhan Kirik. Saate autor ja toimetaja Lembit Lauri. Salvestatud märtsis 1997, arhiiv.err.ee/vaata/kirjutamata-memuaare-kirjutamata-memuaare-eerik-heine-meeri-raha-kirik-ja-juhan-kirik. Juhan Kiriku (1918–2006) ja Meeri (Mary) Raha-Kiriku (1924–2008) kohta vt www.memoriaal.ee/otsing/?q=Juhan+Kirik&f=all, Juhan Kirikust ka arhiiv.err.ee/audio/vaata/kirjutamata-memuaare-kirjutamata-memuaare-juhan-kirik-02.

eelkõige altkäemaksud ja kõikvõimalike hangeldajate tegevus), mis võimaldas ka kohati uskumatuid juhtumisi.

Kahtlusteks Heine suhtes oli aga alust, sest pärast Saksamaale jõudmist uuriti USA tsoonis tema tausta ja väljarändamisel Kanadasse pidi ta esitama andmeid oma elukäigu kohta. Need aga hakkasid kohe mõnevõrra lahknema sellest, mida Heine avalikult rääkis.³⁵ Esialgu sellest suuremat probleemi ei tehtud, küll läks nii aga pärast seda, kui 1963. aasta kevadel oli Torontos suure menuga vastu võetud Heine film *Legendi loojad* (Filmietendus... 1963), ja eriti veel siis, kui selgus, et Heine pidi tulema filmiga USA ringreisile.³⁶

Heine toetajate üks argument oli, et kui abstraktne KGB nägi Heine aktiivset kommunismivastast tegevust ja tema mõju kasvu Põhja-Ameerika eestlaskonnas, söötis ta CIA-le ette valeandmeid Heine kohta. Seda ei saa kindlasti välistada ja olukord oli vaieldamatult soodus kahtluste külvamiseks, sest samal ajal hakkas mõranema 1955. aastal Rootsi “põgenenud” agent “Skvortsovile” ehk Juhan Tuldavale ehk Arthur Hamanile KGB poolt teele kaasa antud legend.³⁷ Ja selsamal 1963. aastal jõudsid CIA ja

---

³⁵The following statements concerning his life story, www.cia.gov/readingroom/docs/HEINE%2C%20ERIK%20%20%20VOL.%201_0057.pdf.

³⁶Vt nt United States Department of Justice Immigration and Naturalization Service. Report of Investigation. July 19, 22, 31, 1963, www.cia.gov/readingroom/docs/HEINE,%20ERIK%20%20%20VOL.%201_0061.pdf.

³⁷Juhan Tudava küüditati koos perega 1941. aastal. Isa, välisministeeriumi kõrge ametnik Artur Tuldava suri 1942. aastal vangilaagris. Juhan Tuldava lõpetas asumisel olles Kirovi Pedagoogilise Instituudi ja kaugõppes TRÜ ajaloo-keeleteaduskonna. Õppimisvõimaluse eriasumisele saadetule said anda ainult julgeolekuorganid, kes ta millalgi ka värbasid. 1950. aastal andis ENSV MGB “A” osakond korralduse “seoses operatiivse hädavajadusega kiirendada [Tuldava] eriasumiselt vastastamist” (Jürjo 2014: 42). Mis vahepealsetel aastatel juhtus, pole teada, küll “peitis” ta end 1955. aasta oktoobris Nõukogude sõjaväebaasi Porkkalasse sõitvasse rongi ja põgenes Soome kaudu Rootsi. Välismaal kandis ta oma eestistamiseelset nime Arthur Haman. Erilist aktiivsust ta üles ei näidanud ja kasutas teadlase kaitsevarju, kaitstes 1960. aastal filo-

USA eestlaste kaudu Rootsi ka signaalid Tuldava tegevuse kohta, mis sundis Nõukogude agenti Kopenhaageni kaudu NSV Liitu tagasi pöörduma (Jürjo 2014: 41–44). Vastavalt tavapärasele taktikale ilmusid peagi Tuldava paljastusartiklid ajalehes *Izvestija* ja *Tõe Hää! Komitee “Kodumaale Tagasipöördumise eest” väljaanne* (Haman 1963) ning pagulastele mõeldud raamatuke *Sõbrad ja vaenlased: Mälestuskilde* (Tallinn, 1967; autor Arthur Haman).

Ja tõele vastab seegi, et Eerik Heine “vaenulikkude” tegevust märgati üsna kiiresti Eestiski ning sellele üritati hiljemalt 1958. aasta alul teha pagulaseestlaste hulgas omapoolset vastu-propagandat, tuginedes küll ainult Heine enda väljajütmistele ja isikule (Soo 1958). Oleks ju olnud võimalik osutada ka ebatäpsustele ja väljamõeldistele Heine jutus, kuid tegemist oli siiski ainult detailidega ja Heine jutt enda mineviku kohta vastas üldjoontes tõele.

Eesti pagulaskogukonnas ei kiirustatud sel puhul pooli valima, vähemalt mitte pagulasorganisatsioonid ega ajakirjandus, kuigi oli erandeid. Üldisem suhtumine oli selline, nagu võeti asi kokku 1966. aastal ajalehes *Vaba Eestlane* ilmunud artiklis “Rahvuslik kokkuvõte ja Heine küsimus”:

Meie ei tohi selles küsimuses mitte asuda Heine süüdistajate poolele, kuna tema süü ei ole kindlaks tehtud. Sama vähe on meil aga põhjust asuda Heinele kaitset organiseerima. Meil tuleb Heine küsimuses asuda rangelt äraootaval ja ettevaatlikul seisukohal ning küsimust käsitleda täiesti mõistuslikult (Rahvuslik... 1966).

Samas ei tule seda skandaali ka üle tähtsustada — palju vastuolusid oli pagulaseestlaskonnas ka varem ja hiljem.

1960. aastate alul tihenes pagulaste suhtlemine nn kodueestlastega ja seda peamiselt kultuurivaldkonnas, ning seegi tekitas pingeid. Käremeelsem seltskond oli vastu igasugustele sidemetele okupatsioonivõimu esindajatega, olgu nendeks kas või kul-

---

soofialitsentsiaadi kraadi. Tundub, et pagulasringkonnad võtsid temaga ühendust ise, millele tuli kasuks isa Artur Tuldava diplomaaditaust. Seni on Tuldava tegevuse kohta Rootsis põhiallikaks Einar Sandeni teos *Mitme näo ja nimega* (Cardiff: Boreas, 1978; 2. tr Tallinn: Tänapäev, 2011), vt ka: Ajaloost... 2018: 44).

tuuritegelased (vt nt Karus 2014: 27–29). Sellise suhtluse eitajate hulka kuulus ka Eerik Heine, kelle tuntumaks aktsiooniks oli 6. mail 1967 Montreali maailmanäitusel Nõukogude paviljoni ees kõrguva “rahu-vabaduse-vendluse” monumendi rikkumine ämbritäie punase värviga pärast seda, kui ta oli sama värviga jõudnud monumendile kirjutada sõna “Freedom” ja teda seejärel takistati. Montreali kohus mõistis ta selle eest 15 päevaks vangi (vt nt RVN... 1967; Heine... 1969).

Teiselt poolt pole põhjust suhtlemist välistajatesse halvustavalt suhtuda, sest vähemalt tagantjärele tarkusena on teada, et ka kultuurisidemeid kasutas Nõukogude välis- ja vastuluure ära eesti pagulaskogukonna lõhestamiseks ja agentuuri loomiseks (vt Jürjo 2014: 190–257).

EERIK HEINE HARRASTUSAJALOOLASENA

Eerik Heine elu käsitevast amatöörmängufilmist oli eespool põgusalt juttu. Oma mälestused ja muud tähelepanekud võttis ta kokku artiklis “Metsavennad” koguteose *Eesti saatusaastad 1945–1960* II köites (Heine 1964).³⁸ Võiks arvata, et 1964. aastal ilmunud raamatu koostajad ei tundnud end hoogu koguva KGB-skandaali laineharjal just väga mugavalt. Artikli lõpus olev kuupäev 24. oktoober 1962 osutab aga, et kirjutis oli valmis juba mõni aeg enne skandaali puhkemist. Olgu ka öeldud, et koguteose samas köites avaldati Olaf Tammarki mälestuslikud tähelepanekud oma metsavennaajast, mis nii tasakaalustab kui ka täiendab Heine küllalt võitluslikku teksti (Tammark 1964).

Alljärgnevalt mõningad refereeringud Heine tekstist koos siinkirjutaja kommentaaridega. Sellest tekstist tuleb pikemalt juttu teha kas või seetõttu, et seda võiks nimetada tollase “uurimiseisu” kokkuvõtteks või siis esimeseks tõsiseltvõetavaks üldistuskatseks. Seda teksti võib tagantjärele küll kritiseerida, kuid mitte

---

³⁸ Artikli koopia leidub ka CIA dokumentide hulgas, www.cia.gov/readingroom/docs/HEINE%2C%20ERIK%20%20%20VOL.%201_0032.pdf.

naeruvääristada, sest läks veel mitukümmend aastat, enne kui tehti järgmine samalaadne katse (vt nt Laasi 1989).³⁹

Kohe esimeses lauses väidab Heine, et metsavendade osutatud vastupanu kõrgpunkt oli aastail 1946–1948. See on aga ilmselgelt autori enda mälestustel põhinev arusaam, sest kõrgpunktiks võiks pidada siiski mõnevõrra varasemat aega ehk 1945. ja 1946. aastat.

Metsavendi olnud üle Eesti, kuid eraldi tõstab Heine esile Võru-, Viru- ja Pärnumaa, mis sobinud looduslikult kõige paremini partisanisõjaks. Üldjoontes see nii ka oli.

Huvipakkuv on Heine artikli esimene alapeatükk “Metsavendluse isikuline koosseis”. See võiks näidata ka teatud objektiivsusesoovi, kuid ei kaldu siiski kõrvale põhiliinist ehk relvastatud vastupanust. Heine jagas metsavennad kolmeks:

1. puhtsõjalised üksused — kõige suurem kategooria, osutasid sovetivõimule aktiivset vastupanu;
2. “rändurid” — väikesed grupid, harilikult paari-kolme-liikmelised, abielupaarid või sõprade ring, tuttavate grupikesed, liikusid ühe tuttava või sugulase juurest teise juurde, peatudes igas majutuspaigas paar-kolm nädalat; üldiselt olid relvastatud;
3. peamiselt üksikinimesed — varjasid end püsivalt ühes kohas, tavaliselt abistajate majapidamistes (katusealustes, salakoobastes, laevahel, vanades reheahjudes, sõnnikukuhilais jne).

Esimene rühm olnud kõige paremas olukorras. Heine üsna meelevaldse hinnangu järgi oli vähemalt kõrgajal initsiatiiv metsavendade käes ning see mõjunud “psühholoogiliselt ja moraalselt tervendavalt ja tugevdavalt”. Teine grupp astunud vaid harukorral aktiivselt sovetivõimu vastu välja, nende peamiseks eesmärgiks oli enda varjamine. Kolmandad olnud kõige halvemas olukorras:

---

³⁹Balti riikides toimunud vastupanust on kirjutanud ka Romuald J. Misiunas ja Rein Taagepera ülevaates Balti riikidest aastatel 1940–1980, mis oli mõeldud pigem ingliskeelsele lugejale. Eesti kohta on selle informatsiooni napilt (vt Misiunas, Taagepera 1983, vt ka 1993, 1997).

Juba suhteliselt lühikese aja jooksul, elades pidevalt peiduurgastes ja alalises hirmus avastuse pärast, muutusid need tõelisteks varemeteks nii psühholoogiliselt kui ka tervislikult. Lõpp oli kõigil sama — kas enesetapp või nõukogude vangla ja orjalaagrid (Heine 1964: 67).

Midagi otseselt valet selles jaotuses ei ole, kuid kõik on keeratud pea peale. Aktiivselt sovetivõimu vastu võitlevaid metsavendi ehk sovetlikus kategoriseerimises “bandiite” (või siinkohal pigem “bandiit-terroriste”) oli selge vähemus. Initsiatiiv ei olnud Eestis mitte kunagi metsavendade käes, või kui, siis tinglikult aastatel 1944–1946 hajuti ja suurematest keskustest kaugemates piirkondades ning sedagi pigem öisel ajal.

Laiemalt oli teine kategooria kõige arvukam. Siduda seda konkreetselt ühest majapidamisest teise liikumisega on aga liigne ja eksitav detailsus. Oli ka selliseid inimesi ja grupe, kuid need kuulusid pigem Heine esitatud kolmandasse kategooriasse. Üldiselt oli nende põhitegevuseks enda passiivne varjamine ja eelkõige sõltusid nad täielikult oma abistajatest. Selles kategoorias oli “voolavus” kõige suurem ja sovetlikus kõnepruugis võisid nad kuuluda nii “bandiitide”, “relvastatud illegaalide” kui ka “illegaalide” kategooriasse, kus vahed olidki tihti peale eristamatud, sest eilne “illegaal” võis asjaolude kokkulangemisel olla homme “bandiit-terrorist”.

Passiivselt end majapidamiste peidikutes varjavaid inimesi oli samuti aktiivsetest metsavendadest rohkem ja nende olukord oli ka kõige kergem. Muu hulgas moodustasid nad aastate jooksul kõige arvukama osa legaliseerunutest, sest nende “süüd” hindas sovetivõim tagasihoidlikuks.

Heine artikli esimese alapeatüki lõpus tuleb aga välja ka see, miks Heine jaotuse just sedapidi esitas, sest edasine tekst käsitleb rõhutatult just relvastatud vastupanu osutavaid metsavendi. Heine ise kuulus teise kategooriasse, kuid esitas end esimesse kategooriasse kuuluvana, kelle tegevusest ta teadis pigem kuulduste ja metsavendade omavahelise suhtluse kaudu. Oma mälestuskatketes Heine ei varja, et tal olid peaaegu algusest peale kasutada võltsdokumendid ja et ta liikus ringi üsna vabalt. Ka see iseloomustab Heine enda määratluse järgi pigem teist kategooriat.

Artikli teine alapeatükk käsitleb relvastust ja varustust üldse. Üldjoones vastab tema jutt tõele, et vähemalt aktiivsed metsavennad olid küllalt hästi varustatud ja relvastatud. Passiivselt varjajad tihtipeale ei tahtnudki relva omada, muu hulgas osutus see tabamisel alati raskendavaks asjaoluks (nt jaotusskaalal “bandiit” või “illegaal”).

Huvipakkuv detail on ehk ka see, et Heine enda üks süüdistuspunkte oli “relva ebaseaduslik omamine” (§ 182), mida “bandiitide” puhul ülemäära tihti ei rõhutatud, sest see oli niigi enesestmõistetav. Üldjuhul karistati ainult selle paragrahvi alusel kinnipidamisega alla viie aasta.

Heine väide metsavendade relvastuse kohta, et sakslastest jäi maha hulk relvastust ja laskemoona, vastab tõele, kuid see, et metsavennad said põhilise osa relvastusest just mahajäetud relvaladudest, on liialdus. Relvi hangiti mitmel moel, neid oli jäänud maha lahinguväljadele, ja kuna kõik täiskasvanud mehed pidid 1943. aasta suvest peale teenima Omakaitset,⁴⁰ siis oli palju relvi ka kodudes. Samuti võtsid Saksa sõjaväes teeninud mehed kaasa oma relvastuse (selle võisid küll koos mundriga koduteel minema visata). Relvade hankimiseks rünnati Nõukogude asutusi, sest inimeste käes olevad ebaseaduslikud relvad ning leitud relvad toimetati tavaliselt esmalt vallamajja või kohaliku miilitsavoliniku hoolde. Rünnati ka aktiviste, miilitsaid, sõjaväelasi, hävituspataljonlasi, harvem ka väiksemaid Nõukogude armees, sisevägede ja hävituspataljonide salku. Relvi võeti ära kooperatiivide ja teiste majandusorganisatsioonide valvuritelt. Lisaks saadi või osteti vahetati relvi legaalselt elavatelt inimestelt, kuid üksikjuhtudel osteti neid ka Nõukogude aktiivilt, miilitsatelt, sõjaväelastelt ja isegi julgeolekutöötajailt.

---

⁴⁰21. juunil 1943 andis Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe välja “Meeselanikkonna omakaitseteenistusse kutsumise määruse”, mille alusel võis piiratud ajaks omakaitseüleannete täitmiseks teenistusse kutsuda 17–45-aastased mehed. Määruse teostamiseskirja andis sisedirektor 2. oktoobril 1943 (*Ametlik Teataja*, 1943, 12/45, 18/69). 30. jaanuaril 1944 laiendati omakaitseteenistust 17–60-aastastele meestele (*Ametlik Teataja*, 1944, 5/9).

Kindlasti ei vasta tõe le Heine väide, et metsadesse organiseeriti suured relvalaad, kuhu peideti “tervete rügementide relvastus ja laskemoon”. Nõukogude julgeolekuorganid avastasid paar kor da tõepoolest ka peidikuid, kuid nende puhul oleks sobivam kõ nelda ehk rühmasuuruse üksuse relvatagavarast. Samuti on suur liialdus väide, et metsavendadel oli kasutada tanke.⁴¹ Vähestes minajutustuse lausekatketes väidab Heine, et ta ise seisnud kord “abitult ning nõutult täiesti sõidukorras “Messerschmitti” ees”, millega aga polnud midagi peale hakata, sest ta ei osanud sellega lennata. Sellist leidu ei saa välistada, kuid töökorras see lennu masin vaevalt oli. Raskerelvastust oli sõjategevuse ajal tõepoolest maha jäänud (tavaliselt rikutuna), kuid ehk mõne üksiku erandiga metsavennad seda järgmise sõja tarbeks eraldi talletama ei haka nud.

Heine väitel oli sõja lõpupoole valmistatud Saksa laskemoon väärismetallide puuduse tõttu ebakvaliteetne ja padrunikesti teh tud siis rauast, mille tagajärjel muutusid padrunid niiskusest tek kinud rooste tõttu kõlbmatuks. Nii vahetusid Saksa relvad aja jooksul Nõukogude päritolu relvastusega. Neid saadud põhiliselt lahingute käigus langenud punastelt ning rünnakutega relvaladu dele ja -vooridele. Metsavendadel suurenes aja jooksul tõepoolest märgatavalt Nõukogude päritolu relvade osa. Enamik metsavendi, kellel oli lahingurelvi, ei teinud nendest küll mitte kunagi ühtegi pauku, vähemalt mitte vaenlase pihta, ja enamasti jäi seega padru nite kvaliteet järele kontrollimata. Mälestustes on tõepoolest jut tu ka tõrkuvatest relvadest, kuid pole põhjust arvata, et pidevas niiskuses ilma korraliku konserveerimiseta oleks hästi säilinud ka Nõukogude laskemoon.

Väide, et “väga suur protsent metsavendade üksustest” ka sutas lahingutes NKVD üksustega Saksa miinipildujaid, kuulub väljamõeldiste kategooriasse. Miinipildujaid tõepoolest metsa-

---

⁴¹Suurtükke siiski tõepoolest olnud, väidetavalt koguni neli. Vt RA, ERAF.1.47.38, l. 145, Eesti NSV Riikliku Julgeoleku minister Boris Kummi ettekanne Nikolai Karotammele, 16. okt 1948.

vendadelt kätte saadi, kuid pole andmeid, et neid oleks tegelikult kasutatud.⁴²

Riietuse ja toidu kohta vastab Heine jutt üldjoontes tõe, et see saadi põhiliselt abistajatelt, kuid väide, et olnud juhtumeid, “kus kogu küla või külade naispere kodus suuremale metsavendade grupile kampsuneid ja sooja aluspesu”, kuulub pigem legendide valdkonda.

Väga huvitav on Heine järgmine väide:

Vastupidiselt üldisele arvamisele, et kolhoosisüsteem andis raske löögi metsavendadele, oli kolhoseerimine hoopis teatavaks kergenduseks, vähemalt sellele osale metsavendadest, kes võitles aktiivselt nõukogude korra vastu relvastatud ja organiseeritud üksustena. Seni olid need üksused sõltuvad talupoegkonnast toidu ja riietuse suhtes ning kõik see olenes talude tagavaradest ja võimalustest. Nüüd kolhooside rajamisel muutus olukord drastiliselt. Kui oli vaja varuda toidumoonna talveperioodiks, siis rünnati nüüd mõnda kolhoosi või sovhoosi ning rekvireeriti paarkümmend siga või lammast, sest need olid nüüd Nõukogude Liidu omandus, mitte enam eesti talupoja isiklik vara.

Kui oli tarvidus mõningate hädapäraste kaupade järgi, siis rünnati nõukogude riiklikke kauplusi, nn. kooperatiive. Kui oli tarvis jahu ja võid üksuste varustamiseks, rekvireeriti riigistatud jahuveski- test ja meiereidest vajalikud produktid.

Kõik see vastab üldjoontes tõe. Ka oli üsna levinud, et Nõukogude asutuste röövimist nimetati rekvireerimiseks, samuti see, et kas nalja pärast või tõsimeeli väljastasid metsavennad ka arvukalt “rekvireerimisakte”. Pärast massikollektiviseerimist suurenes tõepoolest märgatavalt kolhooside, sovhooside, masinatraktorijaamade, kooperatiivkaupluste, meiereide jm röövimine (rekvireerimine). Nimetada aga kollektiviseerimist metsavendadele kergenduseks on ilmselge liialdus, sest mida avalikum oli tegevus, seda lihtsam oli ka metsavendade jälitamine või tabamine ja seda raskemad hilisemad karistused. Tegemist oli pigem hä-

---

⁴²“Banditismivastase” võitluse tulemustes on ära märgitud metsavendadelt või tsiviilisikutel ära võetud seitset miinipildujat. Vt ENSV MN j.a KGB ettekanne NSV Liidu MN j.a KGB-le 23. veebruarist 1957 (Noormets 2014: 569–571).

davajadusega elatusvahendite hankimiseks, sest toetajad olid tihtipeale küüditatud ja vastsetel kolhoosnikel polnud endalgi tihtipeale midagi lauale panna.

Heine artikli järgmine alapeatükk käsitleb sidepidamist ja matutust (punkreid). Autor teeb üldistuse, nagu oleks n-ö metsa- ja külatelegraaf toiminud aastaid eeskujulikult ja et kui märgati NKVD üksuste liikumist, andsid legaalselt elavad inimesed sellest kiiresti metsavendadele teada. Vähemalt algupoolel see nii ehk mõnes kohas oligi, kuid väide, et metsavendadel oli külade 100%-line toetus, hoiatama tõttasid kõik ja koguni organiseeritult, on siiski liialdus.

Huvipakkuv on veel väide, et “kohalikud NKVD eratelefoniliinid olid alalise järelevalve ja pealtkuulamise all”, küll täpsustusega, et seda “peamiselt alevite ja väikelinnade telefonikeskjaamades”. Väide telefonikeskjaamade töötajate koostööst metsavendadega pärineb siiski pigem vastaspoole esindajatelt, kes kahtlustasid, et sidetöötajad annavad metsavendadele kiiresti teada üksuste liikumisest. Sellest tulenesid ka pidevad nõudmised, et keskjaamad ja sidekontorid puhastataks “rahvavaenlastest”.⁴³ Avastatud juhtumeid oli siiski liiga vähe, et üldistada see alaliseks pealtkuulamiseks.

Tekstilõigud punkrite ja varjamise kohta on ehk selle artikli kõige tõepärasem osa ning selles olid ka Heinel endal mitme aasta pikkused kogemused. Tõele vastab väide, et punkri ümbrus tihtipeale mineeriti või ehitati muid lõkse. Liialdus on küll väide juhtmete abil rajatud häiresüsteemidest, mille kaudu valvepostil olnud metsavennad andnud ohust punkrisse sageli sadade meetrite kauguselt teada. Seda küll kasutati, kuid see oli siiski erandlik. Kütmine oli tõepoolest päevasel ajal ohtlik ja suitsu ärajuhkimiseks kasutati tõesti mitmesuguseid mooduseid, näiteks selle juhtimist õõnsasse puutüvesse. Samuti vastab üldjoontes tõele väide, et suvisel ajal punkreid pigem ei kasutatud ja varjati end ajutistes kergetes varjualustes, küünides vms. Tõsi on ka see, et

---

⁴³Vt nt: EKP KK II sekretäri Sergei Sazonovi juures toimunud parteiaparaadi ja administratiivorganite töötajate nõupidamise stenogramm, 7.8.1945 (Noormets 2014: 51–76).

ootamatuste puhuks olid olemas varupunkrid ja talvisel ajal liiguti ringi väga vähe. Heine toob esile ka igipõlise probleemi — niiskuse. Eriti kevadeti muutus punkris elamine kohati võimatuks, sest sulaveed ujutasid tihtipeale punkrid üle.

Heine jutust käib läbi ka üldlevinud väide, et enamasti olid punkrid maa-alused. Selliseid oli siiski selge vähemus. Esiteks eeldas maa-alune punker sobivat ja väheniisket pinnast, mida tavalistes varjamiskohtades nappis. Teiseks oli maa-alune punker avastamise korral lõks, kust polnud mingit lootust põgenema pääseda. Väited, et selleks olid kaevatud pikad tunnelid, vastavad tõele vaid osaliselt — neid oli, kuid see polnud tavapärane. Nii suureks tööks ei jagunud tavaliselt aega, sest enamik punkreid oli kasutusel lühikest aega. Tihedamini leidub punkrite juures kaevatud kraave põgenemise tarbeks, kuid üldjuhul mitte maa-aluse punkri puhul.

Liialdus, kui mitte väljamõeldis on väide, et oli ka punkreid, mis olid ehitatud kõrgetesse jõekallastesse ja mille sissekäik oli vee all, kuhu tuli sukelduda.

Artikli kõige ebauhtlasem osa on alapeatükk metsavendade võitlustaktikast, kus kohati on rahvusliku vabadusvõitluse piires lastud fantaasial üsna vabalt lennata või tehtud üksikjuhtumite najal meelevaldseid üldistusi. Üksikasjalikumalt esitatud näited, nagu Tartu “suurlahing” ja 1945. aastal Tartu keskvangla ründamine “ligi sajamehelise üksusega, et vabastada ar[r]jeteeritud kaaslasi”, on kas väljamõeldis või legendi edasijutustus. Üldistuste iseloomustamiseks ehk järgmine lõik:

Kui venelastel oli teateid, et näiteks metsas asub kümme metsavenda, teostati haarangut mitte vähema kui pataljoni tugevuse üksusega. Harilikuks kaotuste vahekorraks oli 1 : 10, tähendab metsavennad kaotasid vaid ühe omadest venelaste 10 langenu vastu. Paljudes lahinguis kaotasid venelased tuhandeid mehi, kuid langenute asemele tulid uued ja värsked täiendused. [...] Metsasügavustest, rabadest ja mülkasoodest rünnati nõukogude kolonne, hävitati punarežiimi ametasutusi, õhiti sildu ja lasti ronge kraavi.

Ka käib Heine jutust läbi levinud legend aktiivsest vastupanust 1949. aasta märtsiküüditamisele, kui metsavennad rünnasid

nud “küüditajate kolonne, purustati maanteid, raudteid ja õhiti sildu” jms. Oli küll üksikuid juhtumeid, kuid need olid väga erandlikud.

Küllalt realistlikult, kuigi väga põgusalt on kirjeldatud inimeste ähvarduste ja piinamistega sundimist agenditööle või metsavendade väljaandmisele. Üsna tõepäraselt on kirjeldatud ka “legaliseerimisprotsessi”, osutusega, et sellest võimalusest haarasid kinni põhiliselt passiivsed varjajad. Nii see oligi. Tõele ei vasta aga väide, et enamik legaliseeritud peagi vangistati või küüditati. Oli küll arvukalt selliseid juhtumeid, kuid siinkohal on see liiga suur üldistus.

Legendaarsetest metsavendade juhtidest nimetab Heine Ants Kaljuranda (Hirmus Ants) ja Elmar Iipi. Võimalik, et jutte nendest oli ta kuulnud juba Eestis. Ka põgenikud Eestist teadsid neid mitmel korral nimetada ja ilmselt liikusid jutud legendidena ringi ka kodumaal. Iipi ja Kaljuranda oli Heine nimetanud juba Kanadasse saabumisel. Uue isikuna nimetab ta “Musta Kaptenit”, kes langenud arvatavasti 1947. aastal. Seda hüüdnime kandis mitu metsavendade pealikku; keda neist siinkohal on silmas peetud, pole teada. Ta nimetab veel Järvamaal tegutsenud Karuksit. Ka üks Viirlaiu Hormi-saaga metsavennaperioodi keskseid tegelasi kandis “Kaaruksi” nime. Sel puhul on aga tegemist ainult nime valikuga, sest Järvamaa-Karuks ehk Endel Ka(a)ruks, kes tegutses just selles piirkonnas, kus ka Heine end metsavennana peamiselt varjas, oli selleks ajaks juba langenud.

Kokkuvõttes ei ole Heine artikkel seega tema oma mälestustel põhinev kirjutis, vaid ülevaateartikkel metsavendluse olemusest. Ei saa aga eeldada, et Heinel — tollaste teadmiste juures — oleks saanud olla sellest kuigi selget ülevaadet. Seda polnud isegi mitte Nõukogude julgeolekuorganitel, rääkimata tollastest metsavendadest.

Heine kirjutises leiduvad arvukad klišeed on säilitanud vähemalt harrastusjaloolaste hulgas aktuaalsuse ka tänapäeval, näiteks üldlevinud soovis käsitada metsavendluse üldmõistena rõhutatult just nimelt selle kõige tagasihoidlikumat esinemisvormi ehk ak-

tiivset vastupanu. See, et Heine nii tegi, võis olla tingitud infonappusest, kuid on mõistetav ka tolle ajastu kontekstis.

Konteksti arvestades pole aga põhjust Heine kirjutise sisu ülemäära kritiseerida. See polnud sugugi teadusartikkel, vaid üks osa Heine missioonist vabadusvõitluse rõhutamisel. Enda seadmine sündmuste keskpunkti — küll üsna ebamääraselt — lisas asjale näilikku usaldusväarsust. Kas ta tegi seda teadlikult, pole kindel. Ilmselt elas ta järk-järgult oma rolli sedavõrd sisse, et ei näinud kirjapandus ka vastuolu. See arvatavasti oligi tema arusaam metsavendluse olemusest, millesse ta ise siiralt uskus.

LÕPETUSEKS

Arvatavasti oli juba 1950. aastatel ka neid eesti pagulasi, kes Eerik Heine jutus kahtlesid. KGB-skandaal aga tekitas juba täiesti õigustatud kahtlusi tema jutu tõsiseltvõetavuses. Tagantjärele ongi raske kindlaks teha, mis tema jutust, kirjapandust, filmilindile jäädvustatust ja raadioeetrisse jõudnust oli tegelik mälestus, mis väljamõeldis ja mis kuskilt kuulnud informatsiooni ümberjutustus või kõverpeegeldus, sest kõik need segunesid üheks suureks legendiks, millele vähemalt tagantjärele lisab oma osa ka ilukirjanduslik Eerik Heine ehk Eerik Horm.

Ajaloolasele on kõige väärtuslikumad “ehedad” mälestused, olgu nendes ka faktivigu, meelevaldseid liialdusi ja arusaamu vms, kuid millest võib ikkagi aru saada, et need on reaalsed mälestused kõigi oma puudustega. Kõige ehedamad mälestused on küll need, mis on kirja pandud vahetult pärast sündmuste toimumist, kuid teatud ajavahemik tuleb mõnikord siiski kasuks, sest lisab mälestustesse sisekaemust ja võib-olla ka eneseõigusust (s.t püüdu end näha ka läbi teise silmade). Tavaliselt on mälestused kirja pandud aastakümneid pärast juhtunut ja seetõttu rikkastunud tihtipeale ka kõrvalistest allikatest saadud ballastiga või jäetud konjunktuursetel kaalutlustel välja episoode, mis ei näita jutustajat ehk kõige õilsama inimesena. Kõige viletsamad on sellised mälestused, kus jutustatakse ümber ka kellegi teise mälestusi, või veel halvem, teavet on saadud ajalooaamatutest ning ilma mingi viiteta allikale seab kirjutaja end sündmuste keskele,

millest tal võis olla paremal juhul ehk ähmane arusaam. Heine “legendiloomes” torkab samuti silma viimane suundumus. Ta ise pole pikemaid mälestusi kirja pannud.⁴⁴ Ja ehk ongi parem, sest arvestades legendide hulka, mis tema ümber on kogunenud, tekitab kohe kahtlus nende tõsiseltvõetavuses.

Küll on Heine andnud mitu pikemat intervjuud, sh 1990. aastatel Lembit Laurile, mis raadiokuulajateni jõudsid sarjas “Kirjutamata memuaare”.⁴⁵ Pikema intervjuu andis Heine veel Mall Jõe (Jõgi 2007). Neid intervjuusid ega NKGB/MGB uurimistoimikuid 1940/1950. aastatest pole teadlikult eespool kasutatud. Käsitlesin eelkõige tema aktiivset “legendiloomeperioodi” aastatel 1957–1963, tinglikult ajani, kui KGB-CIA skandaal ka tema enda legendi(d) kahtluse alla pani. Üldiselt võib ka hilisemate intervjuude põhjal öelda, et sedasama, mida Heine rääkis oma metsavenaajast ajakirjanikele 1957. aastal, kõneles ta ka aastakümneid hiljem.

Kirjanik Arved Viirlaiu Hormi-saaga kohta väitis Heine tagantjärele, et 75% sellest on tõesti sündinud, ülejäänud on kirjaniku looming. Ka ei väitnud Heine hilisemal ajal kategooriliselt, et ta oli nendes sündmustes osaline, kuid jättis siingi küsimuse lahtiseks, osutades küll varasemast mõnevõrra selgemalt, et liikus palju ringi ja suhtles paljude metsavendadega ning et ka sedakaudu on tema mällu talletunud informatsioon leidnud kajastust Viirlaiu teostes (Jõgi 2007: 292–296).

Kuna selle loo peakangelane ise läks tihtipeale üldisemalt juult üle minavormile või vastupidi, siis võtan endale vabaduse te-

---

⁴⁴Mõni katke siiski on. Vt nt Heine 2009.

⁴⁵Vt Kirjutamata memuaare. Saatuse pendlivõnked, I–III. Jutustab Eerik Heine. Küsitlenud ja toimetanud Lembit Lauri. 1994, arhiiv.err.ee/vaata/kirjutamata-memuaare-kirjutamata-memuaare-saatuse-pendlivonked-01, arhiiv.err.ee/vaata/kirjutamata-memuaare-kirjutamata-memuaare-saatuse-pendlivonked-02, arhiiv.err.ee/vaata/kirjutamata-memuaare-kirjutamata-memuaare-saatuse-pendlivonked-03; Kirjutamata memuaare. Kuidas metsavend Eerik Heine käis Siberis 1941. a juuniküüditatuid otsimas. Küsitlenud ja toimetanud Lembit Lauri. 1997, arhiiv.err.ee/vaata/kirjutamata-memuaare-kirjutamata-memuaare-eerik-heine-meeri-raha-kirik-ja-juhan-kirik.

ha sedasama. Minu arusaamu metsavendluse olemusest mõjutasid erinevad infokillud lapsepõlvest, sh eredamalt ehk Rein Järliku saatesari “Surma ei otsinud keegi”.⁴⁶ Eerik Hormi saaga juhtus kätte Tartu Ülikooli ajalooüliõpilasena 1990. aastate keskel ja lugemiselamuse pakkus see igal juhul. Paar aastat hiljem sain teada, et Eerik Hormil oli täiesti reaalne prototüüp, kellega käisid kaasas mingid KGB-CIA-skandaalid. Sellest tekkis mõnevõrra meelevaldne arusaam, et prototüüp on heausksele kirjanikule oma suuresti väljamõeldud loo ette luisanud. Eks natukene pettumust oli, kuid sellel polnudki tähtsust, sest see oli ikkagi ilukirjandus. Ja Hormi-saaga on vaieldamatult eesti kirjanduses kui mitte ainulaadne, siis vähemalt harva esinev süžeearendus nii sisult, vormilt kui ka taustalt. Ja vaieldamatult mõjutas Hormi-saaga koos romaaniga *Ristideta hauad* fantaasiapildis ka minu arusaama, kuidas asjad võisid olla.

Aastakümneid hiljem metsavennamüüdi jälgi ajades on võimalik olnud mõnevõrra allikakriitilisemalt mõtiskleda dokumenteeritud allikate ja Heine kirjutatu-väljaõeldu üle. Ühed on mälestused ja teised Nõukogude julgeolekuorganite kirjavandud, nii et täielikult usaldada ei saa üht ega teist. Mälestused on mälestused ja julgeolekutöötaja koostatud ülekuulamisprotokoll pole mitte stenogramm ega vabaduses kirja pandud tekst, vaid uurija arusaam oma aja kontekstis sellest, mida ülekuulata rääkis (sh mis sõnu tema kui uurija ülekuulatavale suhu pani). Võib öelda, et Heine ise on ehk lisanud oma elulukku väljamõeldud seiku (või ei mäletanud täpselt või liialdab või vaikib neid maha).

Mida aga arvas Arved Viirlaid tagantjärele ise asjade käigust? KGB-CIA liin on Hormi-saagas täiesti olemas, jättes aga mõnevõrra lahtiseks, kelle agent ta tegelikult oli:

On võimalik, et Eerik Heine vabadusvõitlejana võib varju jätta oma kirjandusliku teisiku Eerik Holmi [*sic!*]. Eriti kui tema minevikust saaksid kõnelda praegu Eestis veel elavate kirjas viibivad kaaslased nii metsadest, vanglatest kui vangilaagritest. Kah-

---

⁴⁶Vt nt: 1945. aasta sügis ja talv Eestimaal — metsavendade tegevus Võrumaal Sõmerpalus ja Rõuges. Nürnbergi protsessi algus. 10. saade. Saatejuht Rein Järlik, arhiiv.err.ee/vaata/surma-ei-otsinud-keegi-10.

ju, et noid mehi ei saadud protsessi ajal tuua tunnistajatena välja raudeesriide tagant. Võib-olla lõppenuks siis kohtuprotsess nägematu vaenlasega moraalse võidu kõrval ka tegeliku, hüvitatud võiduga. Samuti oleksime selgusel, kes olid tema tõelised ründajad. (Tõenäolikult annavad sellele kord vastuse KGB arhiivid Moskvast.)

Faktiks jääb aga see, et Eerik Heine aktsioon kõnereiside, tema metsavennafilmi ja minu raamatuga rullus kuuekümnendatel aastatel järsult kasvava missioonina üle Põhja-Ameerika mandri, ähvardades kedagi niivõrd, et Heine algatatu — Eesti vabadusvõitluse viimine maailma teadvusse — tuli elimineerida (Viirlaid 1992).⁴⁷

Seni midagi sensatsioonilist Heine asjus pole ilmnunud ja ilukirjanduslikku Hormi ta vaevalt üle trumpab. Viirlaiu tsitaadi lõpp toob aga välja tähtsaima, sidudes selle ka artikli alguses esitatud pikema tsitaadiga Eerik Heine sulest. Heine nägi oma tegevuses eelkõige rahvaalgustuslikku missiooni ja punktuaalselt täpne “ajalooline tõde” võis seda missiooni vaid kahjustada. Viirlaid oli kirjanik ja ilukirjanduselt sajabrotsendilist ajaloolist tõde eeldada oleks palju tahta. Nagu ka Viirlaid Heine algatusele osutab — “Eesti vabadusvõitluse viimine maailma teadvusse” —, tähendab sedasorti n-ö misjonitöö tavapäraselt omakorda asjade käsitlemist üsnagi mustvalgelt, hea-halva võitluse võtmes vms.

Eerik Heine tegevust tulebki käsitada pigem ajastu kontekstis ehk rööbiti tolle aja pagulaseesti ajalookirjutusega, mis üldiselt oli üsnagi vabadusvõitluse keskne. Pagulasautorite puhul 1950/1960. aastatel ei saa lähiajaloo seoses rääkida ka professionaalsest ajalookirjutusest. Nii nagu Heine olid teisedki autorid asjaarmastajad ja nende tekstid põhinesid suuresti enda mälestustel, täiendatuna siit-sealt võetud infokildudega. Näiteks rööbiti Heine enda tegevusega Kanadas anti samal ajal Stockholmis välja kümneköiteline koguteos *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas* (1954–1962), milles eestlaste tegevust Teise maailmasõ-

---

⁴⁷Tegemist on Arved Viirlaiu tagasisidega Anne Valmase artiklile “Arved Viirlaid 70” (Valmas 1992). Artiklis väidetakse, et kirjanik oli veendunud, et Heine oli KGB agent. Viirlaid seda lõpuni ka ei välista, kuid peab pigem KGB enda provokatsiooniks.

ja ajal kirjeldatakse ühtlasi vabadusvõitlusena ja sellest tingitult ka kannatuste rajana kahe riika suurriigi vahel. Selle koguteose mõttelise järje, kuueköitelise raamatu *Eesti saatusaastad 1945–1960* (1963–1972) koostamisel oli vabadusvõitluse ainetel kirjutajate pink juba väga lühike. Oli kuuldusi, kuid väga vähe autentset informatsiooni, rääkimata dokumentidest. Nii leidis rakendust ka sündmuste vahetu tunnistaja Eerik Heine.

Üldjoontes ei erine Heine kirjanpandu tonaalsuse ega allikakriitika poolest kuigivõrd teistest eesti tollaste pagulasautorite kirjutistest, kes lähiajaloo ainetel kätt proovisid.

Heine eesmärgiks oli eelkõige ülal hoida vabadusvõitluse legendi, kuid läks tegelikult nii, et legendid hakkasid ümbritsema hoopis teda ennast, saades viimase lihvi külma sõja luuremängudelt. Arved Viirlaiu Hormi-saaga sidus Heine isiku tihedalt ilukirjandusega, muutes ka prototüübi poolkirjanduslikuks kangelaseks. Kuidas KGB-legend tekkis, sellel pole siinkohal tagantjärele suurt tähtsust, sest see haakub suurepäraselt Heine-Hormi legendiga laiemalt, lisades sellele veel külma sõja luure ja vastuluure ning propaganda ja vastupropaganda liini.

Tänane Toomas Hiiot ja Meelis Saueauku abi eest. *Toim.*

Kirjandus

- A j a l o o s t: KGB vs. eesti pagulus: Ülevaade Eesti NSV KGB 1 osakonna tööst 1940.–60. aastatel. 2017. 2018. — *Kaitsepolitseiamet: Aastaraamat 2017*. Koost. Harrys Puusepp. Tallinn: Kaitsepolitseiamet, lk 29–49
- A k t i v i s t langes lahingus metsavendadega. 1952. — *Eesti Teataja*, nr 14, 5. IV, lk 5
- A . R - k 1951. Üllatuslik jutuajamine kodu-eestlasega. I–II. 1951. — *Eesti Teataja*, nr 21, 2. VI, lk 1; nr 22, 9. VI, lk 5
- E d v . Õ u n mõisteti N. Eestis surma seljataguse otsusega. 1957. — *Stockholms-Tidningen Eestlastele*, nr 214, 15. IX, lk 1
- E e s t i “Valge Tito”: Kodumaal tegutseb veel 9000 metsavenda. Elmar Hilp — punavenelaste suurim hirm. 1950. — *Vaba Eesti Sõna*, nr 7, 18. II, lk 3

- E e s t i võitlejad MVD ikke all: Kuidas eestlased võitlesid kodupinnal ja surid orjalaagreis. Üheksa aastat orjalaagreis viibinud ltn. O. Tammark kõneles Chicagos. 1959. — *Vaba Eestlane*, nr 36, 13. V, lk 3
- E e s t l a n e Siberist Torontosse. 1957. — *Vaba Eestlane*, nr 30, 17. IV, lk 1
- E e s t l a s e d Gehleni salateenistuses: Balti riikidesse saadeti 30 agenti — Eesti metsavennad said käsirelvi ja laskemoona kuni 1956. aastani. 1974. — *Vaba Eestlane*, nr 36, 14. V, lk 3
- E e s t l a s e d väljaandmis-ohus: Üksikasju Eestist põgenenute tabamisest Soomes. 1952. — *Vaba Eesti Sõna*, nr 7, 16. II, lk 3
- E l v e t, Malle 2005. Võrumaa juurtega merekaru Fred Kraav jagab oma elu Kanada ja Eesti vahel. — *LounaLeht.ee*, 11.05
- E n n o K u s t i n i jutujamisi Eesti Teatajale I: Metsavennad tegutsevad edasi. Kõik ootavad sõda. Rahvas ei ole päris “kotis”. 1950. — *Eesti Teataja*, nr 18, 6. V, lk 1
- E N S V K G B 4. osakonna aruanne 1956. 2000. — *Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal. Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal.* (Ad fontes 8.) Tlk ja toim. Jüri Ojamaa ja Jaak Hion. Tallinn: Umara, lk 67–126
- E r e l t, Pekka 2007. Ohtlik hüpe vabadusse. — *Eesti Ekspress*, 22. XI, lk A42–A43
- E r K a . 1955. Metsavennad lasid õhku Lenini ausamba: Suur lahing metsavendadega Pärnu lähedal. Tallinna miilits võtab altkäemaksu. Eesti talud püsivad endiselt. — *Vaba Eestlane*, nr 42, 1. VI, lk 3
- F a k t [= Voldemar Kures] 1947. Tänavu märtsis-aprillis Viljandimaal. (Millest juttu.). — *Stockholms-Tidningen Eestlastele*, nr 254, 31. X, lk 1
- F a k t [= Voldemar Kures] 1948. Mees raudkardinate tagant. [I:] Pauluse armee üksused Eestis; [II:] Rangem rezhiim N. Eestis, [III:] Me taganeme metsadesse; [IV:] “Meid on kodumaal vaja. . .”; [V:] “Nagu Põhjasõja ajal. . .”; [VI:] Nõukogude Eesti argipäev; [VII:] Abi oodati Põhjast; [VIII:] Sundkorras laulupeole. — *Stockholms-Tidningen Eestlastele*, nr 198, 27. VIII, lk 5; nr 199, 28. VIII, lk 1; nr 200, 29. VIII, lk 1; nr 201, 31. VIII, lk 1; nr 203, 2. IX, lk 1; nr 206, 5. IX, lk 3; nr 211, 11. IX, lk 5; nr 212, 12. IX, lk 3
- F a k t [= Voldemar Kures] 1956. Lähemalt metsavendade pealikust Ilpist. 1956. — *Meie Kodu*, nr 2, 12. I, lk 2

- F i l m i e t e n d u s oli rahvuslik elamus. “Legendi loojate” suur menu Torontos. Rahvahulgad tunnustasid filmimeeste tööd. 1963. — *Vaba Eestlane*, nr 20, 13. III, lk 4
- G r a b b i, Hellar 2007. Eerik Heine saaga ja Arved Viirlaiu romaanid. — *Looming*, nr 1, lk 112–124
- H a m a n, Arthur 1963. Karm õppetund. — *Tõe Häääl*, nr 37, oktoober, lk 2
- H e i n e: “Ainus võitja on KGB”: Kanada ajaleht eestlasest, kes protsessib CIA-ga. 1969. — *Vaba Eestlane*, nr 54, 18. VII, lk 1
- H e i n e, Eerik 1962. Me oleme legendi loojad. — *Põhjala Tähistel*, nr 6, lk 1–2
- H e i n e, Eerik 1964. Metsavennad. — *Eesti saatusaastad 1945–1945*. II kd: *Ahastuses Eesti*. Toimetuskolleegium: Richard Maasing, Hans Kauri, Arnold Purre, Madis Üürike, Ülo Jürima. Stockholm: EMP, lk 66–75
- H e i n e, Eerik 2009. Tunnistus ORKAlle [p.o ORURKile]: Okupatsioonide repressiivpoliitika uurimise riikliku komisjoni materjale. Torontos, 10. juunil 1996. — *Kultuur ja Elu*, nr 1, lk 58–61
- H e i n e nõudmine Rausi vastu tühistati: Kohtunik märkis, et USA valitsusel on privileeg oma saladuste kaitsmiseks. 1966. — *Vaba Eestlane*, nr 93, 14. XII, lk 1
- I n g l i s k e e l n e romaan Eesti metsavendadest. Autoriks noor eesti meremees Fred Kraav. 1952. — *Vaba Eesti Sõna*, nr 45, 8. XI, lk 9
- J . N . 1988. “Legendi loojad”. — *Vaba Eestlane*, nr 25, 29. III, lk 11
- J ü r j o, Indrek 2014. *Pagulus ja Nõukogude Eesti: Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal*. 2. tr. Tallinn: Tammerraamat
- K a a s i k, Peeter 2009. Estonian national units in the Soviet Army. — *Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, lk 83–94
- K a a s i k, Peeter 2018. Kuulujuttudest Nõukogude Eestis partei ja julgeoleku meelsusaruannete põhjal 1944–1953. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 1, lk 67–88
- K a a s i k, Peeter 2022. “Eesti “Valge Tito” — Elmar Hilp — punavenelaste suurim hirm”: Kajastusi metsavendadest väliseesti ajakirjanduses 1940.–1950. aastatel. — *Tuna*, nr 2, lk 97–117
- K a r u s, Kathriin 2014. Eesti kirjanduselu Torontos. Bakalaureusetöö. Juhendajad professor Arne Merilai ja Piret Noorhani. Tartu Ülikool,

- filosoofiateaduskond, eesti kirjanduse õppetool. Vt dspace.ut.ee/handle/10062/42487
- 13 aastat Eesti metsades ja Siber sunnitöölaagrites: E. Heine jutustab “Vaba Eestlasele” oma metsavenna ja vangipõlve aastatest. 1957. — *Vaba Eestlane*, nr 31, 24. IV, lk 3
- Kraav, Fred 1998. Fred Kraav — merekaru ja kirjanik: Fred Kraaviga vestlesid Maria Sikk ja Liina Valper. — *Võrumaa Teataja: Viruskundra*, juuni, lk 1, 2
- Kraav, Fred 2012. Raamatud ja laevasõidud: Intervjueerinud Martin Viirand. — *Olnust olevatele: Martin Viirandi heliarhiivist*. Koost. Martin Viirand. Tallinn: Logofiil, lk 80–91
- Kronberg, Janika 2001. Kes kirjutas Manivald Rästase raamatu “Tulin kodumaalt”? — *Tuna*, nr 2, lk 157–158
- Kuidas valmis “Risttules”: Jutuajamine meremees-kirjanik Fred Kraaviga. 1958. — *Vaba Eesti Sõna*, nr 49, 4. XII, lk 8
- Kõvamees, Anneli 2013. Tabud ja reeglid: Sissevaateid eesti laagriromaani. — *Methis: Studia humaniora Estonica*, nr 12, lk 122–135
- Lassi, Evald 1989. *Sissisõjast Eestis 1945–1953*. — *Looming*, nr 11, lk 1519–1527
- Lahing metsavendadega Põltsamaal. 1956. — *Välis-Eesti*, nr 22, 11. XI, lk 8
- Lahut, Uno 1999. Rootsi ei mahu Rootsi 10: Sulakulda ja tuhatõtt. — *Sõnumileht*, nr 54, 8. III, lk 20
- Mandel, Mati 2010. *Kogu tööde Hirmus-Antsust?* Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum
- Mene Tekel 1957. Mehed, kes võitlesid viimse padrunini: N. Liidu “spioonide märgukiri” viitab eesti metsavendade võitlustele. Vennad Richard ja Artur Saaliste kangelaslugu. Kodumaa pettunud “Ameerika Hääle” saateist. — *Vaba Eestlane*, nr 23, 23. III, lk 5
- “Merituul” tunnistati hukkunuks. 1948. — *Stockholms-Tidningen Eestlastele*, nr 64, 17. III, lk 1
- Metsaarmee tuumik on alles: (Järg kirjutusele “Tartu suurlahing aastal 1946”, “Võitleja” Nr 12/18). 1954. — *Võitleja*, nr 1, jaanuar, lk 3
- Metsavendade vaprad teod: Siberist pääsenud ltn. E. Heine kõneles Torontos oma elamustest. 1957. — *Meie Kodu*, nr 20, 16. V, lk 1, 4

- Metsavendade võitlusi punaste terroristidega: Kuidas maarahvas Võrumaal halastamatusel halastamatusega vastas. 1958. — *Võitleja*, nr 6, juuni, lk 7
- Metsavendlus Eestis hingitseb edasi: Ungari sündmuste ajal oli meeleolu ärev. Uued elamud Tallinnas ühise köögiga ja VC-ga. Eestist tulnud põgenikud jutustavad. 1957. — *Vaba Eestlane*, nr 75, 25. IX, lk 3
- Metsavendlus välja surnud. (Viimane tulija Eestist IV.) 1952. — *Vaba Eestlane*, nr 79, 8. X, lk 4
- Metsavennad hävitasid täitevkomitee esimehe. 1956. — *Vaba Eesti Sõna*, nr 21, 24. V, lk 6
- Metsavennad — karmid võitlejad. 1948. — *Eesti Teataja*, nr 74, 30. IX, lk 1
- Metsavennana Nõukogude Eestis: Äraandjaid karistatakse elusalt põletamisega. 1953. — *Võitleja*, nr 2, veebruar, lk 6
- Misiunas, Romuald J., Rein Taagepera 1983. *The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1980*. Berkeley — Los Angeles: University of California Press
- Misiunas, Romuald J., Rein Taagepera 1993. *The Baltic States, Years of Dependence, 1940–1990*. Expanded and updated ed. Berkeley — Los Angeles: University of California Press
- Misiunas, Romuald J., Rein Taagepera 1997. *Balti riigid: Sõlтеаastad 1940–1990*. Tlk Doris Marian, Maire Raidma, Anne Moller-Pedersen, Raivo Rammus. Tallinn: Koolibri
- “Mittesuguseid kuuldusi liigub...”: Teateid olukorra kohta Eestis 1943–1945. [Koostanud ja kommenteerinud Mart Orav.] 2015. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1519–1535
- Nad jäädvustavad metsavendade legendi...: Kahe ja poole tunnine mängufilm valmistatakse 7000 dollariga. Filminäitleja elu ei ole kerge. Kui saaks otsast alata... Tottenhamist sai Laane raudteejaam. “Metsavennad” eeloleval talvel ekraanile. 1961. — *Vaba Eestlane*, nr 56, 19. VII, lk 4
- Neeris, K. 1957. Mõningaid fakte “Fakti” kohta. — *Kodumaale Tagasipöördumise Eest*, nr 26, september, lk 4
- NKVD uus trikk: Põranda all elavaid isikuid meelitatakse “legaliseerima”. 1956. — *Vaba Eesti Sõna*, nr 4, 26. I, lk 6
- Noormets, Tiit (koost.) 2014. *Eesti metsavennad 1944–1957: Dokumentide kogumik*. (Ad fontes 18.) Tartu: Rahvusarhiiv

- Näitus ja ettekanne orjalaagrist Chicagos: Vabadusse pääsenud O. Tammark kõneles metsavendlusest, vanglapõlvest Tallinnas ja elust Siberi orjalaagris. Noorte viimseks sõnaks “Mu isamaa, mu õnn ja rõõm...”. 1959. — *Vaba Eesti Sõna*, nr 18, 7. V, lk 5, 11
- Palli, Ilmar, Virkko Lepassalu 1999. Sõitis justkui surm... — *Luup*, nr 17, 23. VIII, lk 38–41
- Partisaane Pole Enam: Vabad mehed Baltikumi metsadest kadunud. NKVD ja kolhoseerimine võitsid. Venest sisseveetud uusasukad valvavad kohalikku rahvast. 1952. — *Vaba Eesti Sõna*, nr 15, 12. IV, lk 4
- Pihlau, Jaak 2001. Merepõgenemised okupeeritud Eestist: Lehekülgi Eesti lähiajaloost. — *Tuna*, nr 2, lk 68–81
- Pihlau, Jaak 2008–2010. Raadiomängud Eestis Teise maailmasõja ajal ja järel. I–VIII. — *Tuna*, 2008 nr 2, lk 79–99, nr 4, lk 80–96; 2009 nr 1, lk 91–111, nr 2, lk 95–111, nr 4, lk 90–108; 2010 nr 1, lk 104–119, nr 2, lk 91–110, nr 3, lk 101–117
- Rahvuslik kokkuvõide ja Heine küsimus. 1966. — *Vaba Eestlane*, nr 35, 7. V, lk 2
- Ross, Heino (koost.) 2010. *Olaf Tammarki lugu*. Tartu: H. Ross
- RVN mõistab hukka Heine aktsiooni: Maailmanäituse vahejuhtumi järelkajad. 1967. — *Vaba Eesti Sõna*, nr 21, 25. V, lk 3
- Sakslane 2 aastat Valga vangilaagris. 1948. — *Stockholms-Tidningen Eestlastele*, nr 64, 17. III, lk 2
- Soo, E. 1958. Kui moodsa “rahvavalgustaja” kujule heita täiendavat valgust... — *Kodumaale Tagasipöördumise Eest*, nr 6, veebruar, lk 2
- Tammark, Olaf 1964. Mehed kogunevad metsadesse. — *Eesti saatusaastad 1945–1945*. II kd: *Ahastuses Eesti*. Toimetuskolleegium: Richard Maasing, Hans Kauri, Arnold Purre, Madis Üürike, Ülo Jürima. Stockholm: EMP, lk 76–84
- Tartu suurlahing aastal 1946: Eesti metsaarmee hävitas Tartu ümbruses kaks punadiviisi. Metsaarmeel oli oma valitud kindral-ülemjuhataja. 1953. — *Võitleja*, nr 12, detsember, lk 3
- Täiendavaid andmeid Tartu suurlahingust 1946 a. mais: Relvastatud jõudude ülemjuhataja käskkiri eesti rahvale. 1954. — *Võitleja*, nr 9, september, lk 1
- Uglovniõi...* 1950 = *Уголовный кодекс РСФСР: Официальный текст с изменениями на 1 июля 1950 г. и с приложениями постановлений систематизированных материалов*. Москва: Государственное издательство юридической литературы

- U u s i eestlasi kodumaalt: “Merituulele” järgnes “Merisilm”. Kolm julget meremeest sõitsid kalalaevaga Gotlandi. 1948. — *Välis-Eesti*, nr 39, 26. IX, lk 1
- V a l m a s, Anne 1992. Arved Viirlaid 70. — *Noorte Kalender 1992*. Koost. Toomas Kään ja Pille Tool. Tallinn: Olion, lk 46–49
- V a r j u, Peep 2013. *Eesti laste küüditamine Venemaale 14. juunil 1941 kui genotsiidi- ja sõjakuritegu*. Tallinn: Valge Raamat
- V e e l metsavendi Eestis: Oktoobris 1957 peeti Kilingi-Nõmne tribunaalis kohut kahe metsavenna üle. Kaks metsavenda sai haarangul surma. 1958. — *Meie Kodu*, nr 4 [p.o 5], 30. I, lk 1
- V i i r l a i d, Arved 1992. Autori selgitus Torontos 28. jaanuaril 1992: Armas Anne Valmas!. — *Sirp*, nr 11, 13. III, lk 5
- V N F S V kriminaalkodeks: Muudatustega kuni 15. novembrini 1940. *Ametlik tõlge*. 1940. Tallinn: ENSV Kohtu Rahvakomissariaat
- V õ i t l u s lõpuni: Eerik Heine intervjuu Mall Jõgile [1996]. 2007. — Mall Jõgi. *Kõnelesid: Jutuajamisi kirjarahva ja teadlastega aastast 1979–2006*. Tallinn: Tänapäev, lk 280–314

PEETER KAASIK (1974) on lõpetanud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna 2003, filosoofiadoktor ajaloo alal 2012. Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse teadur 1999–2009 ja Pühajärve Põhikooli ajaloo- ning ühiskonnaõpetuse õpetaja 1999–2006, Eesti Mälu Instituudi teadur a-st 2009, Eesti Sõjamuuseumi — kindral Laidoneri Muuseumi teadur a-st 2016. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Nõukogude Liidu poliitilistest repressioonidest Eesti kodanike vastu pärast N. Liidu – Saksamaa sõja puhkemist 22. juunil 1941” (2006, nr 5, lk 947–991), “Tallinnas Tõnismäel asuv punaarmee-laste ühishaud ja mälestusmärk” (2006, nr 9, lk 1891–1918), “Vabadus on orjus: Proletaarsest internatsionalismist” (2013, nr 7, lk 1184–1225), ““Relvavennad”: Saksa ohvitseri kuju Teises maailmasõjas eesti sõduri mälestustes” (2016, nr 1, lk 104–114; nr 2, lk 285–325) ja ““Võimuvaakum” Lõuna-Eestis 1941. aasta sõjasuvel” (2021, nr 1, lk 137–170) ning väitlus Tõnismäe-artikli teemal (2006, nr 12, lk 2758–2760).

EVI TIHEMETS. Soomaastik II (1991–2006)

PRANTSUSE MÄLUPAIGAD SAKSA KASTMES

Mart Laar

Elades kolossaalsete vaeleavestuste ajastul, on möödapääsmatult suurenenud huvi mälu ja mäletamise tähenduse vastu. Sest kui enam ei mäletata minevikus toimunut, ollakse määratud seda uuesti läbi elama.

Pole siis imestada, et mälu ja mäletamisega seonduv on viimastel aastakümnetel sedavõrd tugevalt Euroopa tähelepanu köitnud. Arutelud kollektiivse mälu ja selle toimimisviiside üle on käinud juba sellest saadik, kui Buchenwaldi vangilaagris surnud Prantsuse filosoof ja sotsioloog Maurice Halbwachs (1877–1945) selle mõiste kasutusele võttis (vt Halbwachs 1950, ingl k 1980). Viimastel aastakümnetel on keskendutud rohkem selle mõiste sisule ning viisidele, kuidas seda mõistet tõhusamalt kasutada. Keskele kohale on tõusnud Prantsuse ajaloolase Pierre Nora esitatud mälupaiga (*lieu de mémoire*) kontseptsioon (lad *locus memoriae*, sks *Erinnerungsort* või *Gedächtnisort*, ingl *memory space*, *place of memory* või *realm of memory*). Selle mõiste vaste eesti keeles pole veel selgelt välja kujunenud — kasutatakse nii “mälukohta” kui ka “mälupaika”, mis teineteisest tegelikult ei erine. Keeleinimestega konsulteerimise järel tundub “paik” abstraktsemana kui “koht” (“üks paigake siin ilmas on”), mistõttu kasutan seda.

Jaan Undusk on mälupaika määratlenud järgmiselt:

Mälupaik on mingi inimkoosluse kollektiivses mälus suure sümbolse tähenduse omandanud märk, milleks võib olla reaalne või kujutluslik koht (Võnnu, Vargamäe), aegruum (muistne vabaduspõlv), isik (Georg Ots, Kalevipoeg), ese (sinimustvalge lipp), amet või seisus (peremees, parun), asutus (Eesti Kirja-

meeste Selts), sündmus (Ümera lahing, Viru vanne), teos (“Koit ja Hämarik”), toit (kama), käibeväljend (“me võidame niikui-nii”) jne. (2011: 2).

Pierre Nora on mälupaikadest aga kirjutanud, et need aita-
vad mälu organiseerida, on teatavas mõttes sarnased juba Vana-
Roomas tuntud mälutehnikatega. Nende külge mälu otsekuu klee-
pub, tehes neist tugipunktid mälus liikumiseks. Mälupaigad on
emotsionaalselt ja ühiskondlikult tugevalt laetud paigad, kuid mä-
lupaikadeks saavad nad alles aastate möödudes, kui on ajaproo-
vile vastu pidanud. See eristab neid “leiutatud traditsioonidest”,
mis võivad tunduda vanana, kuid on tegelikult üsna hiljuti loo-
dud. Seetõttu on tõelisi mälupaiku tegelikult võimatu luua, kuigi
seda on aja jooksul korduvalt üritatud.

Pierre Nora käsituses on mälupaigaks konkreetsete kohtade
või ehitiste kõrval näiteks üle kogu maa laiali pillatud sõjamäles-
tismärgid, terved piirkonnad (Alsace), linnad (tegelikult eksistee-
rivad, nagu Vézelay Prantsusmaal, või suuresti müütilised, nagu
Alesia), linnajaod (Montmartre), teatud alad kindlat tüüpi ehitis-
tega (Loire’i oru lossid), kindlat laadi rajatised (kohvikud), tavad
ja kombed, olgu nendeks Prantsuse galantsus, söök ja vein, raa-
matuteni välja. Samas vaimus võib pikalt jätkata. Sellestki piisab
aga tõdemaks, et mälupaigaks saab olla ükskõik mis, peasi et
seda mälupaigaks peetakse.

Enne vaatlemist, mida Pierre Nora Prantsuse mälupaikadeks
peab, paar sõna tema tausta kohta. Sõltub ju otsus, milline mälu-
paik on inimesele oluline, tema haridusest, kultuuritaustast, soost,
vanusest, majanduslikust olukorrast, kõikvõimalikest sättumus-
test ja paljudest muudest teguritest, ning on seega tugevalt sub-
jekttiivse iseloomuga.

Pierre Nora on sündinud 1931. aastal Pariisis jõukas suur-
kodanluse hulka kuuluvas assimileerunud juudi perekonnas, kus
juutlus kuulus vaid erasfääri. Teise maailmasõja ajal oli ta sunni-
tud end Saksa okupatsioonivõimude eest varjama. Sai hea hari-
duse, lõpetades 1958. aastal ülikooli ajaloolasena. Töötas 1958–
1960 ajalooõpetajana Alžeerias, selle iseseisvumise järel naa-
sis Prantsusmaale, kus oli 1965–1977 assistent ja lektor maine-

kas Pariisi Poliitikauuringute Instituudis (Institut d'Études Politiques de Paris) ning seejärel Sotsiaalteaduste Kõrgkooli (École des Hautes Études en Sciences Sociales) direktor. Ajaloolasena oli Nora tugevasti mõjutatud Annaalide koolkonnast, mille juhtivaid tegelasi ta ise tundis. 1965. aastast tegutses Nora ka maineka Gallimard'i kirjastuse juures, toimetades selle kaudu trükki palju teedrajavaid töid nii Prantsuse kui ka välismaa autoritelt. Oma mõju laiendas ta mitme enda asutatud perioodilise väljaande, eriti ajakirja *Le Débat* kaudu (1980; koos filosoof Marcel Gauchet'ga), mis kujunes üheks oma aja mõjukamaks intellektuaalseks keskuseks. Tema koostatud teos *Mälu paigad* (Les Lieux de Mémoire, I–III; 1984–1992) tegi Nora maailmakuulsaks ning 2001. aastal sai temast Prantsuse Akadeemia liige. Oma töö eest on ta saanud mitu mõjukat rahvusvahelist auhinda. Nora juures on eriti esile tõstetud tema kolme külge: vabariiklasest patrioot, ajaloolane ja toimetaja.

Mälu paikade valiku juures on Nora jaoks erilise tähendusega just esimene omadus — vabariiklasest patrioot. See on ka arusaadav, sest just Prantsuse revolutsioon andis sellistele nagu tema, seega assimileerunud juutidele, kõik kodanikuõigused ja tegi nad Prantsuse ühiskonna osaks. Tema koostatud teose esimese osa hõlmavadki enamasti esseed 1789. aasta revolutsiooni, selle toetamise või selle vastu võitlemise teemal. Needki on Nora jaoks mälu paigad, ja muidugi siis, kui nad on loomulikult tekkinud, mitte kunstlikult esile kutsutud. Esimeses köites toob Nora neid välja kaks: Vendée ning viimaste 1871. aasta kommunaaride mahalaskmise koht Père Lachaise'i kalmistul Pariisis. Ajaloolase taust võimaldas Noral aga laiendada oma mälu paikade seeria haaret, mida on eriti tunda selle teoste järgmistest osades. Töö kirjastuse toimetajana viis Nora kokku oma aja säravaimate ajaloolastega, kelle hulgast oli võimalik leida autoreid oma suurteosele.

Tulemuseks oli kolme ossa — esimene ühe-, teine ja kolmas mõlemad kolmeköitelised — jaotatud suurteos *Mälu paigad* 5700 leheküljel, kus on kirjeldatud 130 mälu paika. Esimene, 1984. aastal ilmunud osa kannab alapealkirja *La République*, kaks aastat hiljem avaldatud teine osa aga *La Nation*. Kolmas köide

alapealkirjaga *Les France* ilmus väikese vaheaja järel 1992. aastal. Esseed hõlmavad ajavahemikku kiviajast kuni tänapäevani. Koguteose esimeses osas on teiste kõrval näiteks esseed 14. juuli tähistamisest ja trikoloorist. Teine osa avardab aga vaatevälja märkimisväärselt, selles leidub esseid ka kaugemast minevikust, nagu näiteks koguteose pikim esse Reimsist, kuningate kroonimise kohast. Kolmas osa käsitleb eelkõige sümboleid, selles leiduvad näiteks esseed Gallia kukest ja Jeanne d'Arcist. Nora valitud mäluaigad ulatuvad seinast seinale. Juba esimeses osas on koos laulud ("Marseljees"), kohad ja ehitised (Pantheon), sündmused (Victor Hugo matused), mälestusmärgid (sõjamonumendid) ja raamatud (Larousse'i sõnaraamat). Nagu näha, võib Nora jaoks mõni mäluaik koosneda paljudest eraldiseisvatest mälestusmärkidest. Teises osas avardub aines veelgi: siin on koos näiteks kohad ning hooned (kloostrid ja Reimsi katedraal), ajalooalased tööd (keskaja kroonikatest "Annaalideni"), seadused (Napoleoni tsiviilkoodeks) ja terved piirkonnad, nagu Alsace, lahinguväljad (Verdun) ja sõjakuulsuse paigad, nagu Napoleoni põrm Invaliidide kirikus. Teema alla "Les France" on aga paigutatud veelgi kirevam materjal vastasseisudest ja konfliktidest (katoliiklased-protestandid, gaullistid-kommunistid) kiviaja koopamaalingute ni (Lascaux), seni leidmata müütilistest keskustest (Alesia) Prantsuse mõe, köögi ja kommeteni (viisakus), rahvalauludest (breetoni laulude kogumik *Barzaz Breiz*) ehitisteni (Jumalaema kirik Pariisis), raamatutest (Prousti sari *Kadunud aega otsimas*) linnaosadeni (Montmartre), suurlinnadest (Pariis) spordisündmusteni (Tour de France).

Pierre Nora koostatud ülevaatest Prantsuse mäluaikade kohta hakati osi teistes keeltes avaldama juba esimese kahe osa ilmutumise järel. Otsa tegi lahti Saksamaa, kus on üldse suurt huvi tuntud Nora seisukohtade vastu. Juba 1990. aastal avaldati esimene lühike saksakeelne tõlkekogumik (Nora 1990), mõne aja pärast ilmusid uued väiksemad tõlketeosed selles avaldatud esseedest (Ozouf 1997; Le Goff 1997). Nii oli loomulik, et peagi alustati Saksamaal ettevalmistusi raamatu koostamiseks oma mäluaikadest.

Nora ei üritanudki varjata koostaja tehtud valiku subjektiivsust. Ta otsustas ise, mis kuuluvad Prantsuse mälu paikade hulka ja mis mitte, ning lasi enda valitud autoritel tema antud teemadel esseed kirjutada, tõi küll, nende sisusse enam sekkumata, hoides vaid üldist raamistikku. Saksamaal läheneti koguteoses käsitletud teemade määramisele aga teisiti. Seal ei jäetud seda üksikisiku otsustada, vaid mälu paikade leidmiseks korraldati mitu aastat kestnud seminar, tehti küsitlusi, kaasati eksperte ja avalikkust, mille tulemusena valmis Etienne François' ja Hagen Schulze koostatud raamat *Saksa mälu paigad* (Deutsche Erinnerungsorte, I–III; München: Beck, 2001). Prantsuse *élan*'i (hoogu) asendas saksa *Ordnung* (kord). Igas osas on ilusasti kuus teemaplokki, igäihes viis kuni kaheksa esseed. Esimese köite esimese plokki pealkiri on “Impeerium” ehk “Das Reich” (Riigipäevahoone, võitlus Rooma pärast jm), teise “Luuletajad ja mõtlejad” (näiteks “Nibelungide laul”, Goethe), kolmandal “Rahvas” (Grimmide muinasjutud, Volkswagen jm), neljandal “Ürgvaenlane” (nii türklased Viini all kui ka Tannenbergi lahing, nii Versailles' rahu kui ka bolševikud), viiendal “Lõhestatus” (Nietzsche, Berliini müür jm) ning kuueandal “Süü” (nt pietism, Auschwitz ja kaasajooksikud). Teise köite esimest teemaplokki “Revolutsioon” on võetud üsna avaralt ehk reformatsioonist kuni Napoleonini ja Bismarckist Rosa Luxemburgini, pealkirja “Vabadus” all käsitletakse muu hulgas Schillerit ja Leipzigi lahingut ehk rahvastelahingut, aga ka loosungit “Me oleme rahvas!”, omaette teemaplokis kirjeldatakse distsipliini (näiteks kuninganna Luise, Stasi ja Stalingrad) ja saavutusi, nagu Hansa, D-Mark ja Bundesliga. Omaette teemaplokid on veel Saksa õigusel (kindlustus, sotsiaalne riik) ja kaasaegsusel (näiteks Marlene Dietrich, Bauhaus jm). Kolmas raamat sisaldab esiteks teemaplokki pealkirjaga “Haridus” (esseed Albert Einsteinist kuni Muuseumisaareni), seejärel “Õdusus” (Karl May, jõulud, šlaager jm) ning “Usk ja tunnistus”, mille alla käivad esseed Bachist ja Mendelsohnist kuni Karl Marxi ja Langemarkini. Edasi tulevad teemaplokid “Kodumaa” esseedega muu hulgas lauluseltsidest ja Dresdenist, ning “Romantika” teemade hulgas on Lorelei ja Wagner. Eriti huvitav on viimane teemaplokk pealkirjaga “Identiteet”, mis sisaldab artikleid Arminiusest, Faustist, Fried-

rich Suurest, eesnimedest, rahvushümnist ja Beethoveni 9. sümfooniast. Lõpetuseks veel Pierre Nora järelsõna.

Prantsusmaa ja osalt ka Saksamaa eeskuju on õhutanud teisi Euroopa maid oma mälu paikadega tegelema, näiteks Itaaliat, Hollandit, Taanit ja Šveitsi (Vt Mario Isnenghi. *I luoghi della memoria* (I–III; Roma: Ed. Laterza, 1996–1997); Willem Frijhoff, Pim den Boer. *Lieux de mémoire et identités nationales* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993); Ole Feldbaek. *Dansk identitetshistorie* (I–V; København: C. A. Reitzel, 1991–1993); Georg Kreis. *Schweizer Erinnerungsorte* (Zürich: Verlag Neue Zürcher Zeitung, 2010).) Aluspõhimõtted on neil raamatutel sarnased, ent nende konkreetne rakendamine erinev. Mälu paikade arv kipub kasvama suureks, mõnel pool koostatakse raamatuid koguni mälu paikadest maakondlikul tasandil või mingist konkreetsest ajaloolisest etapist (vt nt Martin Sabrow. *Erinnerungsorte der DDR* (München: Beck, 2009)).

Nora ise on liikunud vastupidises suunas ehk üritanud algset valikut pigem koomale tõmmata. Hea võimaluse selleks lõi sakslaste pakkumine tõlkida Nora tehtud valiku alusel saksa keelde tema teose artikleid Prantsuse mälu paikadest. Uude raamatusse pidi mahtuma juba tõlgitud kirjutisi, enamasti aga esimest korda saksa keeles ilmuvaid artikleid täpselt nii, nagu Nora otsustab. Teosele lisati Nora sissejuhatus ja kokkuvõtte ning see ilmus 667-leheküljelisena pealkirja all *Prantsuse mälu paigad* (Erinnerungsorte Frankreichs; München: C. H. Beck, 2005). Võrreldes seitsmekõitelise hiiglasega on see kergemini hõlmatav, kajastades ühtlasi tulemusi, kuhu Nora oma koostatud teosega välja jõudis. Oli ju tema projekt ajas arenev ehk iga kõide erines eelmisest. Kui esialgu tahtis Nora mälu paikade puhul rohkem vastata küsimusele “mis” ehk mis paigad üldse väärivad mälu paikade hulka võtmist, siis edaspidi muutusid esseed üha põhjalikumaks ja analüüsivamaks, üritades vastata pigem küsimusele “miks”. Suurt tähelepanu pööratakse just ühe või teise mälu paiga mäletamise loole, selle tähenduse muutumisele või muutmisele ajas. Nora sellist meetodit on nimetatud koguni psühhoanalüütiliseks, ja Freudi mõju ei saa tõesti eitada (vt Schöttl 2016). Nora otsekui kerib mälu tagasi, üritades teadvustada, miks mõni asi nii tugevasti mälu

püsib, kuidas ta sinna on sattunud ja mida ta on tähendanud. Sel viisil võiks olla võimalik ka neuroose ja neist tulenevat agressiivsust vältida. Nii on ka arusaadav, et mäluaegade saksakeelsesesse valimikku on Nora valinud vaid kaks esseed oma teose esimesest köitest — “Vabadus, võrdsus, vendlus” ja “Marseljees”. Varem saksa keeles avaldatud esseedest on saksakeelsesesse raamatusse võetudki vaid üks, Mona Ozoufi juba nimetatud käsitlus Prantsuse revolutsiooni deviisist “Vabadus, võrdsus, vendlus”.

Nora valitud mäluaigad on saksakeelseski raamatus jaotatud teemade, täpsemalt, kolme teema järgi: “Vabariik”, “Rahvus” ja “Prantsusmaal”, mis kattuvad Nora teose osadega. Nendes on esitatud 15 mäluaika, kõige rohkem ehk seitse kolmandas teemaplokis “Prantsusmaal”. Seejuures ei pärine kõik “Vabariigi” all toodud esseed sugugi samanimelisest köitest Nora prantsuskeelses koguteoses, vaid hoopis selle kolmandast osast. Samal kombel pärinevad teemaplokis “Rahvus” vaid kaks esseed koguteose teisest osast, ülejäänud taas kolmandast. Teema “Vabariik” all on niisiis avaldatud neli esseed: Prantsuse revolutsiooni loosungist, “Marseljeesist”, Vichy valitsusest kui vabariigi eitusest ning Eiffeli tornist, mis valmis Prantsuse revolutsiooni 100. aastapäeva tähistamiseks 1889. aastal korraldatud maailmanäituseks. Teises teemaplokis pealkirjaga “Rahvus” on samuti neli esseed: Verduni lahingust, gaullistide-kommunistide vastasseisust, Napoleoni kehtestatud tsiviilkoodeksist ning Pariisi ja provintsi suhetest. Kolmandas teemaplokis pealkirjaga “Prantsusmaal” on esseid kõige rohkem: õukonnast, Jeanne d’Arcist, Descartes’ist, Tour de France’ist, Prousti romaanist *Kadunud aega otsimas* ja Pariisi läbilõikest idast läände.

Mona Ozoufi esse “Vabadus, võrdsus, vendlus” käsitleb selle praeguseks Prantsusmaa ja prantslastega tihedalt kokku kasvanud deviisi sünni Prantsuse revolutsiooni päevil ja edasist käekäiku. Erinevalt laialt levinud arvamusest polnud tegemist revolutsiooni kandnud põhimõttelise seisukohavõtuga. Pigem kujunes ta selle käigus järk-järgult välja vastavalt sellele, kui kaugemale oli revolutsioon arenenud, ning tal leidub juuri vabamüürluses ja Prantsuse suurte valgustajate, kas või Voltaire’i töödes. Päril sel kombel teda ei kasutatudki: ikka oli mõni sõna puudu või mõni juures, ena-

masti “surm”. Kui restitutsiooniperioodil Napoleoni kukutamise järel oli loosung “Vabadus, võrdsus, vendlus” koos teiste revolutsiooniliste sümbolitega põlu all, siis üle kogu Euroopa rullunud revolutsioonilised vastuhakud tõid selle tagasi. Samal kombel trikoloori ja teiste revolutsiooniliste sümbolitega tundus see deviis ka Prantsusmaal tugevamat kindlustunnet äratavana, eriti kui alternatiiviks oli üleminek punalippudele. Haridussüsteemi kaudu sai sellest nüüd prantslaste mõtteviisi loomulik osa (*Erinnerungs-orte...* 2005: 27–62).

Michel Vovelle'i essees Prantsuse rahvushümni “Marseljees” teest revolutsiooni võitluslaulust rahvushümniks rõhutab, et see oli Euroopas esimene rahva poolt endale hümniks võetud populaarne laul, edaspidi muutus see juba üsna tavaliseks. Näiteid ei tule siin kaugelt otsida, sest ka Eesti rahvushümni on selleks laulnud rahvas. Mis aga “Marseljeesi” puutub, siis oli pioneeri-ohvitser (kapten) Rouget de Lisle selle 1792. aastal kirjutanud Strasbourgis Reini armee sõjalauluks ning see muutus sõdurite hulgas kohe palju populaarsemaks kui teised revolutsioonilaulud, ühendades varjamatu mässumeelsuse sõjakusega. Isegi vastased pidid tunnistama selle laulu sõnade mobiliseerivat jõudu. Nime sai ta samal aastal Pariisi appi saabunud Marseille' vabatahtlike järgi, kes seda samuti laulsid. 1795. aastal kuulutati “Marseljees” Prantsuse riigihümniks, järgmistel aastatel levis ta Prantsuse revolutsiooni tunnusena üle kogu Euroopa. Ainult Prantsusmaal endal sattus ta Napoleoni troonile asumise järel põlu alla, kuid võeti katsumusehetkedel taas kasutusele. Samal kombel kõikus “Marseljeesi” käekäik kogu 19. sajandi, kuni ta 1879. aastal taas riigihümniks kinnitati. Vahepeal oli ta olnud töölisliikumise mitteametlikuks hümniks; selle rolli võttis hiljem üle “Internatsionaal”. Tormiline oli “Marseljeesi” käekäik ka 20. aastasajal: ta oli ajuti keelatud, kuid püsis rahva mälus endist viisi edasi ja on praeguseks oma koha — arvatavasti igaveseks — sisse võtnud Prantsusmaa innustava hümnina (*Erinnerungsorte...* 2005: 63–112).

Henri Lourette kirjeldab oma essees Eiffeli tornist, kuidas seda revolutsiooni 100. aastapäeva puhul korraldatud maailmanäituse tarbeks ajutisena rajatud torni mitte ainult ei jätud püsti,

vaid see tungis sedavõrd tugevasti rahva hinge, et sai kogu Pariisi sümboliks. Vastates küsimusele, milline ehtis või rajatis on Pariisile kõige iseloomulikum, andsid pariislased sellele rohkem hääli kui kõigile ülejäänutele kokku. Paar korda on Eiffeli torni üritatud ka lammutada, kuid tulemuseta, sest protestid on paisunud sedavõrd suureks, et ollakse sunnitud tõdema “Kui ta juba seal on, las olla edasi”, mis näitab veel kord, et pole olemas midagi igavikulisemat kui ajutised asjad. Peale turismimagnetiks olemise on Eiffeli tornist saanud tubli tööhobune. Kui vaja, on ta olnud sidekeskus, kui vaja, siis laatsaret, reklaamipost või koguni sõjaväebordell. Ja ikka rahva südames, kuigi targad, tundlikud ja kultuursed inimesed on jätkanud petitsioonide kirjutamist, et see “metallkoletis” ilusast keskaegsest Pariisist ära koristataks (*Erinernerungsorte...* 2005: 113–133).

Järgneb Nora raamatus ilmselt kõige tugevamat vastukaja tekitanud ning endiselt vaidlusi põhjustav artikkel: Philippe Burrini essee Vichy valitsusest kui vabariigi antipoodist. Revolutsiooni oma valitsemise kaudu ühel või teisel viisil eitada on püütud varemgi, kuid Vichy valitsus erineb neist mitut moodi. See ei üritanud mingil moel monarhiat taastada, oli selgelt kõige lühem ja lähemal tänapäevale. Prantsusmaal üritatakse selle olemasolu enamasti lihtsalt eirata, mis on juba ette läbikukkumisele määratud katse, sest selle valitsemise all elas lihtsalt liiga palju inimesi. Kuigi suhtumine Vichy režiimi on olnud üldiselt eitav, näitab Burrin, et see pole olnud kogu aeg selline. Polnud ju ka Vichy režiim kogu aeg samasugune. Kas seda tahetakse tunnistada või mitte, kuid suur osa prantslastest suhtus sellesse kui mitte päris toetavalt, siis vähemalt neutraalselt. Marssal Pétaini suhtus austusega aga veel 1944. aasta sügisel 58% elanikkonnast, 1945. aasta kevadeks langes see protsent 17-le ning tõusis siis jälle, jõudes 1976. aastal 35-ni ning 1983. aastal 31-ni. Burrini essee oleks Eestis ilmselt võrreldav Eesti NSV käsitlemisega mälupaigana. Burrin ei ürita Vichy režiimi rehabiliteerida ega õigustada, küll aga seletada, juhtides ühtlasi tähelepanu, et aastatel 1940–1941 oli Vichy valitsusel prantslaste hulgas täiesti arvestatav toetus. Otsest vastuseisu ei tekitanud ka juudiseadused, küll nende hilisem rakendamine. Marssal Pétain üritas katastroofilise lüüasa-

mise järel üles ehitada uut, ühist vaimu omavat Prantsusmaad. Ühisvaim tekkiski, kuid hoopis Vichy režiimi eitamises (*Erinnerungsorte...* 2005: 134–158).

Teemaploki “Rahvus” alla on esimesena paigutatud Jean Carbonnieri essee Prantsuse elu kaua aega mõjutanud seaduskoo- deksist *Code civil*. Rahvuse teemat käsitlevatest esseedest pärineb tegelikult vaid kaks Nora koguteose samanimelisest teisest osast, ülejäänud aga kolmandast. Osast “Rahvus” ongi pärit essee Napoleoni 1804. aastal kehtima pandud tsiviilkoodeksist. Enamasti pole koodeksite koostamisest loodud maale ega rajatud neile mälestusmärke. Tavaliselt pole ka üksikisiku roll koodeksite kokku- panekul olnud suur, kuid sel juhul oli ometi selline, et koodeksi- le anti hiljem koguni Napoleoni nimi. See oli eelnevate aegade kokkuvõte ja lõpetus, ühtlasi uute algpunkt. Minevikust ammu- tades ehitati tulevikuhoonet. Napoleoni koodeksit on peetud õn- nestunult tasakaalustatuks: ta väldib nii parem- kui vasakpoolseid äärmusi, esindades samal ajal hästi Prantsuse revolutsiooni kaudu loodud maailma.

Alain Corbini essee pealinna ja provintsi vahekorrast pärineb aga Nora teose kolmandast osast, täpsemalt selle Prantsusmaa elu mõjutanud nähtuste vahekordi puudutavast temaplokist. Sa- muti kolmandast osast on võetud suuri vastasseise — punased- valged, katoliiklased-protestandid — puudutavast temaplokist essee gaullistidst ja kommunistidest, mille sel korral on kirjuta- nud Pierre Nora ise. Näinud ise paarkümmend aastat gaullisti- de ja kommunistide vastasseisu eri järke, tõdeb Nora, et üht on teiseta raske ette kujutada. Seda tõendavat ka vastasseisu lõppla- hendus, kus üks pool ehk kommunistid nn kommunismileeri kok- kuvarisemise järel 1989. aastal ka Prantsuse poliitikas lõplikult pinna jalge alt kaotasid, de Gaulle tõusis aga lausa pühaku sei- susse ehk rahva meelest kõige suuremaks prantslaseks läbi aega- de, kaotades seejuures aga peaaegu täielikult oma tegeliku ole- muse. Poliitikust, kes suutis prantslased korduvalt ägedalt oma- vahel võitlevatesse leeridesse jagada, sai rahva mälus rahvusli- ku ühinemise, koostöö jms kehastus. See oli tegelikult isegi loo- mulik, sest de Gaulle oli ise oma valitsemisega andnud prants- lastele vabaduse unustada. Sõjalistest lüüasaamistest olid saanud

võidud, kolooniatest ilmajäämisest tõus tuumariikide hulka, tagaplaanile vajumisest esiletõus. Kommunistid jäidki aga meenutama suurt hulka negatiivseid sündmusi. Ometi asus mõlema mälu tugipunkt samas kohas ehk Teise maailmasõja aegses vastupanuliikumises (*Résistance*). De Gaulle'i kinnitusel võitles Prantsusmaa vabaks Prantsusmaa ise üksmeelselt vallutajatele vastu seistes. Kommunistid tõid aga esile enda kui ainsate tegelike võitlejate osa vabanemises, manades samal ajal kodanluse mandumist ja lääne imperialiste ning ülistades Nõukogude Liitu kui natsionaalsotsialistliku Saksamaa tegelikku võitjat. Nii gaullistid kui ka kommunistid tuginesid küll Prantsuse revolutsiooni pärandile, kuid soovisid sellest end välja murda: kommunistid proletariaadi diktatuuri poole, gaullistid presidentaalse vabariigi poole, mille tulemusena de Gaulle'ist sai otsekui kuningas, ainult ilma õukonnata (*Erinnerungsorte ... 2005: 214–252*).

Viimane essee antud teemaplokis käsitleb üht klassikalisematest mälu paikadest Prantsusmaal — Verduni. Antoine Post ei pööra essees Verduni lahingule endale suuremat tähelepanu, tegeledes rohkem sellega, mida sellest ja kuidas mäletatakse. Seejuures pole sugugi selge, mis tingis just Verduni saamise “Prantsuse vastupanu sümboolseks kehasuseks”. Suurt sõjalist tähtsust tal polnud, ka mitte ajaloolist. Mitu põhjust, nagu näiteks vastase jõudude väljakurnamine või nende äratõmbamine teistelt rindelõikudelt, on esitatud tagantjärele. Küll võis selles oma osa olla puhtsõjalistel teguritel, nagu üksuste kiire vahetamine, mistõttu puutus Verduni lahinguga kas või nädalaks kokku kaks kolmandikku jalaväediviisidest, kellele see lahing sai “omaks”. Tegemist oli ka kõige “prantslaslikuma” lahinguga. Aastate jooksul sai mäletamisest müüt, mis kasvas üha suuremaks. Üle elatud ebainimlikud raskused muutsid vastupanu üha vägevamaks, nii kiputi neid pigem legendide tulvaga katma kui kinni mätsima. Lõpuks oli ju tegemist väga prantslasliku võiduga: Prantsusmaa ei rünnanud kedagi, küll aga suutis vastaste sissetungi kõike välja pannes tagasi tõrjuda (*Erinnerungsorte ... 2005: 253–280*).

Samas laadis jätkatakse “Prantsusmaasid” käsitlevas teemaplokis: ikka aega “tagasi kerides” ning lugejat tavaarvamuste kummutamise ning paradoksides tulevärgi abil üha sügavamama-

le eneseanalüüsile õhutades. Kuigi suur osa esseedest pärineb raamatu viimasest, “Identiteetide” teemaplokist, on siiski üritatud järgida viimaste köidete üldist struktuuri, avaldades mõne essee teistestki teemavaldkondadest, näiteks Armand Fremont’i oma Prantsuse pinnavormidest. Põhjalik on ühe praegu tuntuima Prantsuse ajaloolase Jacques Reveli¹ elegantne essee õukonnast kui omalaadsest mikrokosmosest, kus pärineb nii mõndagi head ja halba, mida läbinisti prantslaslikuks peetakse (*Erinnerungs-orte...* 2005: 310–364).

Michel Winocki essee algab kaugemast minevikust, käsitledes üht tugevaimat Prantsusmaa mälupaika, “Orléansi neitsit” Jeanne d’Arci. Seejuures ei räägi Winock sellest, mida Jeanne tegi või tegemata jättis, vaid käsitleb tema mäletamise viise ja tähendust. Kuigi Jeanne d’Arci kultus sai hoo sisse juba 19. sajandil, saavutas see kõrgtaseme siiski 20. sajandil, mil massimeedia vahendusel kino, raadio ja televisiooni kaudu igasse kodusse jõudnud Jeanne d’Arc oli saanud juba selliseks müüdiks, et teda võis panna esindama kõike. Nii on Jeanne’i kasutatud heitlustes katoliku kiriku vastu ja eest, temaga on prantslasi kutsutud võitlema kord sakslaste, kord inglaste vastu. Ilmselt pole kellestki Prantsusmaal kirjutatud nii palju raamatuid, vändatud filme ega lavastatud teatritükke. Haritumad ehk “valgustatud” kihid on üritanud temast kuidagi mööda pääseda; kõige keerulisem aeg Jeanne’i jumaldamiseks oligi valgustus, mil teda peeti lihtsalt peast põrunud rahuldamata plikaks. Rahva hulgas oli Jeanne’i jumaldamine alanud aga vahetult pärast tema surma, keskendudes kohtadele, mis olid temaga otseselt seotud — Orléans, Domrémy, Rouen. Tänapäeval seisab Jeanne d’Arc otsekui “kõikide vastu Prantsusmaa eest”, ja tema kuju ekspluateerib aktiivselt Le Peni Rahvusrinte. Nii ongi Jeanne d’Arc ühtaegu kõigi ja mitte kellegi oma — tõeline mälupaik kogu Prantsusmaale (*Erinnerungsorte...* 2005: 365–410).

---

¹Üks tema töödest on ilmunud ka eesti tõlkes. Vt Arlette Farge, Jacques Revel. *Mässu loogika: Lasteröövide afäär Pariisis*. (Ajalugu. Sotsiaalteadused.) Tlk Heete Sakhai. Tallinn: Varrak, 2005.

Selles plokis järgnevad François Azouvi essee Descartes'ist, Georges Vigarello essee Tour de France'ist, Antoine Compagnoni essee Prousti romaanisarjast *Kadunud aega otsimas* ning Maurice Agulhoni essee Pariisist.

Samal ajal saksakeelse ülevaatega Prantsuse mälu paikadest pandi kokku analoogne prantsuskeelne teos Saksa mälu paikadest — Etienne François' ja Hagen Schulze koostatud *Mémoires allemandes* (Paris: Gallimard, 2007), mis pidi ajaloos tihti vaenujalal olnud pooled lõplikult kokku tooma. Nii nagu Fernand Braudel on Marc Blochi tsiteerides armastanud kinnitada, “pole olemas Prantsuse (ega Saksa) ajalugu, on ainult Euroopa ajalugu”.

Need lennukad unistused on paraku viinud mõne kirjatööni, mis on koostatud viisil, mille eest Pierre Nora omal ajal hoiatas, ehk mälu paikade kunstliku, “ülalt alla” loomise teel. Selle näiteks võib tuua äsjase uurimuse Teise maailmasõja mälu paikadest Ida-Euroopas, Franziska Daviese ja Katja Makhotina teose *Lah-tised haavad Ida-Euroopas: Reisid Teise maailmasõja mälu paikadesse* (Offene Wunden Osteuropas: Reisen zu Erinnerungsorten des Zweiten Weltkriegs; Darmstadt: wbg Theiss, 2022). Suur osa sellest on kirja pandud enne Venemaa sõja algust Ukrainas, mis tõi kaasa kiiruga kirjutatud sissejuhatuse ja näitab kujukalt, kui segamini viimased sündmused Lääne-Euroopa noorte uurijate maailmapildi on lõõnud. Enne tundus “progressiivse” mõtle-misega inimestele kõik selge olevat: paha “Natsi-Saksamaa” pani Nõukogude Liidus toime hirmsaid kuritegusid, mida sakslased peavad kaheksa põlve kahetsema, kuni õilis Punaarmee Euroopa lõpuks vabastas ja ülekohtule lõpu tegi. Nüüd tapab, vägistab, piinab ja küüditab, pommitab ja purustab Venemaa armee nii sõja-kui õigusnorme rikkudes Ukrainas, Saksamaa aga üritab Ukrainat võitluses ülekohtu vastu toetada. Sellest ei suuda isegi paljud helgemad pead aru saada, sest väga raske on tunnistada, et Venemaa ongi alati selline olnud, alati tapnud, põletanud, küüditanud. Piiriäärsed rahvad teavad sajandeid, et idast pole kunagi midagi head tulnud — ka Teise maailma sõja ajal mitte —, ainult hävingut. Teose autorid kirjeldavad natsionaalsotsialistliku Saksamaa kuritegusid, mida on tõesti võimatu unustada, aga lähivad vaiki-

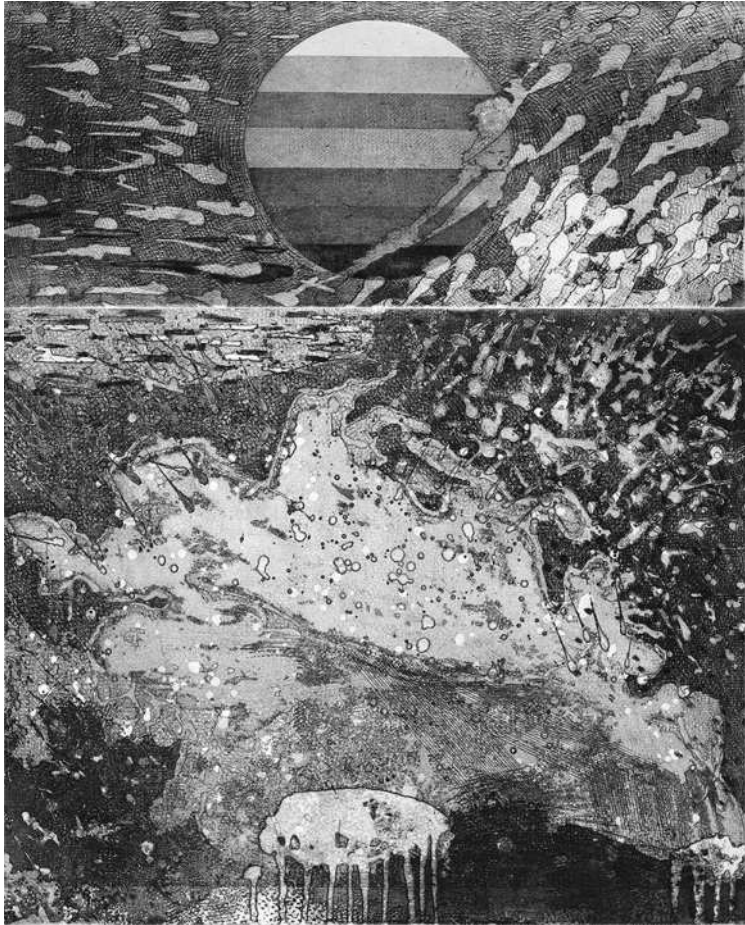
des mööda tollase Saksamaa võimalik et suurimast kuriteost kohalike rahvaste vastu: nende loovutamises Molotovi-Ribbentropi pakti salajaste lisaprotokollidega stalinliku Venemaa võimu alla. Tulemuseks olid metsikud tapatalgud kõikjal ja mõni lausa mitut maad, lausa kogu Euroopat vapustanud veretöö, nagu Poola ohvitseride tapmine Katõnis. Vaadeldavas uurimuses on juttu aga ainult Hatõni külast ja teistest sakslaste poolt hävitatud küladest Valgevenes. Kohalike rahvaste mälupaikade asemel kiputakse tegelema autorite poolt mälupaikadeks kuulutatuga.

Selliseid kohalikust ajaloost üle vaatavaid käsitlusi on paraku teisiigi. Mõned neist kipuvad muutuma väga üldiseks, nagu Pim Den Boeri, Heinz Duchhardti, Georg Kreisi ja Wolfgang Schmale kolmeköiteline koguteos *Euroopa mälupaigad* (Europäische Erinnerungsorte; München: Oldenbourg, 2012). Üldiselt tuleb Marc Blochi eeltoodud tsitaati parafraseerides siiski tõdeda, et Euroopa ajalugu pole võimalik kirjutada vaid Prantsusmaale ja Saksamaale tuginedes, kaugemaid maid ning rahvaid kaasamata.

Kirjandus

- H a l b w a c h s, Maurice 1950. *La mémoire collective*. Paris : Presses Universitaires de France
- H a l b w a c h s, Maurice 1980. *The Collective Memory*. Transl. by Francis J. Ditter, Vida Yazdi Ditter. New York: Harper & Row
- L e G o f f, Jacques 1997. *Reims: Krönungsstadt*. Berlin: Klaus Wagenbach
- N o r a, Pierre 1990. *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Aus dem Französischen von Wolfgang Kaiser. Berlin: Klaus Wagenbach
- O z o u f, Mona 1997. *Das Pantheon. Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit: Zwei französische Gedächtnisorte*. Berlin: Klaus Wagenbach
- S c h ö t t l, Eva 2016. *Pierre Nora und das Konzept des "Erinnerungs-orts"*. München: Grin Verlag
- U n d u s k, Jaan 2011. Mälupaik Tallinn: Mõtteid tema siluetist. — *Tu-na*, nr 2, lk 2–17

MART LAAR (1960) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo teaduskonna 1983, filosoofiamagister 1995, filosoofiadoktor 2005. Olnud Tallinna 24. Keskkooli ajalooõpetaja 1983–1986, Kultuuriministeeriumi muinuskaitseameti ajaloomälestiste osakonna juhataja 1986–1990, Eesti Kongressi ja Eesti Komitee liige 1990–1992, Eesti Vabariigi Ülemnõukogu liige 1990–1992, Põhiseaduse Assamblee liige 1992, Riigikogu VII–XII koosseisu liige (vaheaegadega) 1992–2013, Eesti Vabariigi peaminister 1992–1994 ja 1999–2002, kaitseminister 2011–2012, Eesti Panga Nõukogu esimees a-st 2013. *Akadeemias* on temalt ilmunud kõne “Meie ise ja meie enda lähiajalugu” (1999, nr 11, lk 2323–2327), artikkel ““Jäe igas riides ja iga nime all eestimeheks. . .”: Rahvusluse avaldumismvormidest rahvuslikul ärkamisajal” (2003, nr 8, lk 1571–1589) ning arvustused teoste *Kogumik MRP-AEG Infobülletään 1987–1988* (1999, nr 1, lk 173–176), *Sajandi kool: Sada aastat Miina Härma Gümnaasiumi. Mälestused* (2007, nr 6, lk 1347–1351) ja Jakob Hurda *Looja ees* kohta (2006, nr 3, lk 670–675).

EVI TIHEMETS. Suur laine (1985)

SUUR TERVIS

ehk

Kuidas teha oma haigusloost tervisetõend

Jüri Lipping

Alles haigus tõi mind mõistuse juurde.

Nietzsche, *Ecce homo*, “Miks ma nii tark olen”

Oleme harjunud käsitama tervist ja haigust staatiliste, teineteist välistavate vastanditena. Nende vastandite vahel ei saa väidetavalt olla mingitki kahemõttelist läbikäimist. Normaalsel ja patoloogilisel seisundil puudub igasugune ühisosa; haigustest põhjustatud valul ja kannatusel pole midagi pistmist inimliku õnne ja heaolu tagamisega. Nõnda võetuna kõnetab haigus inimeksistent-si väga vähe, ehk vaid ilmutab maise olemise habrast tasakaalu, selle haavatavust igat sorti välismõjudele. Tervis on või vähemalt peaks olema inimese esmane ja loomulik antus, mille suhtes haigus märgib teatavat kõrvalekallet: äralangemist, allakäiku, vääringut.

Nende kahe kvalitatiivselt erineva, vastandmärgilise oleku taustal terendab suur binaarne opositsioon elu ja surma näol. Nõnda osutub, et tervis seisab elu teenistuses, haigus aga on surma saadik. Tervise eest tuleb hoolitseda, haigust seevastu ravida, tõrjuda, ennetada — haigusega tuleb võidelda. Haigus on midagi üdini võõrast ja vägivaldset, ta on sissetungija, rahurikkuja, vaenlane, ärevuse ja ängi faktor (võitluse metafoor on siin valdav: keegi seljatas oma haiguse, keegi pidi sellele alla vanduma jne). Sää-

rane vaateviis on nii juurdunud, et isegi argidialektikat harrastav rahvatarkus, mis üldiselt möönab vastandite põimumist või nende teineteiseks üleminekut (“õnn ja õnnetus käivad käsikäes”, “ei ole halba ilma heata”, “kus naeru, säälnuttu”, “pill tuleb pika ilu peale”), jääb tervise ja haiguse vahekorra mõtestamisel kidakeelseks. Öeldakse vaid, et “terves kehas terve vaim” elik “lihtsam tervist hoida kui haigust ravida”; tunnetussuhte osas aga valitseb nende vahel katkestus: “Terve ei taipa tõbist ega tõbine tervet.”

Sellele arusaamale tervisest kui staatilisest, standardsest, statistilisest normist, mida tuleb “hoida, kaitsta ja tugevdada”, tahaksingi järgnevalt vastu seada ühe teistsuguse perspektiivi, kus haigus ei märgi eeskätt hälvet liigiomase bioloogilise funktsioneerimise statistilisest normaalsusest, vaid vastupidi: just põdurus ja patoloogia (kõige üldisemas tähenduses) osutuvad võtmeks inimeksistentsi heitliku tervikluse mõtestamisel. Ning pole juhus, et teen seda mõtleja toel, kelle nimi ja maine seostubki otsesõnu perspektivismi mõistega. Seda alternatiivset vaadet tervise ja tõve vahekorrale nimetagem “suureks terviseks”; selle mõte ja järeloomid peaksid selguma alljärgnevast.

1

Friedrich Nietzsche filosoofilises sõnavaras mängivad haigus ja tervis üsna kaalukat rolli. Võib lausa öelda, et vastandpaar haigeterve on Nietzsche puhul kõige läbivam ja üldisem väärtuskategooria, mille vahendusel takseerida kõikvõimalikke elunähtusi. See paar asendab või põhistab Nietzschel teisi traditsioonilisi antiteese (tõene-väär, ilus- inetu, õiglane-ebaõiglane, hea-halb, kasulik-kahjulik, õige-vale) ning võimaldab tal kõlbelises plaanis, “sealpool head ja kurja” — s.o väljaspool kehtivaid moraalinorme ja käitumismalle, “immoralisti vaatevinklist” — hinnata kõige erilaadsemate nähtuste tähendust.

Kuid tervis ja haigus pole Nietzsche puhul sugugi vaid metafoorsed mõisted. Õigupoolest võib öelda, et nad on hindamiskriteeriumid ühtaegu nii meditsiinilises, moraalses kui ka metafüüsilises mõttes. Enamgi, need kolm registrit (meditsiin, moraal, metafüüsika) on loomuldasa üks ja seesama, sest keha, hing ja

vaim on kõik üks elu ilming. *Röömsa teaduse* eessõnas (1886) nenditakse: “Meie, filosoofid, pole vabad eristama hinge ja keha, nagu lihtrahvas seda teeb, veelgi vähem oleme vabad eristama hinge ja vaimu.”¹ Siin ilmneb üks Nietzsche mõtlemise juhtmotiiv, nimelt kehalisuse primaarsus. Teisisõnu, Nietzsche võimutahte käsitus jätkab sisuliselt Spinoza küsimust: milleks on keha võimeline? Spinoza vastab, et me ei tea seda; Nietzsche täpsustab: me ei tea, sest me pole oma keha peremehed, inimene puhkab oma teadmatuse ükskõiksuses otsekui tiigri turjal (vt “Tõest ja valest moraali välises mõttes”; vt Nietzsche 2007).

Kultuur pole Nietzsche jaoks vaimne, vaid olemuslikult kehaline nähtus — see on esmajoones kehakultuur, mitte vaimukultuur (vaim on vaid üks osa kehast). Kultuur on üldisemalt öeldes eluprotsessi väljendus, see on vorm, mida mingi eluskooslus oma arengu käigus üha moodustab. Seetõttu tavatsebki Nietzsche kultuuri mõtestada füsioloogilises võtmes, orgaaniliselt funktsioneeriva tervikuna: “Inimeste ja inimkonna saatuse suhtes on otsustav, et kultuur lähtuks *õigest kohast* — mitte “hingest” (mis oli preestrite ja poolpreestrite hävituslik ebausik): õige koht on keha, žestid, dieet, füsioloogia, kõik *muu* tuleneb sellest. . . ”²

Tervis ja haigus kui füsioloogia vallast võrsuvad mõisted on seega kõige adekvaatsem viis hinnata tervet spektrit kõige erinevamaid elunähtusi ja eluvorme (indiviid, ühiskond, rahvas, kultuur, ajastuvaim, moraal, religioon, filosoofia, ideoloogia vms). Nagu öeldud, nad on universaalne väärtusmõõt nii meditsiinilises, moraalses kui metafüüsilises vallas, sest elu ise on universaalne fenomen — tervis ja haigus toimivadki elu enese valitud ja

---

¹Ma ei taotle Nietzsche tsiteerimisel liigset rangust ega pedantsust. Viitan tema teostele järgmiste lühendite kaudu, millele järgneb fragmendi, paragrahvi, alajaotuse vm pealkiri ja/või number, eestikeelsete väljaannete puhul ka leheküljenumber: *Tragöödia sünd* (TS), *Inimlik, liiginimlik* (IL), *Röömus teadus* (RT), *Nõnda kõneles Zarathustra* (Z), *Sealpool head ja kurja* (SHK), *Moraali genealoogiast* (MG), *Ecce homo* (EH). Seni tõlkimata passused olen tõlkinud originaalist ise. Kõige lihtsam elektrooniline ligipääs Nietzsche pärandile nii saksa kui inglise keeles avaneb siit: www.thenietzschechannel.com.

²Nietzsche, *Puuslikehämarus*, “Ühe ajakohatu jagelused”, nr 47.

valitsetud väärtustavate mõistetena. Nietzsche ei jutlusta lausrelativismi ega täielikku ükskõiksust mis tahes väärtustamise suhtes; vastupidi, väärtuste asetamine on elu lahutamatu osa. Füsioloogiliselt mõistetud tervise ja haiguse tähtsus johtubki nende rollist uue mõõdupuuna väärtuste ümbervääristamisel, ilma mingi vajaduseta kõrgema otsustusinstantsi järele olgu siis metafüüsika või religiooni vormis. “Terve” ja “haige” erinevad teistest seni kehtinud väärtusotsustustest olemuslikult, sest neil puuduvad mis tahes staatilised tunnusjooned (nagu see on näiteks hea ja halva või ilusa ja inetu puhul) — nende “olemine” väljendab pidevat vastasvõitlust kui elu ennast.³

2

Elu on Nietzsche filosoofias keskne kategooria, mistap on oluline silmas pidada, et ta vaatleb kõiki nähtusi läbi elu prisma, mõtestab ja tõlgendab neid elu horisonidilt. See vaateviis ilmneb juba Nietzsche esimeses raamatus *Tragöödia sünd* (1872), mis tema sõnul esmakordselt sõandas käsitleda (mõneti hirmuäratavat ja ohtlikku) probleemi: “vaadelda teadust kunstniku pilgu läbi, kunsti aga elu pilguga”. Vastandina moodsa ühiskonna teaduslikule (positivistlikule) visioonile käsitatakse tervist *Tragöödia sünnis* esteetilise nähtusena. Nietzsche näeb kunstis kreeklaste (elu)jaatava hoiaku väljendust: see on *tugevuse* pessimism, mis kätkeb “Vaimset tõmmet kõige karmi, hirmuäratava, kurja, kahtlase poole heaolu, pakatava tervise, *küllusliku* elu juurest [---], mis *igatseb* kohutava järele kui vaenlase järele, väärrika vaenlase järele, kelle peal ta saaks proovida oma jõudu” (TS, lk 8). Kuigi Nietzsche räägib seal apollooniliste ja dionüüsiliste elementide võitlusest kui harmoonia jaoks hädavajalikust, on üsna ilmselge, et just Dionysoses näeb Nietzsche tervislikkuse päris lätet, kuna see väljendab vahetut, intiimset suhet eluga — looduslik-

---

³Siit ka Nietzsche asetumine elufilosoofia valda, mille kohta näiteks Andrus Tool kirjutab *Mõttevooludes*: “Mõistepaar terve-haiglane kujunes normatiivseks vastanduseks, mis oli iseloomulik kogu saksa elufilosoofiale, iseäranis pärast Esimest maailmasõda” (Tool 2009: 36).

kust, mitte kunstlikkust. Viidates näiteks dionüüsiliste pidustuste põlgajatele, kes peavad sedalaadi sündmusi “rahvahaigusteks” (*Volkskrankheiten*), kostab Nietzsche, et “need vaesed inimesed ilmselt ei aimagi, kui kooljakarva ja tontlik just see nende “tervis” välja näeb, kui neist tormab mööda dionysoslike lõbutsejate ergas elu” (TS, 1, lk 27).

Aga mis on elu, see hoomamatu tervik, defineerimatu fenomen? Kõige üldisemalt öeldes on elu Nietzsche järgi dünaamiline totaalsus, mida kujundab kõigis selle sfäärides toimuv lakkamatu võitlus. See on vastandlike tungide hämar vald, konfliktsete jõudude tallermaa, erilaadsete elementide pörkumine ja põimumine, kõikjalolev üleüldine pürgimus, vastasseis, tahe võimutseda. Elu on saamine, mitte olemine, protsess, mitte paigalpäsi. Siin võiks välja tuua kolm aspekti.

1. Elu ei ole eesmärgipärane, tasakaalukas ja muretu kulgemine ühest staadiumist teise, vaid ebastabiilne jõudude vastasseis, mitmekesiselt konfliktne keskkond.
2. Elu ei ole heaoluseisund (ideaalis õnnelik eksistents), vaid üks igavene hädaorg, agoonia, lakkamatu piinlemise, pideva valu ja vaeva, kannatuste ja kaebluste vald, patoloogiline miljöö, ilma mingi lootuseta teispoolsuse lunastusele.
3. Eluprotsess ei seisne olemuslikult ellujäämisoskuses, vaid üleelamiskunstis. Elu on ja peabki olema eneseületus, mitte enesesäilitus — siit ka darwinismi kriitika.⁴ Kes on kuulnud Zarathustrat, teab tema kuulsat lauset, et inimene on see, mis

---

⁴Võiks ju arvata, et Nietzsche arusaam haakub darwinistliku dünaamikaga, s.o äratundmisega, et elu on pideva muutumise, arenemise, saamise vald, kuid Nietzsche ise suhtub kahtlusega näiteks väitesse, et elu saab kirjeldada selliste mõistete kaudu nagu “olelusvõitlus” või “looduslik valik” (*Puuslikehämarus*, “Ühe ajakohatu jagelused”, nr 14, “Anti-Darwin”). Nietzsche arvates viitavad need väljendid sellele, et looduslik elu seisneb pidevas reageerimises, üha otstarbekamas kohanemises välistingimustega, selmet kehtestada end aktiivses, loovas, ülesehitavas vastasseisus nendega. Nietzsche jaoks on loodus hoopis paljususe, pillavuse ja ülekülluse vald. Säärases kontekstis pole see pelk reaktiivne võitlus olemasolu eest, sest elu ise on agressiivne ilming, “kõigis sündmustes avalduv võimu tahe” (vt MG, II, 12, lk 87).

tuleb ületada (*Der Mensch ist Etwas, das überwunden werden soll*). Tegelikult kehtib see printsiip terve elu kui sellise suhtes, kõige elava loomus seisneb Nietzsche jaoks pidevas enese-ületuses. Elu ise avaldab selle saladuse Zarathustrale: “Vaata, ütles ta, mina olen see, kes ikka peab iseennast ületama” (Z, “Eneseületamisest”, lk 76).

Elu on seesmine võitlus iseendaga — et liikuda edasi, kõrgemale-kaugemale sellest, mis ollakse, et saada millekski suuremaks. Tugevatuur vajab vastasseise, *järelikul* otsib ta vastupanu. Viis hinnata mingi olendi ülenemise määra on mõõta vastupanu, mida see isik on valmis ületama.

Ründaja tugevust tuntakse teda rahuldava vastase järgi, see on otsekui tema mõõt; kasvamine reedab end vägeva vastase — või probleemi otsinguis: sest sõjakas filosoof esitab probleemidele väljakutse kahevõitluseks. Ülesanne ei seisne *mitte* selles, et võita vastaseid üleüldse, vaid selles, et võita üksnes sääraseid, kelle vastu suunatakse kogu oma jõuvaru, paindlikkus ja relvakäsitsemisoskus — tuleb võita *võrdseid* vastaseid. (EH, 26.)

Ennast *tõestada* saab ennast ületades; sel eesmärgil otsivad tugevad endale suuri väljakutseid, nõutavad võimsaid vastaseid — ja tervitavad raskeid haigusi!

Võitlusena kujutatud tervis (kui eetiline mõiste) on Nietzsche jaoks viis hinnata meie olemasolevaid väärtusi. Suure osa Nietzsche kultuurikriitikast võib liigitada sümptomatoloogia alla (haigusnähte käsitlev õpetus); tema kaasaja vaimse seisundi analüüs on diagnostiline; mõtlemine on loomuldasa füsioloogiline protsess (ei mõelda pelgalt peaga, vaid kogu kehaga) ning filosoofi käsitab ta sageli kui ravitsejat, terapeuti, patoloogi. Üks Nietzsche visand uurimusele, mis pärineb *Tragöödia sünniga* samast ajast, kannab pealkirja: “Filosoof kultuuriarstina” (*Der Philosoph als Arzt der Kultur*). Ning *Röömsa teaduse* eessõnas ütleb Nietzsche samas laadis:

Ma ootan ikka veel, et üks filosoofiline *arst* selle sõna erakordses tähenduses — säärane, kes peab silmas rahva, aja, rassi, inimkonna tervik-tervise [*Gesamt-Gesundheit*] probleemi — võtaks kord kokku julguse ning minu kahtlust haripunkti viies sõandaks väita:

kogu senises filosoferimises polnud kaalul üldsegi mitte “tõde”, vaid miski muu, ütleme tervis, tulevik, kasv, võim, elu.

Nietzsche üks kuulsamaid diagnostilisi termineid on teatavasti dekadents. Kuigi dekadentsi mõiste omandab selged piirjooned Nietzsche hilisemates kirjatöödes, võib selle ilminguid (enamasti küll varjatud kujul) täheldada kõikjal tema loomingu. Dekadents kui Nietzsche kultuurikriitika keskne (olgugi kahemõtteline) element viitab moodsa (s.o 19. sajandi) Euroopa ühiskonna haigeolekule, mis ilmutab end vaimukultuuri kriisina, nihilismina.⁵ Selle kriisi ületamiseks, mille võtab kokku lause “jumal on surnud”, on Nietzsche arvates tarvilik põhjalik pööre arusaamades elu kohta, mis seisneb elu täielikus ja tingimatus jaatamises. Anda elule jaatus — säärane ongi Nietzsche põhjanev “projekt”; seda ettevõtmist saab mõista nihilismi ületamise sünonüümina. See taotleb olemasolevate väärtuste ümbervääristamist nimelt selleks, et saaks jaatada elu. See jaatus hõlmab nii kirkastust kui kannatust, mis mõlemad on elu loomupärased, olemuslikud aspektid, sest Nietzsche mõistab elu võimu tahtena, s.o erinevate vaatepunktide ja tõlgenduste (lõppkokkuvõttes: tervise ja haiguse) lakkamatu võitlusena.

Ma ei hakka dekadentsi kui haigusnähtust siin lahkama, see oleks täiesti omaette oluline teema. Tsiteerin hoopis pisteliselt Jaan Unduski valgustuslikku esseed “Dekadentsi tunnetuslikust tähtsusest” (Undusk 2017), kus dekadentsis nähakse uue psühholoogilise perspektiivi tekkimise eeldust: “see, mis Nietzschele dekadentsi mõisteloos erilise tähtsuse annab, on tema arusaam, et dekadents, elujõulangus, allakäiguseisund on hädatarvilik eeldus nii inimese kui ka kogu kultuuri uuenemisel. [...] Nietzsche kannab kogu dekadentsiprobleemi üle omaenese prohvetlikku isi-

---

⁵Nihilism võrsub Nietzsche järgi ajastuomasest ratsionalismist (ratsionalismi mõistab Nietzsche vastandina sellele, mis on instinktiivne, s.o kehaline). Näiteks *Tragöödia sünnis* peab ta just sokraatilist “mõistuslikkust” vastutavaks kreekaliku elutunde allakäigu, haiglasikkuse eest (vrd Sokrates kui laguneva kreekluse tööriist, kui tüüpiline *décadent*) ning pakub oma ajastu vaimse mandumise ravina, s.o kultuuri terendamise võimalusena välja naasmise kreeklaste traagilise elutunnetuse juurde.

kusse, käsitledes ennast kui üleminekunähtust inimkonna vaimset tervemasse seisundisse liikumisel.” Sealt edasi mainib Undusk 20. sajandi alguse Viini esseisti Egon Friedelli ning ütleb: “Friedelli kultuuriloo kontseptuaalne nurgakivi on haigus, kujutelm, et igasugune tõbi, suured inimkondlikud epideemiad kaasa arvatud, on seoses millegi uue tekkimisega, märgid hinge käärimisest. Haigus tähistab alati vaimset murrangut, vaim põeb, olles kaotanud vana ja mitte veel kohanedes uuega, ning sellega kaasneb igal üleminekul ka isemoodi füüsiline murdumine. [---] arengu kandjaks on antud tingimustes kõige nõrgem, kõige ebasobivam indiviid — see, kes ei suuda olemasolevaga kohaneda.” Ning lõpetab kokkuvõtvalt: “Dekadentsi kaudu sooritatakse elus ja kultuuris paradigmaatilisi pöördeid. Dekadent ongi teisisõnu kõige puhtamat sorti looja oma tundliku hinge, näilise tujukuse ja esialgu haiglase mulje jätvate valikutega. Dekadendiks nimetatakse teda seetõttu, et ta teeb seda, mis erineb esiotsa massi maitsest, ehkki mõne aja möödudes saab sellest tegutsemise üldine mõõdupuu. Dekadent on kehv kohaneja etteantud tingimustel, aga ta loob endale eritingimused, mille üldisem filosoofiline väärtus selgub tagantjärele.”

Nietzschegi kirjeldab ennast oma kaasaja tõbedest vaevatuna, iseäranis viimastes, 1888. aasta tekstides. Siinses vaates on õigupoolest pöördeline juba 1886. aasta, mil Nietzsche lõpetab suhted oma kirjastaja Ernst Schmeitzneriga tolle antisemiitlike vaadete tõttu ning annab *Sealpool head ja kurja* välja enda kulu ja kirjajadega, olles äsja lõpetanud ka *Zarathustra* kolmanda osa. Ühtlasi omandab Nietzsche oma varasemate teoste avaldamisõigused ning 1886. aasta sügisel kirjutab uued eessõnad *Tragöödia sünnile; Inimlikule, liiginimlikule; Koidupunale ja Röömsale teadusele*, andes neile seeläbi uue ja ühtsema fookuse väärtuste ümbervääristamise tulevikuürituse sihis (sedasama teeb Nietzsche veelgi sidusamalt oma viimaseks jäänud autobiograafilises teoses *Ecce homo*, mis ilmub alles 1908). Nende eessõnade läbiv teema on tervis, iseäranis Nietzsche enda muutlik tervis ja tõbisus, mis on andnud talle ainulaadse võimaluse hoomata haigluse otsustavat

rolli vabade vaimude arengus.⁶ Tõepoolest, erandlikud inividid suudavad oma “dekadentsi” ületada ja sedakaudu aidata ravitseda ka kultuuri. Nietzsche vihjab sellele enesekohaselt *Wagneri juhtumis*:

Mida üks filosoof endalt esmajoones nõuab? Oma aja ületamist iseendas, “ajatuks” saamist. Millega peab ta siis kõige kõvemini rinda pistma? Sellega, mis teeb ta oma aja lapseks. Noh, ma olen samavõrd selle aja laps kui Wagner, teisisõnu, *décadent*: ainult et mina olen seda mõistnud, olen selle vastu võidelnud. Filosoof minus on selle vastu võidelnud. Just dekadentsi probleemiga olen ma kõige sügavamalt tegelenud — mul olid selleks oma põhjused. “Hea ja kuri” on vaid selle probleemi teisend. [---] Mu suurim kogemus oli *tervenemine*. Wagner on pelgalt üks mu haigustest.⁷

3

Tervise-haiguse kriteerium pole Nietzsche puhul mingi järjekordne binaarne opositsioon, kahtlase väärtusega kahendjaotus, teineteist välistav vastandus. See, mis toestab Nietzsche arusaama “tervisest” ja “haigusest”, on tema kriitika lääne mõtlemise dualistliku metafüüsika aadressil: “metafüüsikute põhjapanevaks usuks on *usk vastandväärtustesse*” (SHK, 2). Olemine ja olematus, tõde ja vale, hea ja kuri, asi iseeneses ja nähtumus, keha ja hing, loodus ja kultuur, üksikisik ja ühiskond, mõistus ja meel on vaid mõned näited asümmeetrilistest väärtustest, mille puhul on metafüüsika alati eeldanud, justkui oleksid need radikaalselt lahutatud, vastandlikud ja vasturääkivad entiteedid. Nietzsche seevastu esitab hüpoteesi, et võib-olla vastandeid üldse ei eksisteerigi ning et see, mis moodustab kõigi heade ja lugupeetud asjade väärtuse, on

---

⁶“Nende vabade vaimude moel haigeks jääda, pikemat aega haige olla ning siis aeglaselt, aeglaselt terveks, see tähendab “tervemaks” saada — see on ammendav *ravi* igasuguse pessimismi vastu (mis, nagu teada, on vanade idealistide ja paadunud valetajate vähktõbi). Selles on tarkust, elutarkust: endale isegi tervist pikka aega vaid väikestes kogustes ette kirjutada” (IL, eessõna, 5).

⁷*Der Fall Wagner: Ein Musikanten-Problem* (1888), eessõna.

tegelikult asjaolu, et neil on “süüdlaslik seos või side just selliste asjadega, mis näivad olevat nende õelad vastandid” (SHK, 2).

Ka vastandus ühelt poolt keha, instinktide, tungide ja afektiide vahel ning teiselt poolt hinge, mõistuse, teadvuse, mõtlemise ja keele vahel pole siin erandiks. Zarathustra kuulsa ütluse järgi “hing on vaid sõna millegi kehas asuva jaoks” ning “su kehas on enam mõistust kui su parimas tarkuses” (Z, “Keha põlgajaist”, lk 21). Nietzsche jaoks on duaalsused kas pealiskaudsed (nagu keha ja hinge puhul) või vastastikku sõltuvad (nagu valu ja rõõm: “kui soovite vähendada ja nõrgestada inimeste vastuvõtlikkust valule, siis peate samuti vähendama ja nõrgestama nende *suutlikkust rõõmule*”, RT, nr 12). Kui nad seda on, mida siis arvata sellest, kui üritatakse kasvatada üht ja tõrjuda teist? Kas tõesti peaksime püüdlema suurima hulga tervise poole — mis kasvaks haiguse kulul? Üritama teha elule ruumi surma arvel?⁸

Lõpuks jääb veel lahtiseks suur küsimus, kas me saame *läbi ajada* ilma haigestumiseta, isegi meie vooruse arengut silmas pidades, ning kas iseäranis meie teadmise- ja eneseteadmisjanu ei vaja haiget hinge samavõrd kui tervetki: lühidalt, kas tervisetähe üksinda pole mitte eelarvamus, pelgurlus, märk kõige peenemast barbaarsusest ja arengupeatusest (RT, nr 120).

Tervis ja haigus on Nietzsche jaoks voolavad, muutlikud, ebapüsivad “mõisted”, mis omakorda takistab ka nende olemuslikku vastandamist. Nietzsche ei küsi, mis on tervis, vaid pigem: kuidas me tervise saavutame? Tervis seostub tal *saamise*, mitte *olemisega*, see ei ole võitluse lõpptulemus, vaid võitluse läbielamine — võitluse läbi elamine, võitlus ise. Nietzsche arvates ei saa tervisele anda mingit üldkehtivat (mitteisiklikku, transtsendentset) määratlust. On väär arvata, et tervis (või haigus) võiks tähendada ühte ja sama kõigi inimolendite jaoks: “Pole olemas tervist iseneses, ning kõik katsed sellist asja defineerida on haledalt läbi kukkunud” (RT, nr 120). Kehaline tervis nagu ka “hinge tervis”

---

⁸Nietzsche väidabki otsesõnu: “Hoidugem ütlema, et surm vastandub elule. Elav on lihtsalt üks surnu tüüp, ja vägagi haruldane tüüp” (RT, nr 168).

(*Gesundheit der Seele* — fragmendi nr 120 pealkiri) on kontekstuaalne ja individuaalne:

Otsustamine, *mis* on tervis isegi sinu *keha* jaoks, sõltub sinu eesmärgist, sinu silmapiirist, sinu jõududest, ajenditest, vigadest ja eelkõige sinu hinge ideaalidest ja illusioonidest. Seega on olemas arvutul hulgal keha tervisi; ning mida rohkem lubatakse eripärasel ja võrreldamatul kergitada taas oma pead, seda rohkem unustatakse “inimeste võrdsuse” dogma, seda rohkem peavad ka meie meedikud normaal-tervise mõiste koos normaal-dieedi ja haiguse normaalse kulu [mõistetega] hülutama. Ainult siis oleks õige aeg *hinge* tervise ja haiguse üle järele mõtelda ning igapähe eriomane voores tema tervisesse istutada: mis muidugi näeks ühe isiku puhul välja justkui tervise vastand teises (RT, nr 120).

Nietzsche ei räägi siin normaalse tervise arusaama täielikust hülgamisest mitte ainult hinge puhul (kus individuaalse eripära tunnustamine on omajagu hõlpsam), vaid ka kehalise tervise puhul. Seetõttu ei käsita ta tervist ja haigust “normaalsuse” mõiste kaudu, mis viitaks justkui nende mõistete püsivale ja määratud loomusele. Vastupidi, Nietzsche kinnitab *Inimlikus, liiginimlikus* (1878):

Arvamusvabadusega on nagu tervisega: mõlemad on individuaalsed, kummastki ei saa tuletada mingit üldkehtivat mõistet. See, mida üks indiviid oma tervise jaoks vajab, on teise jaoks juba haigestumise põhjus, ning nii mitmedki vaimuvabadusele viivad vahendid ja viisid võivad kõrgemalt arenenud natuuride jaoks osutada vahenditeks ja viisideks mittevabadusele (IL, I, nr 286).

Kuigi Nietzsche ei ütle veel midagi selle kohta, kuidas tervist saavutada, vaidlustab ta juba arusaama tervisest kui staatilisest normist. See normaalsuse hülgamine, mis lähtub “inimeste võrdsuse” idee hülgamisest, on valgustusaja inimkäsitluse ületamine, mis postuleerib inimkonna võrdsuse ühise tunnuse — ratsionaalsuse — jagamises. Seevastu Nietzsche mõtlemise “füsioloogiline vaatepunkt” ei too üksnes esile “normaalsuse” mõiste küsitavust, vaid võimaldab ka haiguse positiivsemat mõistmist. Ja kuigi “haigus” ei ilmuta *Inimlikus, liiginimlikus* veel täielikult oma jaa-tavat tähendust (s.o “tervise” olemusliku komponendi ja otsustava tegurina), käsitatakse seda juba voolavas olekus nagu “tervistki”, mille saavutamisel mängib põdurus teatavat positiivset

rolli. “Haigus” kätkeb siin teatud hulka halbu järelmeid, mis on “tervise” saavutamisel ometi tarvilikud — sel puhul avalduvadki meile meditsiiniliselt haige olemise eelised (ega saa välistada, et Nietzsche ei kõnele siin juba oma kogemuse pinnalt⁹), nt järgmises aforismis:

Põduruse kasulikkus. — See, kes on tihti haige, mitte ainult ei naudi tervist palju enam tänu oma sagedasele paranemisele: tal on ka ülimalt teravdatud taju tervisliku ja haiglasliku osas nii omaenda kui ka teiste töis ja tegemisis: nõnda näiteks annavad just kõige põduramad kirjanikud — ja nende hulgas on kahjuks pea kõik suured kirjanikud — oma teostes tunnistust palju kindlamast ja püsivamast tervisetoonist, kuna nad mõistavad vaimse tervise ja tervenemise filosoofiat ja nende õpetajaid — hommik, päikesepaiste, mets ja veeallikas — paremini kui kehaliselt robustsemad loomad (IL, II, nr 356).

Selles kontekstis leidub juba ka arusaam haigusest kui kõrgema kultuuri koostisosast, vt aforism “Õilistumine mandumise kaudu”, kus Nietzsche ütleb, et tugevaid kogukondi, mis rajanevad sarnaste põhimõtete valguses kasvatatud, s.o ühiseid uskumusi ja gavatel kindlameelsetel indiviididel, ohustab tasapisi kasvav “pärilik nürimeelsus, mis kummitab igasugust stabiilsust justkui selle vari”. Säärastes kogukondades sõltub vaimne progress pigem talitsemata, ebakindlastest ja moraalselt nõrgematest indiviididest, kes katsetavad uusi ja üldiselt paljusid asju. Just nõrgem loom (kui tundlikum, õrnem ja peenem) teeb igasuguse progressi üldse võimalikuks:

Mandunud loomused on edukat progressi silmas pidades üleüldse äärmiselt tähenduslikud. Laias laastus peab igale edusammule eelnema osaline nõrgenemine. Tugevaimad loomad *säilitavad* tüüpi, nõrgemad aga aitavad sel *enededa*. — Midagi sarnast võib täheldada ka üksikindiviidi puhul; harva leidub mandumist, kärbumist, isegi pahet või üldse mingit kehalist või kombelist kadu

---

⁹1876. aastal katkestab Nietzsche suhted Wagneriga ning on samal aastal sunnitud üha halveneva tervise tõttu paluma akadeemilist puhkust Baseli ülikoolist. *Inimlik, liiginimlik* esindab Nietzsche “keskmise perioodi” algust, lahtiütlemist Saksa romantismist ja Wagnerist positivistlikuma, teaduslikuma teemakäsituse ja ühtlasi ka aforistliku stiili suunas.

ilma ühegi eeliseta teiselt poolt. Näiteks sõjakas ja rahutus klannis võib haigemal inimesel olla rohkem põhjust omaette olemiseks ja seeläbi rahulikumaks ja targemaks saamiseks; ühesilmalisel on üks tugevam silm, pime näeb sügavamalt sissepoole ja igal juhul kuuleb teravamalt. Nõnda ei näi mulle kuulus olelusvõitlus olevat ainus vaatepunkt, millelt saaks seletada inimese või rassi edenemist või tugevnemist. [---] Rahvas, mis kusagilt mureneb või muutub nõrgaks, kuid on tervikuna ikkagi tugev ja terve, saab lubada enese nakatamist millegi uuega ja liidendada seda enese kasuks (IL, I, viies osa “Kõrgema ja madalama kultuuri tunnismärgid”, 224).

Ühesõnaga, Nietzsche arusaam tervisest ja haigusest põhineb nende kui stabiilsete vastandite eitusel — nad on pidevas muutumises ning mõjutavad teineteist lakkamatult. Üldiselt võttes (ja jättes kõrvale iga indiviidi ainulaadsuse) on tervis täiesti määramatu ja määratlematu mõiste. See ei ole püsiv tasakaaluseisund, vaid dünaamiline protsess, konfliktsete jõudude pörkumise sattumuslik saadus.

4

Kas eelnev jutt annab mõista, et pelga eelarvamusena puudub tervisel Nietzsche jaoks igasugune tähendus? Või leidub seal koht teistsugusele, uuele arusaamale tervisest, mis hõlmab ühtlasi ka haigust, haige olemist, ning mille kaastähendused ei puudutaks mitte ainult keha ja hinge, vaid ka kultuuri ja ühiskonda (RT, nr 382)? Tõepoolest, mida küpsemaks Nietzsche filosoofia muutub, seda sagedamini hakkavad tema tekstides korduma tervise ja haiguse teemad. *Rõõmus teadus* (1882) nihutab tervise probleemi tegelikult Nietzsche mõtlemises keskele kohale, pakku- des välja alternatiivse nägemuse, mida ta nimetab “suureks terviseks” (*grosse Gesundheit*).¹⁰ Suur tervis on Zarathustra kui tüübi, kui uue mõtlemise mõistetegelase füsioloogiline eeldus (siin tuleb muidugi silmas pidada, et Nietzsche mõistab Zarathustrat

---

¹⁰Seda pealkirja kandev *Rõõmsa teaduse* fragment nr 382 on ka eesti keeles loetav, sest Nietzsche ise tsiteerib seda täies pikkuses oma autobiograafias *Ecce homo* (vt EH, “Zarathustra”, 2)

paradoksaalsel moel kui *läbikukkumist*, mida võiksime täiendada beckett'liku tõdemusega: kui kukkuda läbi, siis suurelt ja paremini. . .). Enamgi, suur tervis osutub “vabade vaimude” (“tegelikkuse lunastajate”, MG, II 24), ehk koguni tuleviku filosoofide (katasetajate, kiusajate, kiusatajate) hädavajalikuks eeltingimuseks.

Nietzsche pruugib adjektiivi “suur” (*gross*) päris sageli — mõnikord selle sõna tavalises, igapäevases tähenduses, mõnikord aga üsna eripärases, lausa tehnilises tähenduses (üldiselt kirjapildis rõhutatuna). Neil juhtudel näib tema kavatsus olevat 1) vabastada mõiste tema üldlevinud, traditsioonilisest tähendusest ja moodustada *oma* mõiste, ning 2) kooskõlas eesmärgiga tühistada metafüüsika igavesed vastandused on Nietzsche “suurteil” mõistetele see omapära, et nad kätkevad endas ka oma (näilist) vastandit ning selmet seetõttu nõrgeneda või hävineda nad hoopis intensiivistuvad, muutuvad tugevamaks, rikkamaks, sügavamaks, ammutavad sealt lisajõudu. Ses tähenduses ei peaks haigust sugugi kartma ega iga hinna eest vältima, vaid seda tuleks hoopis tervitada, seda tuleks lausa taotleda kui tervise täiustamise võimsamat vahendit.

Suur tervis ei ole püsiv seisund, mille saaks lõplikult omandada, vaid muutlik ja lõpetamata protsess, mis mitte ainult et olemas on, vaid “mida pidevalt juurde võidetakse ja juurde võitma peab, sest et seda ikka ja jälle ära antakse, ära andma peab” (RT, nr 382). Otsustav selle mõiste puhul ongi siin see dünaamiline suhe tervise ja haiguse, haigestumise ja tervenemise vahel; mida raskem haigus ja mida vaevalisem taastumine, seda suurem saab olema ülesaamisprotsessi tulemusel kättevõidetud tervis. Kes säärast suurt tervist taotleb, seab end hädaohtu ning satub silmitsi suurte raskuste ja haigustega, selleks et neid ületada ja pöörata nad oma kasuks. Suure tervise ohtlik eksperiment seisnebki selle haigusemäära avastamises, mida veel suudetakse taluda ja ületada. Nietzsche kirjutab ühes postuumselt avaldatud fragmendis (1885–1886):

Tervis ja tõbisus: ole ettevaatlik! Mõõdupuuks jääb keha õilmitsus, vaimu nõtkus, söakus ja rõõmsameelsus — aga muidugi ka see, *kui palju haiglust ta enese peale võtta ja ületada suudab* —

terveks *teha* suudab. See, mille läbi õrnemad inimesed hävivad, kuulub *suure* tervise stimuleerimisvahendite hulka.

Need, kes on võimelised suureks terviseks, on Nietzsche sõnul “julgemad ehk, kui see tark oleks, ühtvalu karile jooksnud ja kahjusid kandnud”, kuid nad on ühtlasi ja ennekõike ka “tervemad veel, kui uskuda võiks, ohtlikult terved, ikka ja jälle terved” (RT, nr 382).

Suur tervis on niisiis teatud liiki jõud, organismi vitaalsus ja plastilisus, ainulaadne tahe elada, kasvada, laieneda, mis ühtlasi kätkeb ka vastuvõtlikkust ohtudele, riskile, seiklusele ja piiride ületamisele. See katsetamine ja iseenese pidev proovilepanek avab omakorda suure hulga uusi võimalusi ja väljavaateid, mistõttu Nietzsche väidabki, et elu ise võib olla teadmise vahend ja teadmiseotsija eksperiment (vt RT, nr 324). See tervise uus tähendus ei ole turvaline sadam, kuhu jõutakse soovimatu merereisi lõpus, vaid viitab *ohtlikult terve* olemisele. Ühe säärase ohuna rõhutabki Nietzsche hootise haigestumise ja heroilise tervenemise tähtsust kui kõige tõhusamat vahendit teadmise ja eneseteadmise omandamisel. Haige olemine annab indiviidile võimaluse kogeda midagi enese ja maailma kohta, mis poleks tervislikus seisundis, tervena olemises kunagi võimalik. Just plastiline jõud — millega varane Nietzsche iseloomustab kreeklasi — on see, mis võimaldab indiviidil tulla tõhusalt toime mitmesuguste patogeensete, kahjulike ja traumaatiliste mõjudega nende ületamise või vähemalt neile vastupanu osutamise mõttes.

See, kas suur tervis on seotud ka väärtuste ümbervääristamise projektiga, nagu see paotub *Moraali genealoogias* (1887), jääb praegu lahtiseks.¹¹ Küll võib öelda, et *Rõõmsa teaduse* suur tervis ongi see õige ravim 19. sajandi haigusele, nihilismile, s.o ju-

---

¹¹Tervise ja haiguse teema läbib vaikumisi kogu *Moraali genealoogiat*, laiema võttes on tervis selle raamatu kõigi kolme traktaadi lugemise võti. Näiteks esimese traktaadi vastandused hea/kuri ja hea/paha võinuks samahästi olla ka hea/kuri ja terve/haige, sest oma aktiivse ja jaatava loomuga on õilis moraal tervislik hoiak, samas kui reaktiivne ja vimmakas orjamoraal on haiglaslik hoiak (vt Podolsky, Tauber 1999: 305). Teine traktaat seevastu võtab halba südametunnistust “sügava haigestumisenä”, mis ometi ärgitab tugevaid natuure seda ületama, milleks

mala surma tagajärjele. Pidades silmas, et jumala surm ei jätnud mingit ruumi lohutuse otsimiseks teispoosusele rihitud askeetluse ideaalist, on tugevus ja nõrkus, tervis ja haigus ainsad (elulised, s.t füsioloogilise loomuga) kriteeriumid, mis Nietzschele metafüüsika hääbumisel veel jäävad. Samuti võiks arvata, et igavene taastulek (Nietzsche teine suur idee) toimib inimese üldise psühholoogilise tugevuse ja vaimse tervise takseerimise mõõduna, sest Nietzsche arvates on igavese taastuleku õpetus kõige vaulisemalt omaksvõetav, kõige raskemini jaatatav maailmavaade. Deemoni küsimust (vt RT, nr 341) parafraseerides: “Hoolimata sinu elu vältimatult haiglasest iseloomust, kas sul jätkub *suurt tervist*, et elada seda ikka ja jälle?” (Vt Akbalik 2009: 75.)

5

Kuidas võiks suur tervis kajastuda Nietzsche enese elukäigus, tema haigusloos? Kuidas saab rohkete haigestumiste ja tervenemiste läbielamine, füsioloogiliste tõusude ja mõõnade pidev kogumine, eluperspektiivide lakkamatu vaheldumise kriitiline tunnetamine, saatuse uperpallide ja vingerpusside jäägitu ja jaatav

---

“ühesõnaga oleks tarvis just seda *suurt tervist!*” (MG II 24, lk 111). Säärase tulevikuinimese sihis vihjab see “suurim ja kohutavaim haigus” hoopis *tulevikutiinele*, jaatavale funktsioonile, “nii, nagu rasedus on haigus” (MG II 19, lk 101). Ning lõpuks, kolmanda traktaadi askeesi-ideaalid väljendavad Nietzsche jaoks tahet eitada elu; nad seisavad teispoosuse ihkamise teenistuses, kus pole ei kannatusi ega piinu, sellesinase elu arvel. Askeesi-ideaal on kaitsevahend elu kannatustest johtuva pessimismi vastu; see ideaal, mis näib olevat neist elu agooniast tuleneva nihilismi vastu, juurdub sellegipoolest just kristluse ideoloogias: “Kahthemata toob ta [askeetlik preester] kaasa salvid ja palsami, aga selleks et arst olla, on tal kõigepealt tarvis haavata; kui ta seejärel haavavalu vaigistab, *raputab ta ühtlasi haavale mürki* — just seda ta juba oskab, see võlur ja kiskjate taltsutaja, kelle mõjuväljas kõik terved paratamatult haigestuvad ja kõik haiged paratamatult taltuvad” (MG III 15, lk 153). Nietzsche ei pea kannatust ennast haiguseks, ta käsitab seda elamisele kui sellisele olemuslikuna; tõelise haiguse (s.o nihilismi) sümptomiks on “kannatamine” maailma kannatamisest. . . Selle olukorra ravi peab olema füsioloogiline.

omaksvõtt (*amor fati*) muutuda kõige tähtsama teadmise omandamise vahendiks? Ning milles nimelt see teadmine Nietzsche puhul seisneb? Milline on kannatuse roll ja tähendus tema filosoofilises mõtlemises?

Suure osa oma täiskasvanueast oli Nietzsche teatavasti väga haige. Tema tervis oli vilets, teda räsivad pidevalt peavalud, kõhuvalud, silmavaevused,¹² kõnehäired, teadvusekaod. . . Üha võimenduvate tervisehädade tõttu pidi Nietzsche loobuma oma Baseli ülikooli professorist (1879), pensioneerudes sisuliselt noores keskeas, 34-aastaselt. Ta veedab ülejäänud elu lakkamatult ringi reisides, üritades leida seda täpselt õiget keskkonda (Nizza, Genua, Sils Maria), mis üldse võimaldaks tal oma tööd alustada. Nietzsche kirjad ja märkmed annavad lakkamatut aru tema peavalude ja teiste haiguste kohta: “alates 1876. aastast olen ma olnud rohkem *taplusväli* kui inimene” (kiri Peter Gastile, 25. juuli 1882). Ühtepuhku kannatab ta kestvate haiguspuhangute käes: migreen, iiveldus, unetus panid ta “janunema surma järele”; 1880. a jaanuaris pihib Nietzsche oma seisundi kohta, et tema eksistents on “kohutav koorem” (*eine fürchterliche Last*):

oleksin selle juba ammu eneselt heitnud, kui ma poleks oma kõige õpetlikumaid katseid ja katsetusi vaimlis-kõlbelises vallas teinud just selles kannatuse ja pea täieliku loobumuse seisundis — see teadmisjanune rõõmsameelsus viib mind kõrgusesse, kus ma võidutsen kõigi piinade ja ahastuste üle. Üldiselt olen ma õnnelikum kui eales oma elus: ja ometi! Pidev valu, iga päev tundide kaupa merehaigusele sarnast tunnet, poolhalvatus, mis muudab kõnelemise raskeks, vahelduseks raevukad puhangud (neist viimane sundis mind oksendama kolm ööd ja päeva ühtejutti, ma janunesin surma järele). Mitte suuta lugeda! Kirjutada väga harva! Inimestega mitte suhelda! Olla võimetu kuulama muusikat! Olla ükski ning jalutada [---]. Minu *lohutuse* on minu mõtted ja perspektiivid.

Mis perspektiivid avanesid siis Nietzschele n-ö tänu tema haigeolemisele, millised mõtted pani temas idanema see eksistentsi ko-

---

¹²“Juba ainuüksi minu silmad tegid lõpu igasugusele raamatukoilusele, saksa keeli filoloogiale: ma lunastasin end “raamatust” lahti, aastate kaupa ei lugenud ma enam midagi — see oli *suurim* heategu, mis ma enesele iganes olen teinud!” (EH, 90).

hutav koorem, milliseid õpetlikke “katseid ja katsetusi” ta oma impulsside kallal õigupoolest sooritas? Pierre Klossowski on raamatus *Nietzsche ja nõiaring* (1969) oletanud, et migreenihoogudega võideldes avastas Nietzsche, et tal on võimatu mitte ainult lugeda või kirjutada, vaid isegi *mõtelda*. Ta koges peavalusid organismi agressioonina, mis sisuliselt peatas kogu ajutegevuse. “Kui ta oma võimed tagasi sai, üritas ta seda mõtlemise seisakut kirjeldada, kajastada aju toimimist teiste orgaaniliste talitluste suhtes — ning ta hakkas oma aju umbusaldama” (Klossowski 1997: 23). Usaldamatus aju vastu võimaldab pikapeale ära tunda, et meie enesekogemus *ühtse ja terve* subjektina on petlik entiteet — see on id-entiteet ehk habras fantasm, mis annab meis pulbitsevale kaosele psüühilise ja orgaanilise ühtsuse (vrd “mina” kui grammatiline fiktsioon jne). Nõnda seadis Nietzsche endale pea võimatu ülesande: mõtelda ilma “minata”, mõtelda mitte eneseteadvuse, teadliku intellekti, “terve mõistuse” vaatepunktist, vaid tungide ja tõugete keerukast vaatevinklist, kus keha ei nähtu enam “mina” omandina, vaid impulsside sattumusliku asupai-gana. Põdurolekud ja tõveseisundid olid Nietzschele justkui labor või luup, et jälgida-jälitada oma sisimaid “tungisaatusi”, nagu need avaldusid edasi-tagasi liikumises somaatilise ja spirituaalse vahel.

Olen ise spekulerinud, et Nietzsche avastab oma haiguste käes ja käigus mõistete dünaamika, perspektiivide pööratavuse, ning arendab eneses välja kaleidoskoopilise eripära.¹³ Küsigem aga nõnda: mis tähenduses siis figureerib haigus — või isegi hulus — Nietzsche loomingus? Gilles Deleuze'i arvates pole see kunagi inspiratsiooniallikas, sest filosoofiat (kui minu vaates “rõõmsat metafüüsikat”) ei toida kunagi ihuhäda ega hingepiin (isegi kui filosoof kannatab seejuures liigagi palju). Haigus pole sündmus, mis mõjutab keha või aju väljastpoolt; see pole impulss, mis ärgitab subjekti mõtlema, ega ka objekt, millele tema mõtlemine suundub (ei mõtlemise aje ega mõtlemise asi), vaid moodustab pigem varjatud intersubjektiivsuse üksikindiviidi enese tuumas.

---

¹³Ma ei hakka seda mõttekäiku siin kordama, vt selle kohta lähemalt Lipping 2020.

Tervis ja haigus on kaks vaatepunkti elule. Haigus kui hinnang tervisele, tervis kui hinnang haigusele — säärane ongi see *perspektiivinihe*, see parallaks, mille abil saab võimalikuks “näha oma pilku ennast”, tänu kahele erinevale asukohale, kahele erinevale vaatepunktile. Kuid nende kahe vaatepunkti, kahe hinnangu vahel puudub vastastikkus, nad ei ole sümmeetrilised: sest liikumine terviselt haigusele, haiguselt tervisele, isegi pelga ideena, see liikuvus, liikumise kergus, nõtkus, tundlik käsi, nüansimeel — kõik see ise on märk suurest tervisest.¹⁴

Haigus võimaldab niisiis tunnetada elu vaatepunktist loomust. Just haigus on suuresti see, mis määrab tervist, sest terve olemine tähendab Nietzsche jaoks eeskätt võimet terveneda, taastuda — ja taas tulla. Tervis ei ole seisund, mis kord saavutatuna jääb püsima; see on vaibumatu tervise püüdlemine ja haiguse ületamine. Indiviidi tervis kui “ületatud haigus” — säärane võikski kokkuvõtlikult olla Nietzsche idee, mis väljendab tervist kui seestmist (paljuslikku) võitlust — alati täitmatut, alati tulevat otsingut ja pürgimust. Tervis on teatav enesesuhe, mis väljendub eneseloomes, oma tingimuste struktuuri pidevas ületamises, muutliku miljöö lakkamatus übermääratlemises. Soov ja suutmine takistusi taotleda ja neid ületada tõendab tervet natuuri, suutmatust sääraseid takistusi isegi seada esindab haiglast loomust. Kui tervis on tabamatu ideaalina paslik ilming puhtale “saamisele”, millel puudub siht ja suund, siis haige olemine tähendab *mitte*püüdlemist, s.o püsimist oma vaikesätete turvapiiretes. Haigus teenib elu seeläbi, et pakub tugevale midagi, mille vastu võidelda, võimaldades tal nõnda saavutada vaimse suuruse (mis on omakorda eeltingimus kõigi väärtuste übervääristamisele: MG II, 24 seob suure tervise otseselt tulevikuinimese loova ja lunastava väega). Kõr-

---

¹⁴Deleuze 2001: 58. Vrd Nietzsche: “Suunduda tõbise-optikast *tervemat* mõistete ja väärtuste poole ning überpöörduvalt — täiusliku ja eneseteadva *elurikkuse* seest taas dekadentsiinstinkti varjatud tööd jälgida — see oli minu kauakestev treening, minu tegelik kogemus, ja kui üldse milleski, siis just selles sain ma meistriks. Nüüd on see mul käes, mul on kätt, et *perspektiive über pöörata*: esmane põhjus, miks ehk vaid minul üksinda “väärtuste übervääristamine” võib korda minna” (EH, “Miks ma nii elutark olen”, 1).

gem inimene on seega terve ja haiguse mikstuur, nende segu. Võitlus haigusega on tugev elustiimul, mitte kurnav ja piinarikas seisund — kuid tingimusel, et omatakse suurt tervist:

Ma võtsin end iseseisvalt käsile, ma taastas inimese iseseisvalt oma terve: see eeldab aga — ning iga füsioloog on valmis seda mõnema —, et *ollakse õigupoolest terve*. Tüüpiliselt morbiidne loomus ei suuda terveneda, veel vähem end ise tervendada; tüüpiliselt terve loomuse juures võib haiguslik seisund lausa ümberpöörduvalt saada eluenergia, enamelamisiha *stimulans*'iks. Tegelikult just säärasena paistab mulle *niüüd* too pikk haiglusaeg: ma avastasin elu otsekuu uuesti, sealhulgas ka iseenese, ma maitsesin kõiki häid ja isegi tühiseid asju nõnda, nagu neid teised just hõlpsasti maitsta ei osanud, — ma tegin oma tervistumistahtest, oma *elutahtest* filosoofia. . . (EH, “Miks ma nii elutark olen”, 2, lk 16).

Tõepoolest: “Haigus on üks võimas erguti. Kuid selle tarvis tuleb olla piisavalt terve”. 1878. aastal ilmunud *Inimlik, liiginimlik* märgib Nietzsche elus pöördepunkti: see on “mälestusmärk kriisile” ja “karmile eneseotsingule”, aga ühtlasi ka suure väärtustekriitika algus (lõvi ajajärk). “Tagasipöördumine *enese juurde*” läbi haiguse — mis ei tähenda miskit muud kui ülimalt viisi *terveneda*. Haigus vabastas tema “kõige alumise Mina ise” (*Jenes unterste Selbst*), andis talle võimaluse mõelda:

Haigus *päästis mu aegamööda lahti*: ta päästis mu mis tahes murrangust, mis tahes vägivaldsest ja põrutavast sammust. [---] Nii samuti andis haigus mulle loa kõiki oma harjumusi täielikult pea peale pöörata [---]. Eales ei ole mul nii palju õnne olnud kui neil oma elu tõbisemal ja piinarikkaimal ajal (EH, “Inimlik, liiginimlik”, 4, lk 90–91).

Või jällegi: “Oma elujõu mõõna-aastail *lakkasin* ma olemast pessimist. [---] Vimmast vabanemine, selgus salavihade kohal — kes teab, kui palju ma lõppeks ka selles asjas oma pikale haigusajale tänu võlgnen!” (EH, 19, 23). Võib öelda, et elu madalaimasse punkti jõudmine — “janunemine surma järele” — on hädavajalik eeltingimus übersünnile, uue mõtlemise saabumisele. Deleuze'i väitel on *viimase inimese* ja *surra tahtva inimese* vahel põhjapanev erinevus (Deleuze 2001: 82). Kõrgematele inimestele järgneb viimane inimene, kes ütleb: kõik on tühi töö ja vaimu närimine, parem hääbuda passiivselt, parem tahta eimiskit kui et üldse mit-

te tahta. . . Leiab aset katkestus. Kuid tänu sellele katkestusele pöördub eimiskitahere reaktiivsete jõudude endi vastu, saab tahteks eitada reaktiivset elu ennast ning kutsub inimeses esile aktiivse enesehävitussoovi — see on inimene, kes tahab hukkuda. Sel nihilismi täideminiku hetkel (kesköö) on kõik valmis täielikuks muunduseks. Vrd: “Ma armastan seda, kes elab, et tunnetada, ja kes tahab tunnetada, et elaks kord üleininene. Ja nõnda ta ihkab oma hukku [*Untergang*]” (Z, lk 8–9). Ennustaja sõnad ainult intensiivistavad veelgi Zarathustra tunnet, kes oli surnud köietant-sijat enesega sõgedalt kaasas kandnud: “Tõesti, suremiseks oleme juba liiga väsinud; nüüd oleme veel ärkvel ja elame edasi — hauakambreis!” (Z, lk 89). Selles seisnes tema narrus — tema tõrksuses (ja tahtmatuses) aktsepteerida inimese surma, selles vi-saduses tassida viimase inimese koormat. Surra tahtev inimene on säärase inimese kuuju, kes tahab ületada kõike seda iseendas, mis on reaktiivne, kestuda, mitte kesta, ajada endalt oma nahk (sest inimene elab maa peal justkui nahahaigus, Z, lk 86). . . ja sündida ümber:

Lõpuks, et olulisim ei jääks ütlemata: sellistest kuristikest, sellisest raskest põdurusest, ka raske kahtluse põdurusest tullakse tagasi *vastsündinuna*, maha-aetud nahaga, kõdisemana, üleanne-tumana, rõõmu osas õrnema maitsega, tundlikuma keelega kõigi heade asjade järele, lustakamate meeltega, rõõmu poolest ohtliku-ma teise süütusega, ühtaegu lapsikumana ja sada korda peenema-na kui eales varem (RT, eessõna).

Ning tõepoolest, Nietzsche piinlemine jätkus, kuid selle kõrvale tekkis midagi uut, nagu ütleb Deleuze: sinna sügenes teatav eksal-teeritus, joovastus, kirgastus — justkui oleks Nietzsche lükatud äärmisesse punkti, kus väärtustamise tähendus muutub ning hai-gust hinnatakse ühe isevärki heaolu kõrgusest. Tema kannatusi valdas ja valgustas sageli ülevoolav rõõmsameelsus, talitsematu entusiasm, mis haaras tervet tema keha. Neil hetkil koges Nietz-sche äärmiselt ülendatud seisundeid. 1881. augustis Sils Marias, jalutuskäigu ajal Silvaplane järve ääres tabab teda igavese taastu-leku võimas ilmutus, ülimalt intensiivne fantasm, mis saab inspi-ratsiooniks *Zarathustra* loomisele. Haigele Nietzschele terendab

“suur tervis”, mida ta teatavasti esitab Zarathustra kui filosoofilise tüübi füsioloogilise eeldusena (EH, 103).

Ja ometi lõpeb see kõik halvasti. 1889. aasta esimestel päevadel variseb 44-aastane Nietzsche Torino tänaval kokku ja läheb pöördumatult hulluks. Ja hull Nietzsche on just säärane, kes minetab oma loova väe — minetab selle mobiilsuse, nõtkuvuse, selle ümberpaigutumis-, teisaldumiskunsti, mis tegi temast ebainimliku, s.o filosoofilise kaleidoskoobi —, kui ta ei suuda enam *oma tervises* teha haigusest vaatepunkti tervisele endale. Sest meenu tagem, et oma filosoferimise ainulaadsuse eeldusena lääne mõteloos — mille kohta ta ütleb, et “võib-olla on haiged mõtlejad olnud filosoofia ajaloos enamuses” — esitab Nietzsche just nimelt tõsiasi, et ta oli “üldjoontes terve” (*im Grunde gesund*, EH, “Miks ma nii tark olen”, 2). “*Summa summarum* olin ma terve, kui kõrvalsopp, spetsialiteet olin ma *décadent*.”

Nietzsche viimases läkituses (6. jaanuaril 1889), ühes noist “hullukirjadest” (*Wahnzettel*), mis ta järgnevatel päevadel laiali saadab (kirjutades alla Dionysos, mõnele ka Ristilöödu), adressaadiks Jacob Burckhardt, kolleeg Baseli päevilt, kajab vastu deleuze’ilik suur kaeblus (mis vägi on küll minus võimust võtnud! miks ometi mina! seda kõike on mulle liiga palju!): “Oleksin lõpuks palju parema meelega Baseli professor kui jumal; kuid ma pole sõandanud oma isiklikus egoismis minna nii kaugele, et loobuda selle tõttu maailma loomisest. Mis parata, ela, kuidas ja kus tahad, aga tuleb tuua ohvreid.” Prohvetlikud sõnad: Nietzsche ohverdas iseenda, et luua uus maailm.¹⁵

¹⁵Olgu siinkohal klaaritud ka Nietzsche hullusega legendaarselt seotud süüfilise diagnoos, mis viimase aja psühhiaatriliste uuringute valguses on üsna kindlasti ekslik. Vt Sax 2003. Legendi enese kohta vt detailselt Schain 2001, eriti 10. ptk. Kuigi Schain ise oletab skisofreeniat, on eksisteerivate arstiandmete põhjal kõige tõenäolisem diagnoos retroorbitaalne meningioom ehk silmakoopatagune ajukasvaja (selle pikaldane surve tingib ka Nietzsche kroonilised peavalud, nägemishäired ja parema silma vaevused kuni selle pimedaks jäämiseni, vasaku keha-poolse hajutatud kahjustused ning lõpuks otsmikusagara nihetusest (*de facto* lobotoomiast) johtuv dramaatiline kokkuvarisemine ja järgnev dementsus). See ei tähenda, et Nietzschel polnud lisaks muidki pärilikke

Lõpetuseks paar üldisemat tähelepanekut edasiseks mõtetegevuseks, mis puudutab põduruse ja patoloogia rolli inimlikus elu- ja enesetunnetuses. Täni kehtivad meil jätkuvalt nii meditsiinis kui rahvalikus käsituses sügavalt juurdunud arusaamad tervisest ja haigusest, mis põhinevad nende olemuslikul vastandusel. Nietzsche kritiseerib seda vastandust, ning see muudab tema arutluse meie jaoks oluliseks: tervis ja haigus on dünaamilised, isegi dialektilised seisundid, mille olemuslik püsimatuse on nende lõpliku määramatuse tingimus. Staatiliselt mõistetud “haigus” takistab igasugust võimalust olla terve, sest elamise totaalses voolus on mõeldamatu jõuda “tervise” kujuteldava ideaalini, mis kehtaks kauem kui parimal juhul vaid hetk. Moodsa teaduse kinnisidee “olla terve” asemel peaksime hoopis taotlema (võimaluste piires) nietzschelikku *suurt tervist* — “mitte säärast, mis ainult olemas on, vaid säärast, mida pidevalt juurde võidetakse ja juurde võitma peab, sest et seda ikka ja jälle ära antakse, ära andma peab” (RT, nr 382).

Kui suurt tervist mõista säärasena, “mida pidevalt juurde võidetakse ja juurde võitma peab”, siis näeme, et see põimib kokku sedastuse ja hinnangu, faktiväite ja väärtusotsustuse. Tervis ilmneb siin dünaamilise, avatud, plastilise mõistena, mille tähendus sõltub olemasolevatest asjaoludest (on kontekstitundlik) ning on ajas muutuv. Ta on sattumuslik ja selektiivne, võib ka öelda, et isikupärane. Iseenesest ei tekita see arusaam tänapäeva edumeelsele tervisetooria diskursusele suuri raskusi — tervisekäitumise ideaalina ja tervisliku eluviisi imperatiivina on see üldiselt omaksvõetud vaateviis. Siiski jätab see aktuaalsena õhku põhjendamise-õigustamise probleemi, sest ühelt poolt tõsiasjad ja teiselt poolt tõekspidamised — olgugi et nad võrsuvad ühest ja samast elusituatsioonist — lähtuvad ometi erisugustest kaalutlustest.

---

eelsoodumusi mingit laadi bipolaarse häire tekkeks, mille sümptomeid ta selgelt ilmutas (järsud meeleolumuutused, maniakaalne käitumine, kõrgendatud paranoia, erakordne loovus). Vt Huenemann 2013.

Kuid lause teine pool — “sest et seda ikka ja jälle ära antakse, ära andma peab” — jääb kaasaegsele tervishoiule (selle arstiteetikale, ravipraktikale, hoolekandele) täiesti hoomamatuks. See pole pelgalt irratsionaalse riskikäitumise visalt püsiva fenomeni realistlik tõdemine. Siin on mängus suur tervis ehk “ohtlikult elamine” (*gefährlich leben!*; RT, nr 283) kui vahend uue eesmärgi teenistuses — risti vastupidi tänapäeva arusaamale, kus haigustest puutumata, tervislik, õnnelik ja pikk elu (nooruslik elustiil, aktiivne vananemine, personaalmeditsiin, tervisenõustamine, farmakoteraapia) on eesmärk iseeneses. Ideaaliks on siin võimalikult sujuv, märkamatu ja valutu elukulg, turvaline ladus eksistents. Kuid nagu Nietzsche varal näeme, on elu oma olemuselt kannatus, valu ja piin — enamgi, need tegurid on hädavajalikud inimliku eneseteadvuse, mõtlemisvõime, loometegevuse jne käivitamisel ja käigushoidmisel. Seda negatiivsust tõrjudes või maha surudes seatakse ohtu seesama eksistents, mille huvides säärast terviseturvet üldse tehakse (vrd autoimmuunsus).

Tavamõistus ütleb meile, et täisväärtuslik elu on tervena elatud elu. Inimesed soovivad endale ja oma lähedastele kõige enam “õnne ja tervist” (ning õnn seisnebki valdavalt tervises). Võib olla on see tõesti nii. Ometi on selge, et me ei teaks sellest elust midagi (ega oskaks seda ka hinnata) ilma haiguste olemasoluta. Nagu ütles prantsuse kirurg René Leriche (1879–1955), “tervis on organite vaikuses elatud elu”. Prantsuse arst-filosoof Georges Canguilhem väidab oma tuntud meditsiiniantropoloogia raamatus *Normaalne ja patoloogiline* (1943/1968), et “tervislik seisund on ebateadlikkuse seisund, kus subjekt ja tema keha on üks. Teadlikkus kehast seisneb seevastu piiride, ohtude, tõkete tunnetamises tervisele.”¹⁶ See tähendab, et kui inimest haigused ei puuduta, “funktsioneerib” ta sujuvalt ja kooskõlas ümbritseva keskkonnaga — ta on võimetu tajuma oma keha vaikivat kohalolu, selle eksistents jääb talle märkamatuks.

Aga kui tervis on elu organite vaikuses, kust tuleb siis de-leuze’ilik “olemise lärm”, kust pärineb see suur kaebus (*la*

---

¹⁶Canguilhem 1989: 91. Canguilhemi arutlust Leriche’i üle vt samas: 93–101, ja Canguilhem 2008: 129–131.

grande plainte), millest Deleuze räägib oma videointervjuus *L'Abécédaire*? Võib öelda, et igasugune “elu diskursus” (väljendi mõlemas tähenduses: elu poolt lausutav ja ühtlasi elu kohta käiv) võrsub sellest hämarast hetkest, mil sattudes vastamisi takistusega hakkab elu “rääkima” või üritab rääkida. Keha esmane keel on seega valu keel ja vasturääkivuse kogemus. Viimane on teadvuse algupärane ja püsikindel fakt, väidab Canguilhem, teadvus nõuab konflikti jõu ja vastupanu vahel (Canguilhem 1980: 46). Vasturääkivuse kogemusest, milles avaldub maailma vastuhakk subjektile, tema vägivaldne ja vaenulik loomus, puuduvad elul vahendid enese tundmiseks, eneseteadvuseks. Elusolendi eneseteadvus sõltub kannatusest ja haigusest, ilma selleta poleks tal isegi mingit alust jaatada n-ö “normaalset” identiteeti (vaikeolekus seda justkui polegi olemas). Ilma põdurusest oleks elusorganism võimetu otsustama, mida tervis tema jaoks õieti tähendab — seega ka võimetu valima erinevate seisundite vahel, neid seisundeid vastastikku tõlgendama ja erinevuslikult väärtustama. Ilma läbikukumiseta, ilma valuta, kriisita, vastuoluta subjekt ei arutleks ega looks mingit väärtust.

Valu keelena on haigus ontoloogiliselt primaarne (kui olendi närvisüsteem lakkab mingil põhjusel valuaistinguid jm ärritavaid signaale ja stiimuleid edastamast, hukkub ta õige pea), ilma selle keeleta ei saaks meditsiin eksisteeridagi. Valu esmasust võiks väljendada nt kartesiaanliku “ma mõtlen” variatsioonina: “Kannatan, järelikult olen.” Patoloogia eelneb füsioloogiale, sest just haiglaslik seisund annab tervisele tähenduse ja väärtuse: elav on olend, kes lakkamatult hindab, mis on tema jaoks hea või halb. Selleks aga tuleb neid teada ja osata eristada, tuleb öelda nagu Nietzsche: “ma tunnen mõlemaid, ma olen mõlemad.”

Tervis on loomuldasa määramatu mõiste, olemuslikult negatiivne seisund; terve inimene viibib oma keha suhtes n-ö olemiseunustuses, ta ei tunneta seda kui probleemi. Tervisest saadakse teadmist alles ja ainult selle puudumisel. Tervise *negatiivsusest* määratlusest, mis on ühtlasi elusolendi identiteedi aluseks, johtub *normatiivsuse* kujutelm, arusaam organismist kui võimest produtseerida uusi norme: inimene pole hea tervise juures mitte normaalsena (konformistlikuna, s.o ümbruse nõudmistele al-

luvana), vaid ainult normatiivsena (ühtlasi ülemäärasena, ebanormaalsena, kohanematuna), suutlikuna looma uusi elunorme. Selle *normatiivse väe* mõiste tuletas Canguilhem saksa neuroloogi Kurt Goldsteini (1878–1965) *orgaanilise normatiivsuse* ideest ning rakendas hiljem omakorda ühiskonnateadustele.¹⁷ Goldsteini järgi on *normatiivne vägi* organismi võime leiutada ja teisendada oma norme, seesmisi ja väliseid harjumusi, reegleid, hoiakuid ja käitumusi, et (taas)kohaneda tõreda keskkonnaga, eriti tõbede ja traumatiliste juhtumite korral, s.o tingimustes, mis vaidlustavad organismi ühtsust. Goldsteini originaalsus seisnes haiguse ning kõige n-ö “patoloogilise” ja sotsiaalselt “abnormaalse” käsitamises positiivse normatiivse protsessi ilminguna (mida tänapäeval nimetatakse neuroplastilisuseks). Psühhopatoloogiad on positiivsed sümptomid, mis väljendavad organismi (mõnikord meeleheitlikku) elujaatavat jõudu, ennasteostavat väge. Nad on keha (iseäranis aju) püüd luua vaenulikes oludes uusi norme, kaitsta ja kujundada ennast eneseületuse kaudu. Näiteks skisofreenia kui haigus pole niivõrd orgaaniline puue (ajukahjustus), kui kaitsemehhanism ängistuse (psühholoogilise trauma) vastu. Siit järeldub, et päriselt “haige” on säärane organism, mis ei suuda leiutada ega katsetada uusi norme, üldistada ega ületada vorme — teisisõnu, organism, mis paradoksaalselt pole võimeline eksima. Just abstraktsioonivõime kuhtumine on see, mis kutsub esile katastroofilise käitumise.¹⁸

---

¹⁷Vt Goldsteini monograafiat *Der Aufbau des Organismus*, mille ta dikteeris 1934. aastal Amsterdamis eksilis (vt Goldstein 1995). Goldstein oli äärmiselt oluline inspiratsiooniallikas ka Maurice Merleau-Ponty’le, kes viitab talle sadu kordi raamatutes *Käitumise struktuur* (1942) ja *Taju fenomenoloogia* (1945).

¹⁸Tervenemine on korrapärase toimimise uudne seisund, vastne individuaalne norm. Klassikalisele neuroloogiale vastanduvalt ei käsita Goldstein sümptomeid mitte närvisüsteemi lokaalse kahjustuse üksikväljendustena, vaid lahenduskatsetena, milleni haiguse läbi teisenud organism jõuab. Sümptomid annavad märku kohanemisest uudse seisundiga; haigus on erisuguse tasakaalu läbikatsumine või vähemalt suhte ümberhindamine “mina” ja “maailma” vahel.

Goldsteini holistlik lähenemine inimorganismile, mis käsitleb isikut tervikliku ja ühtse kogemuse kontekstis (nn organismiline teooria, *organismische Theorie*, mis suuresti inspireeris hilisemat gestaltteraapia loomist), rajanes eneseteostuse printsiibil, mida ta määratles organismi põhitungina, liikumapaneva jõuna, tendentsina teostada ennast igal ajahetkel nii täielikult kui võimalik (Abraham Maslow teeb sellest hiljem oma inimvajaduste püramiidi tipu). Goldstein vastandab eneseteostuse enesesäilitusele, selle järelmiga, et inimene võib esimese nimel riskida ka oma eluga. Ometi ei mõisteta siin eneseteostust millalgi tulevikus saavutatava eesmärgina; organismil on fundamentaalne kalduvus aktualiseerida kõiki oma võimeid mis tahes tingimustel, väljendada ja käivitada kogu oma potentsiaali, realiseerida oma väekust viimse piirini igal silmapilgul.

Goldsteini jälgedes väidab ka Canguilhem, et terve on organism, mis tahab saada oma potentsiaalsusteks (mispuhul patoloogiline seisund viitab selle algse sekkumisulatusse kahanemisele ümbritseva maailma suhtes).

Suhe elava ja keskkonna vahel kehtestub vaielusena (*Auseinandersetzung*), millesse elav toob olukordade hindamiseks omaenda normid, seda keskkonda ühtaegu vallates ja sellele kohandudes. [---] Tervislik, oma eksistentsis, oma väärtustes enesekindel elu on vetruv, nõtk, isegi malbe elu.¹⁹

Kuid säärane tervis pole apaatse hoolimise, inertse heaolu seisund, vaid on dünaamiline areng, plastiline jõud, saamisprotsess, kujunemiskäik, võimu tahe... Nietzsche *Rõõmsa teaduse* prelüüdis, mis koosneb lühikestest riimsalmidest, leidub teiste seas järgmine “kahekõne”:

---

¹⁹Canguilhem 2008: 113. Canguilhemi ja tema Nietzschest inspireeritud normaalsuse-kriitika ning haigluse episteemilise väärtustamise kohta (patoloogia primaarsus elu mõtestamisel) vaata pikemalt Lipping 2012. Canguilhemi kohta üldiselt vt Elden 2019.

A. War ich krank? Bin ich genesen?	A. Olin haige? Tervenesin?
Und wer ist mein Arzt gewesen?	Minu arsti pole siin?
Wie vergass ich alles das!	Kuidas ununes see tõik?
B. Jetzt erst glaub ich dich genesen:	B. Nüüd ma tean, et tervenesid:
Denn gesund ist, wer vergass.	Terve on, kel unund kõik.

Inimene on haige loom (*das kranke Tier*), ütleb Nietzsche *Moraali genealoogias* (MG III, 13). Sestap on inimese elulugu suuresti tema haiguslugu, anamnees. *Anamnesis* tähendab kreeka keeles meenutamist, mäletamist, ka äratundmist. Platon teeb sellest oma tunnetusteooria keskse mõiste: meie hing on seotud igaveste ideede tähistavaga, ta pärineb sealt, kuid oma maisse (taas)kehastumise tõttu, oma “sünnitrauma” tõttu on ta selle unustanud. Olgem siis paheldirääkivad platonistid: tähtedelt tuleb meie tulevik, meie anamnees on meie võimalus, meie väljapääs, meie ümbersünni värvavõti. Nietzsche ühe ajakohatu vaatluse pealkiri kõlab nii: “Ajaloo kasust ja kahjust elule” (1874). Ehk tuleks meil võtta samalaadne hoiak ka oma haigusloo suhtes, õppida seda tundma, vaagida selle eeliseid ja puudusi oma elu kaleidoskoobist, otsida ja leida sealt tõendeid suurest tervisest, mis ei taandu pelgale mäletsemisele, traumade passiivsele läbinämmutamisele, vaid on “suur mäletamine” (mis hõlmab ka “aktiivset unustamist”). Tarkusearmastaja päris kutsumuseks olevat õppida surema (Platon, *Phaidon* 67e) — sünge väljakutse, kui seda kaeda silmi pilgutavate viimaste inimeste vaatevinklist. Jumalad seevastu surevad lakkamatult... ja naeravad.

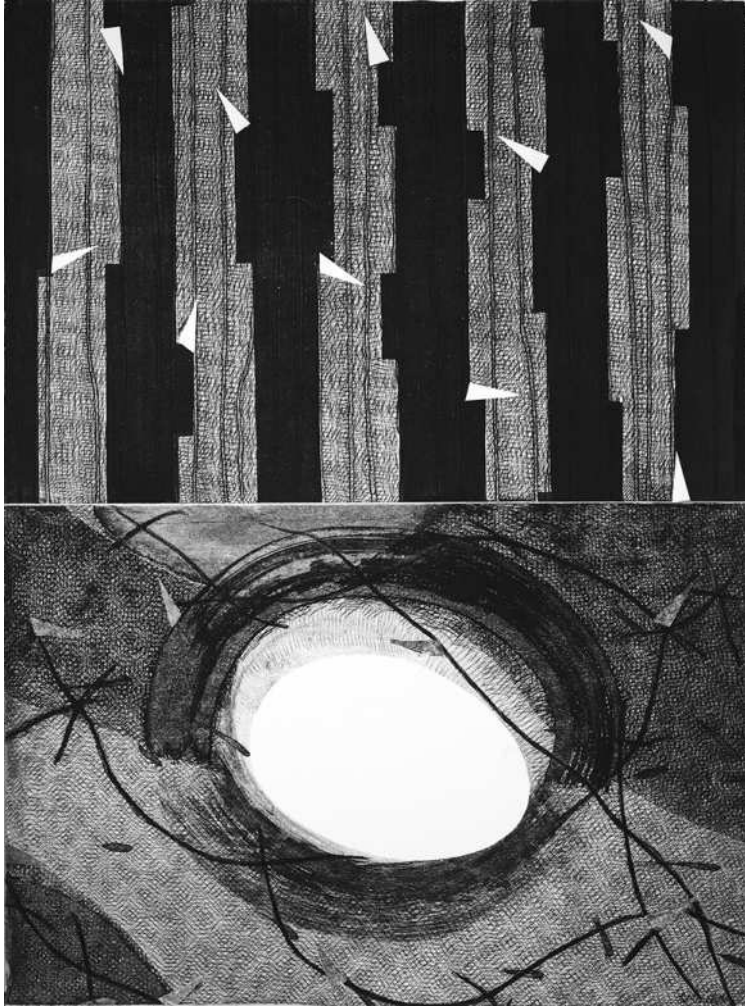
Siinse teksti aluseks on ettekanne, mille pidasin ökosemiootika suve-seminaris “Normid ja tervis” (17.–19. augustil 2018 Willipu külaliskemajas Peipsi kaldal Pusi külas). Tekst jäi toona avaldamata; hiljem ilmus sellest vaid üks metodoloogiline väljavõte-edasiarendus pealkirjaga “Nietzsche kaleidoskoop, ehk Suure vaatevinkli võimalikkusest filosoofias” (siit ka osaline kattumine paari lõigu ulatuses). Hea juhuse tekst värske pilguga üle vaadata andis tänavu suvel, 18.–19. augustil 2022 Käsmus toimunud töötuba “Nietzsche ja dekadents”, mille korraldas Leo Luks ETA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse projekti “Tsiliseeritud rahvuse teke: dekadents kui üleminek 1905–1940” raames. Täna mõlema ürituse eestvedajaid võimaluse eest suure tervise teemaga tutvust teha.

Kirjandus

- Akbalik, Bilge 2009. The Concepts of Health and Sickness in Nietzsche's Philosophy. MA Thesis. Ankara: Middle East Technical University
- Canguilhem, Georges 1980. What Is Psychology? — *Ideology and Consciousness*, Vol. 7, pp. 37–50
- Canguilhem, Georges 1989. *The Normal and the Pathological*. New York: Zone Books
- Canguilhem, Georges 2008. *Knowledge of Life*. New York: Fordham University Press
- Deleuze, Gilles 2001. Nietzsche. — *Pure Immanence: Essays on a Life*. New York: Zone Books, pp. 53–102
- Elden, Stuart 2019. *Canguilhem*. Cambridge: Polity Press
- Goldstein, Kurt 1995 [1939]. *The Organism: A Holistic Approach to Biology Derived from Pathological Data in Man*. New York: Zone Books
- Huenemann, Charlie 2013. Nietzsche's Illness. — *The Oxford Handbook of Nietzsche*. Ed. by K. Gemes, J. Richardson. Oxford & New York: Oxford University Press, pp. 63–80
- Klossowski, Pierre 1997. *Nietzsche and the Vicious Circle*. London: The Athlone Press
- Lipping, Jüri 2012. Georges Canguilhem: Elu, norm, patoloogia. — *Akadeemia*, nr 4, lk 579–600
- Lipping, Jüri 2020. Nietzsche kaleidoskoop, ehk suure vaatevinkli võimalikkusest filosoofias. — *Etüüdid punases*. Tartu: Vabamõtleja, lk 241–249
- Nietzsche, Friedrich 1996 [1908]. *Ecce homo: Kuidas saadakse selleks, mis ollakse*. Tlk Jaan Undusk. Tallinn: Vagabund (EH)
- Nietzsche, Friedrich 2006 [1883–1885]. *Nõnda kõneles Zarathustra*. Tlk Juhan Palla. Tallinn: Olion (Z)
- Nietzsche, Friedrich 2007 [1873]. Tõest ja valest moraalivälises mõttes. Tlk Märt Pöder. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2443–2458
- Nietzsche, Friedrich 2009 [1872]. *Tragöödia süünd*. Tlk Anne Lill. Tallinn: Tänapäev (TS)
- Nietzsche, Friedrich 2015 [1887]. *Moraali genealoogiast: Vaidluskiri*. Tlk Andres Luure. Tallinn: Varrak (MG)
- Nietzsche, Friedrich 2017 [1886]. *Sealpool head ja kurja*. Tlk Jaanus Sooväli. Tartu: Ilmamaa (SHK)

- P o d o l s k y, Scott H., Alfred I. T a u b e r 1999. Nietzsche's Conception of Health: The Idealization of Struggle. — *Nietzsche, Epistemology, and Philosophy of Science: Nietzsche and the Sciences II*. Ed. by B. Babich, R. S. Cohen. Dordrecht & Boston: Kluwer Academic Publishers, pp. 299–311
- S a x, Leonard 2003. What Was the Cause of Nietzsche's Dementia? — *Journal of Medical Biography*, Vol. 11, pp. 47–54
- S c h a i n, Richard 2001. *The Legend of Nietzsche's Syphilis*. Westport, Conn.: Greenwood Press
- T o o l, Andrus 2009. Elufilosoofia. — *20. sajandi mõttevoolud*. Toim. E. Annus. (Heuremata.) Tallinn; Tartu: TÜ Kirjastus, lk 33–40
- U n d u s k, Jaan 2017. Dekadentsi tunnetuslikust tähtsusest. — *Sirp*, 8.09

JÜRI LIPPING (1970) on lõpetanud 1996 Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna politoloogia erialal, magistr kraad (1998, Cambridge'i Ülikool) ja doktorikraad (2007, Durhami Ülikool). Praegu vabakutseline. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid "Uus kostmine vanale küsimusele: Kant ja *Aufklärung* Foucault' vaatepunktist" (1999, nr 4, lk 688–710); "Vürstlik kaasus: Skinner vs. Strauss" (2000, nr 11, lk 2374–2394); "Georges Canguilhem: Elu, norm, patoloogia" (2012, nr 4, lk 579–600); "Tsesuurist mõtlemises" (2014, nr 3, lk 487–502); "Sfinksi mõistatus" (2016, nr 8, lk 1389–1432); "Jalgrattapasun ja surnud roti perse ehk Mõista-mõista, millised on sinu ihamasinad" (2019, nr 5, lk 771–807; nr 6, lk 1108–1123) ning "Armsad vaenlased: Laclau ja Schmitti poliitilisest hingesugulusest" (2020, nr 10, lk 1859–1881); arvestanud C. Miłoszi ja J.-J. Rousseau eestikeelseid väljaandeid ning tõlkinud ja/või järeleõnastanud Althusseri, Castoriadise, Deleuze'i, Derrida, Laclau ja Skinneri tekste.

EVI TIHEMETS. Lend (1990)

CARL ESPENBERG —
ESIMENE EESTI SOOST
MEDITSIIINIDOKTOR

Päritolu, õpingud ja tegevus arstina

Arvo Tering

Esimesel eesti soost meditsiinidoktoril Carl (Karl) Espenbergil (1761–1822) oli õnne saada suurepärase meditsiiniharidus, hoolitseda kolm aastat kestnud ümbermaailmareisil meremeeste tervise eest ning tegutseda seejärel loorberitele puhkama jäämata vabakutselise arstina. Tuleb vaid kahetseda, et mehel, kel oli õpingute ajal võimalus suhelda maailma näinud õppejõududega ja saada ise ümbermaailmareisil vahetult selliseid silmaringi avardavaid elukogemusi nagu ei ükski teine Baltimaade meedik, polnud edevust kirjutada memuaare või reisiraamatut, nagu seda tegi näiteks tema kaasaegne, Haaslavalt pärit näitleja Leonhard Diedrich Probst (vt Probst 1839).

Kahetsusväärset ei ole Espenbergi elulookirjeldust lisatud ka tema doktoritööle, kuigi paljud tollased dissertatsioonid sisaldasid doktorandi biograafiat. Samuti ei armastanud Espenberg iseendast rääkida kirjades, mis ta saatis oma sõpradele August von Kotzebuele ja Adam Johann von Krusensternile. Johann Friedrich von Recke ja Karl Eduard Napiersky koostatud Baltimaade kirjameste leksikoni artiklis “Karl von Espenberg” sisalduvad napid elulooandmed, mis on ilmselt saadud leسلt, on ainsaks kindlaks pidepunktiks kõikidele Espenbergist kirjutavatele autoritele. Leksikoni järgi sai Espenberg hariduse Tallinna gümnaasiumis, külastas üht välismaist ülikooli, tuli sealt paari aasta pärast tagasi

ja oli kodumaal koduõpetajaks; 1790. a paiku läks ta (Saksamaale) Erlangenisse, õppis seal arstiteadust ja kaitses 1796. a doktoritööd; seejärel praktiseeris Eestis, võttis 1802. a vastu kutse laevaarsti kohale ja tegi kapten Krusensterni käe all kaasa ümbermaailmareisi; pärast naasmist 1806. a sai Espenberg tunnustuseks õuenõuniku tiitli ja keiser Aleksandrilt tuhanderublase aastapalga ning tegutses edaspidi vabakutselise arstina Tallinnas; teade südamesõbra August von Kotzebue õnnetust surmast (mõrvast) kahjustas ta tervist ja halvas tegevuse; ta lootis taastuda maaõhus, kuid ühel jalutuskäigul teda tabanud rabandusest ta enam välja ei tulnudki; Espenbergi noorem sõber Otto von Kotzebue jäädvustas tema mälestuse, andes avastatud eelmäestikule Alaskal tema nime; Espenberg sündis Hõbeda mõisas 15. augustil (ukj 26. augustil) 1761 ja suri Huuksi mõisas 19. juulil (31. juulil) 1822 (Recke, Napiersky 1827–1832: I, 525–526).

Kindlateks pidepunktideks on siin Hõbeda mõisas sündimise kuupäev ja õpingud Tallinna gümnaasiumis, mida muudest allikatest pole võimalik leida. Isidor Brennsohni Eesti arstide leksikonis on õpingukohtadena nimetatud Halle ja Jena ülikooli, mainitud praktiseerimist 1797. a Hageri kihelkonnas ning abiellumist Maria Dorothea Funckiga (Brennsohn 1922: 172). Järgnevas artiklis püüan kokku seada puslepilti, mille tervikkujundiks vajalikud tükid tuleb kokku otsida arvukatest arhivaalidest ja kirjutistest. Kui siinses kirjatöös Espenbergi tegevusest jääbki tervikpilt lünklikuks, on see loodetavasti vähemalt heaks pidepunktiks edasisele puuduvate elulookildude otsimisele.

ESPENBERGI PÄRITOLU JA NOORUSAEG

Carl Espenbergi lapsepõlve kohta ei ole kirjanduses tõsikindlalt midagi rohkemat teada kui ilmselt tema leselt Recke ja Napiersky kirjameeste leksikoni infokogujatele laekunud teade tema sündimisest Hõbeda mõisas 15. augustil 1761. Kuna selle kihelkonnakoguduse, Kadrina kiriku meetrikaraamatud sellest ajast puuduvad, pole andmeid vanemate kohta sealt leida. Heino Gustavson on oma Carl Espenbergi käsitlevas artiklis oletanud Espenbergi talupojapäritolu, tuginedes Voldemar Milleri arvatavasti

mõnel kodu-uurijate ettekandekoosolekul väljendatud arvamusele, mis põhines nimeanalooial (Gustavson 1996: 20). Espenberg oli tõepoolest vähemalt ema poolt (isa kohta andmed puuduvad) pärit pärisorise talurahva hulgast. Seda tõendab 1787. a kohtuasjas (vt edasi) Tallinna asehaldusvalitsuse prokuröri Ivan Repjevi otsene osutus sellele tõsiasi: *In dem er einer unter dem Gute Höbbedt erbgehörigen Bauern Sohn ist* (“olles Hõbeda mõisa pärisorise talupoja poeg”¹). Espenbergi isa kohta pakusid justkui näilist vastust 1781. a Halle ülikooli matrikliraamatus immatrikuleerimisdaatumil järel seisvad andmed tema kohta: Johann Friedrich Espenberg, kaupmees Rakveres.²

Sellele tuginevad ka Baltimaade üliõpilaste leksikonis esitatud isaandmed (Terling 2018: nr 1646). Paraku ei esine ei Rakvere Kolmainukiriku saksa ega eesti pihtkonna meetrikaraamatus, samuti mitte asehaldusajal maakonnakeskuseks saanud Rakvere kodanikeraamatus ühtki Espenbergi- ega ka Haavamäe³-nimelist isikut. Rakveres oli 18. sajandi teisest poolest küll terve hulk eesti soost haritud ametimehi, näiteks maamõõtjaid ja köstreid, kuid ka neid käsitlev Odette Kirsi põhjalik artikkel ei aita meil Espenbergi kohta selgust saada (vt Kirss 2015: 80–92). Tõsi, sellal oli Rakveres tegev üks Johann Friedrichi nimeline kaupmees ja postmeister perekonnanimega Behrens, kuid võimalus, et Carli ema abiellus selle kaupmehega, on välistatud, sest Behrensi Viljandist pärit abikaasa Gerdruta Elisabeth Wagemeister oli Carl Espenbergist vaid kaheksa aastat vanem ja esimesed lapsed sündisid tal 1770. aastate teisel poolel.⁴ Niisiis oli Espenberg Halle ülikooli sekretärile esitanud isa kohta väljamõeldud andmed. Küll aga pole põhjust kahelda Espenbergi isanimes Philipp, mis seisab Vene keisri Aleksander I allkirja kandvas, 1803. a ümbermaailmareisile munsterdatud isikute nimekirjas; vene keelest tõlgituna esineb see kujul Karl Filipic Espenberg (Löwenstern 2005: I, 15).

¹EAA.30.1.7028, I, 20p.

²Halle ülikooli arhiiv, Rep. 46, Nr. 5 (1767–1781).

³Saksa sõna *Espenberg* on otsetõlkes “haavamägi”. *Toim.*

⁴EAA.3057.2.2.

Esitagem Carl Espenbergi päritolu kohta kaks tööhüpoteesi, mille lähtekohaks on kindel teadmine, et Carl Espenbergi ema oli tõepoolest pärit talurahva hulgast. Esimene hüpotees ütleb, et Espenberg võis olla kas mõisavalitseja, aidamehe, kupja, möldri või mõne muu ametimehe poeg, nagu seda olid mõned põlvkonnad hiljem Friedrich Robert Faehlmann, Friedrich Reinhold Kreuzwald ja Johann Jakob Nocks. See tähendaks, et Hõbeda mõisnik Philipp Johann von Saltza võttis andeka ja teadmishimulise talupoisi oma perre koduõpetaja õpetada, nagu seda oli Faehlmann pärast ema surma Ao mõisas. Sellele versioonile võiks tuge lisada tõsiasi, et Philipp Johann von Saltza vennad olid aadlikud Rootsis, kus pärisorjust ei tuntud. Kuid sel juhul poleks Espenbergil olnud põhjust esitada Halle ülikooli sekretärile isa kohta valeandmeid.

Terve hulk asjaolusid lisab veenvust teisele hüpoteesile, mille kohaselt Espenbergi ema oli mõisateenijaks või toatüdrukus saanud talutüdruk, isa aga Hõbeda mõisa omanik parun Philipp Johann von Saltza. Kõige kindlamat tunnistust annab sellest eespool nimetatud venekeelses munsterrollis esinenud isanimi Philipp. Philipp Johann von Saltza abikaasa suri 1760. a suvel, jättes lese kasvatada kolmeaastase poja ja kaks vanemat tütart (*Genealogisches...* 1929–1931: I, 241). Teist korda parun von Saltza enam ei abiellunud. Võimalik, et ligi pooleaastast lesepõlve pidanud von Saltza armus taluperest pärit naisesse, kellega kokku elades võis teda esitleda kui mõisateenijannat. Abielu aadliku ja pärisorja vahel ei tulnud tol ajal kõne allagi. Kui kõrge oli seisuslik lävepakk isegi kodaniku staatuses isikule, kes tahtis paluda aadlipreili kätt, näitab kujukalt see, milliseid takistusi tuli ületada August Kotzebue, et saada kindralleitnant Reinhold Wilhelm von Essenilt luba tema tütreaga abiellumiseks (Kaeding 1985: 63).⁵ Aadliseisuse sotsiaalset suletust näitab ka juhtum Ravila mõisa noore paruni Peter von Manteuffeliga: pärast reisimist Euroopas koos eestlase Otto Wilhelm Masinguga tõi ta Eestisse naastes kaasa madalamast seisusest naise, kes oli mõisas ametli-

---

⁵Kotzebue abiellus 1785. a, sai samal aastal veidi hiljem (äia toel) aadlitiitli ja oli sealtpeale August von Kotzebue. *Toim.*

kult kirjas teenijana; neil oli kolm tütar, kes kandsid väljamõeldud perekonnanime Zweig. Üks neist tütardest abiellus 1818. a Otto von Kotzebuega. Niisamuti oli mõeldav Carli ema esitlemine mõisateenijana ja niisamuti võidi von Saltza vallaspojale panna perekonnanimeks Espenberg. Selle nime kasutamist ei ole õnnestunud täheldada enne 1778. aastat, mil see ilmus Jena ülikooli matriklisse. Võiks oletada, et see oli tuletatud võimalikust Haavamäe talust. Sellest ajast puuduvad küll Kadrina koguduse kirikuraamatud, ent kui sünnimeetrika olekski säilinud, poleks kirikuõpetaja ikkagi tohtinud küsida vallaslapse isa järele, kui lapse ema seda öelda ei soovinud. Mõisateenijate sünnitatud vallaslaste esinemine, eriti 19. sajandil, ei olnud sugugi haruldane (vt Metsvahi 2018: 521–540).

Et talurahvas suhtus mõisniku ja teenijatüdruku seksuaalsuhtesse äärmiselt põlastavalt, ei olnud Carlil ja tema emal enam tagasiteed oma päritolukaaslaste hulka. Talupojaseisusest välja murda ja kodanikuseisusse tõusta sai aga vaid hariduse või sõjaväekarjääri abil. Espenbergi ema edasise käekäigu kohta andmeid otsides võiks teatud pidepunkti pakkuda küsimus, mille aastakümneid hiljem esitas Espenberg oma kirjas August von Kotzebuele: kas tema koduõpetajast kunstnik Walther on Vardist Tallinnasse tulemas? Espenberg nimelt tahaks lasta sel oma pruudist portree joonistada, ja lisatud on sõnad “portree on mõeldud emale”.⁶ See osutab tõsiasjale, et 50-aastase Espenbergi ema oli veel elus ja nad suhtlesid omavahel.

Espenbergi haridusteed toetati nii algõpetuse kui ka gümnaasiumi- ja ülikoolihariduse omandamiseks heldemalt, kui said endale lubada paljud kodanikuseisusest noormehed. Ka sellele on varasemast teada üks paralleel: üle pooleteise sajandi varem Tüüringist Eestisse rännanud Saltzade esiisa oli toetanud ühe arvatavalt eesti soost noormehe ülikooliõpinguid (vt Tering 2008: 98–99).

Kerkib aga küsimus, kus sai Espenberg tõhusa eelhariduse, et astuda Tallinna gümnaasiumi sekundasse ja priimasse, mis sisuliselt kujutasid endast ülikooli ettevalmistusklassi, ja kes neid

---

⁶Espenberg Kotzebuele 7.6.1811, I. 71.

õpinguid rahaliselt toetas. Tavapäraselt lõpetasid linnakodanike pojad gümnaasiumi III klassi 14-aastaselt, misjärel enamik siirdus õpipoisina käsitöö või kaubanduse alale. Need andekad noormehed, kel kooliõpetajad soovitasid õpinguid jätkata, veetsid tavaliselt veel kolm aastat gümnaasiumi sekunda ja kolm aastat prima klassis. Vaid erilise andekuse korral kulgesid õpingud kiirendatud korras (vt Tering 2008: 117–118). Seega pidi Espenberg gümnaasiumiõpinguid alustama 1771.–1772. a paiku, kui ta oli umbes 10–11-aastane. Selleni jõudmine eeldas intensiivset koduõpetajakoolitust ja õpilase erakordset andekust.

Võiks arvata, et Espenberg õppis Hõbeda mõisas koos temast neli aastat vanema perepoja Alexander Philipp von Saltza ja tema pisut vanemate õdedega koduõpetaja käe all. Kuid Kadrina pastori iga-aastasest aruandest konsistooriumile selgub, et ajavahemikus 1765–1775 oli Hõbeda mõisas koduõpetaja vaid 1765. aastal,⁷ kui Espenberg oli kõigest nelja-aastane. Kadrina kihelkonna piires oli aga alates 1764. aastast ja veel vähemalt 1782. aastal järjepidevalt üks ja sama koduõpetaja Andreas Magnus von Baerile kuuluvas Vohnja mõisas. Selleks oli Baierimaalt Wunsiedelist pärit ja 1746. aastast Jenas õppinud Aegidius Adam Andreas Meisel (Wistinghausen 2005: 233; Köhler 1969: 470). Selle koduõpetaja õpetada olid 1752., 1755., 1759., 1764., 1765. ja 1766. a sündinud lapsed, kellest vaid üks oli poiss (*Genealogisches...* 1929–1931: II, 12). Kuna Vohnja ja Hõbeda mõisa vahemaa on ainult paar kilomeetrit, pole võimatu, et Saltzad ja Espenberg sõidutati õpetust saama Vohnjasse või külastas Meisel aeg-ajalt ise Hõbeda mõisat. Ehk poleks liigne teada, et Baeride vanim perepoeg, Espenbergist kaks aastat vanem Heinrich Magnus õppis lühikest aega Espenbergiga samal ajal Jenas, Baeride Piibe haru noormehed studeerisid aga aastatel 1783–1785 Erlangeni ülikoolis (Terling 2018: nr 153, 155, 156). Erlangen oli ka kõige lähem luterlik ülikool Vohnja koduõpetaja päritolukohale Wunsiedelile.

Asjaolu, et Espenbergi poisipõlveaastatel oli Kadrina kihelkonna piires koduõpetaja püsivalt vaid Vohnjas, annab olulist tuge oletusele, et Espenberg õppis just selle koduõpetaja juures.

---

⁷EAA.1187.2.425, l. 41.

Igatahes läks ta ülikooli kaks aastat nooremana kui enamik teisi Tallinna gümnaasiumis õppinuid, nimelt 17-aastaselt. Tekib küsimus, miks ei saadetud Espenbergi õppima Tallinna toom- ja rüütlikooli, kus enamasti õppisid aadlike ja maapastorite pojad ning kus arvatavalt loodusteaduslike huvidega noormehele oleks sealne loodusteaduste professor Karl Ludwig Carpov saanud märksa enamat pakkuda, kui tehti Tallinna gümnaasiumis. Põhjus võib peituda Saltza soovis säästa Espenbergi ebamugavatest olukordadest suhtlemisel aadlisooast kaasõpilastega. Suur küsimärk on ka see, miks ei saanud parun Philipp Johann von Saltza omaenda, Espenbergist neli aastat vanemat seaduslikku poega Alexander Philippi (1757–1821) õppima mitte Tallinna toomkooli, kus õppisid paljud tema seisusekaaslased, vaid hoopis Weimari Wilhelm Ernsti gümnaasiumisse Johann Karl August Musäuse käe alla. 18. sajandi teisel poolel seal peale vendade Bergmannide Liivimaalt rohkem baltimaalasi ei õppinudki. Küll oli seal von Saltza õpingukaaslaseks hilisem koduõpetaja Eestimaal ja reisiraamatute autor, temaga ühevanune Christian Hieronymus Justus Schlegel. Mõned aastad hiljem õppis sealsamas oma tädimehe Musäuse juures ka August Kotzebue. Parun von Saltza oli oma poega Weimari saates ilmselt pidanud silmas eesmärki, et poeg saaks sealsest gümnaasiumist hea hariduse ja hertsogi õukonnast korralikud elukombed. Arvatavasti polnud õpingukoha valikus viimasel kohal ka asjaolu, et von Saltzade aadlisuguvõsa oli pärit just Tüüringist Langensalzast, kust üks neist oli poolteist sajandit varem Eestisse elama asunud. 1774. a läks noor parun Alexander Philipp von Saltza õppima Göttingeni ülikooli, kuid sattus seal kohe suurtesse võlgadesse ja pahane isa oli sunnitud ta Weimari gümnaasiumisse tagasi saatma.⁸ Kirjas Göttingeni ülikoolile nimetab Philipp Johann von Saltza Alexander Philippit oma ainsaks pojaks — kuid miks pidanukski ta võimaliku vallaspoja olemasolu ametlikult tunnistama.

14. augustil 1787 parun Philipp Johann von Saltza suri. Järgmise, 1788. aasta kevadsuvel sõitis Espenberg õppima Erlangeni ülikooli, kust tuli Eestisse tagasi alles kaheksa aastat hiljem ja siis

---

⁸Vt Göttingeni ülikooli arhiiv: Ca V 182 (Schuldenklagen).

juba doktorina. Kahjuks pole õnnestunud leida parun von Saltza testamenti, kust selguks, kas ta pärandas mingi summa ka Espenbergi õpingute lõpuleviimiseks. Erlangenisse sõites pidi Espenbergil olema piisav kogus raha edasi-tagasi sõiduks, mitme aasta õpinguteks ja elamiseks ning doktorikraadi omandamiseks. Selliste väljaminekute katmiseks ei oleks ta koduõpetajana või kaupmehesellina töötades suutnud mingil juhul oma palgast piisavalt palju kõrvale panna.

Espenbergi ühe võimaliku varajase koolitajana ja edasiste õpingute toetajana ei saa välistada ka Thomas Sablerit (1734–1797), kes oli alates 1762. aastast naaberkihelkonna Haljala pastor ja enne Haljalasse minekut 1759. aastast Tallinna gümnaasiumi alamklasside õpetaja. Pastori abikaasa Johanna Juliana suri 6. märtsil 1778 Tallinnas (Aarma 2007: nr 837). Kas sel võis olla põhjuslik seos Espenbergi minekuga Jena ülikooli sama aasta sügisel või oli see juhuslik kokkusattumus? Espenberg lahkus Tallinna gümnaasiumist ju kaks aastat nooremana, kui oli tavapärane. Kui just Sableri perekond oli Espenbergi õpingute toetaja ja Tallinnas ulualuse andja, võis pastoriproua surm küll anda põhjust gümnaasiumiõpingute katkestamiseks ja enneaegseks minekuks ülikooli. Pastor Sableri 1766. a sündinud vanim poeg Thomas Friedrich immatrikuleerus 2. novembril 1786 Erlangeni ülikooli arstiteaduskonda ja kaitses 1790. aastal sealsamas doktoritööd (Tering 2018: nr 4370). Kas ei võinud sel asjaolul olla seost Espenbergi õpingute jätkamise kohavalikuga just Erlangeni ülikooli kasuks kaks aastat hiljem, 1788? Igatahes olid nad kaks aastat Erlangenis õpingukaaslased.

Ei saa välistada järgmist skeemi: Espenberg õppis algul Vohnja mõisas koduõpetaja käe all, hiljem Haljala pastori Sableri juures ning jätkas tema vahendusel ka õpinguid Tallinna gümnaasiumis. Noor Sabler võis aga Erlangeni ülikooli astumiseks innustust saada Piibe haru Baeridelt, kes olid seal juba mõned aastad varem õppinud, ning Sabler võis omakorda kiita Espenbergile soodsaid õpitingimusi Erlangenis.

Gümnaasiumi- ja ülikooliõpingud

Espenbergi õpingute kohta Tallinna gümnaasiumis on ainsaks vihjeks ilmselt tema leselt saadud ja Baltimaade kirjameeste leksikoni võetud teade (Recke, Napiersky 1827–1832: I, 525–526), millele pole õnnestunud juurde leida ühtki infokildu. Väitele Tallinna gümnaasiumis õppimise kohta lisab usutavust see, et temaga samal päeval Jena ülikooli matriklisse kantud Carl Johann Nottbeck oli kindlalt Tallinna gümnaasiumi kasvandik (Terling 2018: nr 3561). Ent kui 1776. a pidasid gümnaasiumi õpilased hulga kõnesid, mis kajastuvad professorite programmides, siis Espenbergi nime nende hulgas pole. Gümnaasiumi rektori Johann Christian Dreyeri programm 1778. a primaanide lõpukõnedele ilmselt ruumi ei leidnud. Need gümnaasiumiprofessorid, kellelt Espenberg teadmisi sai, olid kõnekunsti professor Johann Christian Dreyer (suri jaanuaris 1779), aastatel 1768–1795 filosoofia ja ajaloo professor olnud Ernst August Wilhelm Hörschelmann (Wistinghausen 2016a: III, 124), 1761–1777 matemaatika, füüsika, juura ja prantsuse keele professor olnud Christoph Heinrich Siegel ning 1777. aastal tema ametijärglaseks saanud Johann Jakob Reutlinger (Wistinghausen 2016a: III, 244–246). Reutlinger oli pärit saksa Elsassi enklaavist Strassburgist, kus kõneldi nii saksa kui ka prantsuse keelt. Matemaatika ja prantsuse keel paistsid Espenbergile olevat südamelähedased ka ümbermaailmareisil, kus ta ise õpetas neid aineid teismelistele Kotzebuedeel.

1778. aastast, s.t Espenbergi abituuriumiaastast on avaldatud Tallinna gümnaasiumi tunniplaan. Et mõista, millise intensiivsusega eri aineid õpetati, on siin see esitatud tunniplaanina nädalapäevade kaupa (*Anzeige...* 1778).

Esmaspäev

9–10 Tõe tunnetamise ja eksitustest hoidumise reeglid. Hörschelmann

10–11 Füüsika koos katsetega. Reutlinger

13–14 Filosoofia ajalugu Büschingi järgi. Hörschelmann

15–16 Geograafia Büschingi järgi. Hörschelmann

16–17 Matemaatika. Reutlinger

Teisipäev

9–10 Rooma muistised Cellariuse järgi. Dreyer

10–11 Matemaatika. Reutlinger

11–12 Ladina keel. Horatiuse käsitus. Dreyer

14–15 Prantsuse keel. Reutlinger

Kolmapäev

7–8 Prantsuse keel. Reutlinger

8–9 Juura. Heinecciuse järgi. Reutlinger

9–10 Ladina keel. Vergiliuse filoloogiline analüüs. Dreyer

10–11 Ladina keel. Ovidiuse käsitus. Dreyer

Neljapäev

7–8 Prantsuse keel. Reutlinger

8–9 Füüsika katsetega. Reutlinger

9–10 Loomulikust teoloogiast, kosmoloogiast ja psühholoogiast tulenev ratsionaalse tõe õpetus. Hörschelmann

10–11 Kõnekunst, kirjakirjutamisstiil. Dreyer

10–11 Ladina autorid. Hörschelmann

11–12 Ladina keel. Cicero käsitus. Dreyer

14–15 Ajalugu Schröcki järgi. Hörschelmann

15–16 Matemaatika. Reutlinger

Reede

7–8 Ladina keel. Vergiliuse käsitus. Dreyer

7–8 Julius Caesari kommentaaride käsitus. Hörschelmann

9–10 Loomulikust teoloogiast, kosmoloogiast ja psühholoogiast tulenev ratsionaalse tõe õpetus. Hörschelmann

10–11 Luulekunst Batteux' meetodil. Dreyer

11–12 Ladina keel. Cicero käsitus. Dreyer

14–15 ajalugu Schröcki järgi. Hörschelmann

Laupäev

7–8 Kombekast ja targast käitumisest. Hörschelmann

9–10 Loomuõigus. Hörschelmann

10–11 Cicero käsitus. Hörschelmann

Espenberg võis esimesed teadmised suurtest merereisidest saada professor Hörschelmanni vahendusel. Nimelt käsitles see oma ajaloo filosoofia loengutes probleemi, kas see, mida mingist ajalooperiодidist kirjutatakse, on ka tõene ja asjakohane. Probleemi sisu kohta annab väärtuslikku teavet tema koostatud programm (vt Hörschelmann 1779). Selle tunnetusfilosoofiat, ajalugu ja maateadust hõlmava interdistsiplinaarse käsitluse põhiküsimuseks on, kas usaldusväärseks peetavate ajaloolaste kirjutatu on meie jaoks sama kindel, kui see oleks siis, kui me neid sündmusi ise kogeksime.

Magalhãesi ainsa teate peale võimalusest sõita ümber Ameerika lõunatipu sõandasid Francis Drake ja paljud teised ette võtta reisi ümber maakera. Inglise valitsus sõandas lubada Cookil korraldada hädaohtliku reisi Lõunamerele, toetudes vaid oletusele viienda maailmajao olemasolust. Kuidas on tõendatav, et teated on ammutatud õigetest allikatest ja usaldusväärsed? Nõnda on ükstupuha, kas sõnumid on ühe või 18 sajandi vanused. Aja jooksul ei kaota teated oma usaldusväärsusest midagi. Praegu me ammutame teateid Forsteri⁹ reisi kohta lõunapoolusele teosest, mille andis välja tema poeg. Kui see raamat veel kahe tuhande aasta pärast alles on, võivad meie kauged järeltulijad seda niisama usaldusväärseks pidada kui meiegi. Mõlemad me ammutame samast allikast ja aja hulk, mis voolab meie ja nende vahel, on raamatu enda usaldusväärsuse seisukohast üsna tähtsusetu. Keegi võib lugeda George Ansoni reisist ümber maailma ja mõelda, et vahest on kogu raamat vaid romaan.¹⁰ Võib-olla on see pettus ja mingit Ansoni reisi pole kunagi olnud? Kas ta peaks sellise kahtluse korral Inglismaale kirjutama ja arhiivist kindla teate nõutama, et 39 aasta eest elas tõesti mees nimega George Anson, kes 1740. a Wighiti saarelt alustades purjetas läbi kogu

---

⁹Johann Reinhold Forster osales teadlasena James Cooki teisel ümbermaailmareisil aastatel 1772–1775. Temast tuleb peatselt veidi lähemalt juttu. *Toim.*

¹⁰Inglise admiral George Anson (1697–1762) sooritas ümbermaailmareisi aastatel 1740–1744. Ülevaade sellest seikluslikust, kuid ka suuri inimkaotusi kaasa toonud reisist (1854 startinust jõudis koju tagasi 188) ilmus 1748. a ja sai väga populaarseks. *Toim.*

maailma ja saabus 1744. a 15. juunil taas Spitheadi? Sellele järgnevad pikad ajaloofilosofilised mõttekäigud, kuid jutu keskmes olev ümbermaailmareis võis gümnaasiumi primaanides, sealhulgas Espenbergis, merereiside vastu küll innustavat huvi tekitada.

Kindlasti tulid Espenbergile gümnaasiumis omandatud matemaatikateadmised kasuks ümbermaailmareisil noortele Kotzebuedele matemaatika õpetamisel ning tema hoolde usaldatud rahasummade kalkuleerimisel. Espenbergi eruditsiooni antiikkultuuri alal ja retoorikas näitavad tema suurest lugemusest tunnistust andvad kõrvalepõiked August von Kotzebuele saadetud kirjades.

Espenberg immatrikuleerus Jena ülikooli 1. septembril 1778 koos tallinlase Carl Johann Nottbecki ja Peterburist pärit Johann David Helliseniga (Die Matrikel... s. a.). Kahjuks jääb vastuse ta küsimus, millal ja kelle mõjul tekkis Espenbergil huvi arstiteaduse vastu ja miks langes ülikoolivalik just Jena kasuks. Gümnaasiumiprofessorite mõju ei saanud valikutes ehk kõige määravam olla: Jena ülikooli õpingutaustaga olid küll klassikaline filoloog Johann Christian Dreyer ning Jenas filoloogiat ja usuteadust õppinud Ernst August Hörschelmann, kuid ainsa loodusteadusliku ainaena oli füüsikat andnud pigem õigusloolise haridustaustaga Reutlinger, kelle vastu Espenberg veel aastakümneid hiljem tundis antipaatiat, nimetades teda kelmiks (*Spitzbube*).¹¹ Küll aga oli nii Jena õpingutaustaga kui ka avarate loodusteaduslike huvidega Karl Ludwig Carpov, kes oli aastatel 1770–1801 toom- ja rüütlikooli professor. Tallinna gümnaasiumi lõpetanud läks Jena ülikooli eelnenud, 1777. aastal kaks ja järgmisel, 1779. aastal kolm. Kui 1778. a augustis-septembris Saksa ülikoolidesse siirdunud seitsmest Tallinna gümnaasiumi lõpetanust valisid Jena vaid Espenberg ja Nottbeck, siis ülejäänutest kaks läksid Kieli, kaks Göttingeni ja üks Leipzigsisse.

Espenbergi õpinguaegse Jena ülikooli arstiteaduskonna õppe-tegevuse kohta võib lähemalt lugeda Klaus Pfeiferi uurimusest, mis käsitleb Espenbergi õpingukaaslast, tulevast Jena ja Berliini

---

¹¹Espenberg Kotzebuele 31.7.1809, l. 37.

meditsiiniprofessorit Christoph Wilhelm Hufelandi (Pfeifer 1968: 29–42).

Jena ülikooli meditsiiniõpetuse tase sarnanes tol ajal enami-ku teiste ülikoolide omaga, s.t polnud veel võrreldav Göttingeni ega Viini arstiteaduskonna vaimse õhustikuga. Jena ülikooli arstiteaduskonna kõrgeag seisis veel ees. Hilisem teaduskonna magnet, Riias pärit 25-aastane Justus Christian Loder oli just äsja anatoomia ja kirurgia professoriks kutsutud ning alustas just sel ajal nullist kliiniku rajamist ja kliinilise õpetuse andmist. Samuti seisis tal veel ees enesetäiendusreis Prantsusmaale ja Inglismaale. Järgmisel, 1779. aastal sai erakorraliseks professoriks samuti 25-aastane Johann Christian Stark vanem, kel hiljem tekkis Loderiga terav omavaheline konkurents.

30. eluaastates Christian Gottfried Grüner pidas loenguid patoloogias, võttes aluseks Leideni professori Hieronymus David Gaubi käsiraamatu, nagu seda tehti paljudes teisteski ülikoolides. 50. eluaastates Ernst Anton Nicolai oli asjatundja teraapias ja tema ravikuuride käsiraamat oli laialt tuntud. Samuti 50. eluaastates loodusloo- ja füüsikaproffessor Lorenz Johann Daniel Suckow pidas ka meditsiini loenguid, eelkõige ravimitest ja ravimikeemiast.

Just Loder oli see, kelle mõjul valis 1780.–1790. aastatel aina enam meditsiiniüliõpilasi, sealhulgas Baltimaadest, õpingukohaks Jena. Juba pool aastat pärast professoriks saamist, 1779. a lihavõttepühade ajal hakkas Loder kliiniku tarvis vast remonditud hoones jagama ämmaemandatele ja üliõpilastele sünnitusabi praktilist õpetust. Selleks et ämmaemandaid ja asjatundlikke õpetatud arste ka rasketeks sünnitusjuhtudeks välja koolitada, tuli teadmisi ja oskusi jagada sünnituste juures viibides. Samas oli läbi aegade ikka sünnitatud kodus ämmaemanda osavõtul. Et õppetööks näitlikke vaatlusobjekte saada, rakendati karme politseilisi sunnivahendeid. Nimelt tuli abieluväliselt käima peale jäänud naistel paar nädalat enne oletatavat sünnitusaega Jena ülikooli kliinikusse minna ja seal sünnitada. See kujunes väga paljudele ümbruskonna elanikele õudusunenäoks. Hulga meestudengite silme all end oma alastuses näidata oli häbistav ja alandav, eriti kui tudengid ise polnud vallaslaste sündimises sugugi patust puhtad. Au kaotanud häbistatud naisel oli vähe šansse abielluda.

Juba 1779. a kevadel kaebas ühe sünnitaja isa Loderi peale, et tema tüdarta demonstreeriti paarikümne üliõpilase himurate pilkude all, kuid õiguse sai siiski Loder. Loderi vihane oponent Grüner pidas lapseootel naiste sunniviisilist kliinikusse toomist peale kõige muu ka kahjulikuks, sest see soodustavat vastsündinute tapmise juhtumeid (Bauer jt 2011: 13–46; Regenspurger 2011: 47–72). Vallaslapsena sündinud Carl Espenberg võis vabalt kujutada omaenda ema Loderi kliinikus tudengite silme all sünnitamas, mistõttu vaevalt võis ta Loderi vastu sümpaatiat tunda. Pigem võis tema poolehoid kuuluda Grünerile.

*

Varasel uusajal oli enamikul üliõpilastel taskuformaadis reisialbum, mille tühjadele lehekülgedele lasti oma kaasüliõpilastel, eriti sõpradel, kirjutada pühendusridasid, mis olid enamasti ladina- või saksakeelsed. Ka Baltimaadest pärit üliõpilastelt on säilinud sadu reisialbumissekandeid, millest suure osa on oma arvukatel uurimisreisidel koopiatena kokku kogunud ajaloolane Vello Helk. Need on kättesaadavad meie rahvusarhiivis.¹² Vähemalt kaheksa albumissekannet on Carl Espenbergilt, millest osa on leidnud Vello Helk ja osa on leitavad internetiandmepangast (vt Reperitorium... s. a). Mitukümmend Eestist pärit üliõpilaste sissekirjutust sisaldavad ka eestikeelseid pühendusridu. Pastoripojad on enamasti talletanud piiblitcitaate, aadlinoorukid nii mõnelgi juhul vallatuid, seksuaalse alatooniga, end naiste vallutajana näitavaid siivutuid ridu. Sissekandeid, kus kogu tekst oleks eestikeelne, on siiski vaid mõni üksik (Helk 1973, 1974, 1975, 1977).

Espenbergi reisialbumissekannetest on kõige tähelepanuväärsemad Jenas kirjutatud eestikeelsed pühendusread, mis sisalduvad Budapesti evangeelses-luterlikus keskraamatukogus talletatavas ungarlase András Sztehlo reisialbumis. See on üldse väheseid reisialbumissekandeid, kus kogu tekst on eestikeelne ja pealegi kirjutaja enda emakeeles. Kas reisialbumi ungarlasest omanik ja eestlasest pühendusridade kirjutaja, kes omavahel suhtlesid ilmselt ladina või saksa keeles, aimasid, et eestlasi ja ungarlasi seob keelesugulus? Igatahes Sámuel Gyarmathi teos, mis se-

---

¹²EAA.5383.

da näitas, ilmus alles 1799. aastal, seega paarkümmend aastat hiljem (vt Gyarmathi 1799). Espenbergi reisialbumissekanne lausa kiirgab rõõmsameelsust ja elujaatavust:

[moto:] Olle ikke røemus

Nende sünade jures, mälesta, et mina koa sin Jena linas ollin.
Espenberg Aesti ma mees
Rahho kursi armastaja
Livonus Jena linnas se 6. päwas oktobri ku ses
1778 astas

Tähelepanu väärib, et Espenbergiga samal ajal õppisid Jenas tema hilisem sõber August Kotzebue ja pärastine Jena ning Berliini ülikooli meditsiiniprofessor Christoph Wilhelm Hufeland, keda eesti lugeja tunneb makrobiootika ehk inimelu pikendamise kunsti käsitleva, 1904. aastal Viljandis ilmunud raamatu *Kunst kuidas kaua elada võib* autorina.¹³ Kotzebue ja Hufeland olid eluaegsed sõbrad alates lapsepõlvest Weimaris kuni saatusliku 1819. aastani¹⁴ (Pfeifer 1968: 23; Goldmann 1993: 79; Wiesing 1966: 238 jj). Juuratudeng Kotzebuega õppis Espenberg Jenas koos aastatel 1778–1779, meditsiinitudeng Hufelandiga aga 1780. aastast 1781. a kevadeni. Hufelandile, kes oli eriti vaimustunud Loderi anatoomialoengutest, jäi seltskondlik tudengielu võõraks ning ta lahkuski 1781. a lihavõttepühade ajal Göttingeni, kus suhtumine teadusesse oli hoopis tõsisem kui Jenas. Espenberg seevastu näis tollal olevat hõivatud pigem liivimaalaste kaasmaalaskonna seltskondlikust tegevusest kui õppetööst ning ta lahkus Jenast Hufelandiga samal ajal — kuid hoopis ülikoolist väljavisatuna. Aastaid hiljem oli Hufeland Espenbergile arstiteaduse vallas autoriteediks. Espenberg viitab oma kirjades August

---

¹³Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836) oli oma aja tuntuim praktiseeriv arst Saksamaal. Tema peateos *Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern* (Inimelu pikendamise kunst) ilmus 1796. a ja sai väga populaarseks. Sellega pani Hufeland aluse uusaegsele makrobiootikale (teose kolmas trükk aastal 1805 ilmuski juba pealkirja all *Makrobiootika*) ehk õpetusele toitumisest ja eluviisist, mis soodustab pikaalalisust. *Toim.*

¹⁴Sel aastal Kotzebue Mannheimis mõrvati. *Toim.*

von Kotzebuele mitmel korral Hufelandi 1795. aastast väljaantud ajakirjale *Journal der practischen Arzneykunde und Wundarzneykunst*¹⁵ (vt ka Leibbrand 1934: 2, 4–6).

Espenbergist aasta hiljem, 15. septembril 1779 asusid Jena ülikooli arstiteadust õppima Tallinnast pärit Karl Johann Nyberg (1759–1812), kellest hiljem sai Tallina linnaarst, ja Riiaast pärit Martin Ernst von Styx (1759–1829), hilisem Tartu ülikooli meditsiiniprofessor (Tering 2018: nr 3574, 5071). Styx oli hiljem tihedas kirjavahetuses Krusensterniga ning ajuti ka Espenbergiga.

Näib, et üks Espenbergi lähimaid sõpru Jenas oli arstiteadust õppiv Tori pastori poeg, Tartu linnakooli kasvandik Anton Friedrich Cappel. Mõlemad olid aktiivsed baltlaste maakondlikus seltsielus. Sel ajal olid kuhjunud pinged baltlaste ja Moseli kaasmaalaskonna üliõpilaste vahel. Kähmlused ja sõnalised solvangud jõudsid haripunkti 1780. a suvel. 9. augustil 1780 leidis Jena lähedal aset arupidamine baltlaste ja Moseli kaasmaalaskonna liikmete vahelise duelli asjus. Nimelt oli kuramaalane Ludwig Eigstädt solvanud Lübeckist pärit Franz Matthias Siewersseni, kes soovis asja lahendada satisfaktsiooni, s.t duelliga. Espenberg, nähes ilmselt, et kuramaalane poleks duelli pidamises kuigi osav, võttis õiglustundest duelleerimise enda peale, saates Siewerssenile provotseeriva ja solvava kirja. Vahelepõikena olgu märgitud, et Espenberg oli vehklemises sedavõrd kodus, et paarkümmend aastat hiljem õpetas seda laeval meremeestele (Löwenstern 2005: I, 317). Keegi pealtnägijatest teatas kavatsetavast duellist ülikoolivõimudele ja 10. augustil 1780 alanud ning pool aastat kestnud juurdlus lõppes 19. märtsil 1781 otsusega Espenberg kümneks aastaks relegeerida ehk ülikoolist välja arvata.

Ülikoolist väljaheitmisest informeeriti ka teisi relegeerimiskartellis olevaid ülikoole, näiteks Erfurti.¹⁶ Selleks ajaks oli Espenberg saanud Jenas õppida kaks ja pool aastat.

¹⁵Espenberg Kotzebuele 6.3.1803, 21.4.1809, 28.5.1810, 26.4.1811, l. 11, 34, 49, 67.

¹⁶Vt Jena ülikooli arhiiv: Bestand E, abteilung I, 1781, Nr. 201a, Bl. 5–6.

Nädal pärast eksmatrikuleerimist suundus Espenberg Halle ülikooli, kus ta 26. märtsil 1781 kanti matrikliraamatusse (Teriing 2018: nr 1646). Kui kaua Espenberg Halles õppis, on teadmata. Igatahes kirjutas ta pühenduse kuramaalase Fr. G. Maczewski reisialbumisse 1781. a juunis kirjutamiskohta mainimata, kuid kindlasti Halles.¹⁷ Järgmisel aastal, 21. juunil 1782 kirjutas Espenberg meditsiiniüliõpilasena sisse Georg Christoph Friedrich Runckeli reisialbumisse, kuid kirjutamiskohaks oli Jena.¹⁸ See viitab tõsiasjale, et 1782. a suvel oli Espenberg veel kindlasti Saksamaal, ilmselt Halles. Võimalik, et ta külastas oma Jena sõpru just tagasisõidul Eestisse. Kui 1787. a tabas Espenbergi Tallinnas tõsine kohtuasi (sellest edaspidi), siis osutas süüdistaja sellele, et tal polevat Jena ülikoolis õppimise kohta esitada tunnistust, mille põhjal teda õpetlaseks pidada.¹⁹ Sellest võiks järeldada, et Halles oli tema õpinguaeg lühike. Kindlasti õppis Espenberg arstiteadust, sest nii on see fikseeritud kõigis reisialbumissekannetes; ka 1787.–1788. a kohtutoimikus nimetatakse teda mitmel korral *candidatus medicinae*’ks, mida võiks tõlgendada ka nii, et tal olid meditsiiniõpingud küll läbitud, kuid õiguse saamiseks arstina praktiseerida jäi veel vajaka doktorikraadist ja praktiseerimisloast.

Halles oli just veidi aega varem, 1779. aastal, anatoomia ja kirurgia professoriks saanud Philipp Friedrich Theodor Meckel (1755–1803), kes Espenbergi Hallesse saabudes oli vaid 25-aastane. 18. sajandi viimastel kümnenditel kujunes Meckel ülesaksamaalise kuulsusega meedikuks.

Pool aastat enne Espenbergi immatrikuleerumist Halle ülikooli oli seal loodusloo ja mineraloogia professorina tegevust alustanud Johann Reinhold Forster (1729–1798), kes oli koos oma poja Georgiga osalenud teadlasena James Cooki teisel ümbermaailmareisil aastatel 1772–1775 (Pantenius 2021). Just tollal ilmus nii inglise kui ka saksa keeles Forsteri ülevaade sellest reisist (vt Forster 1778, 1778–1780). Vaevalt küll võis Espenberg

---

¹⁷Vt EAA.5383, l. 21.

¹⁸Samas.

¹⁹EAA.4.1.217, l. 13.

tollal aimata, et tal endal selle professori kogemusi mõnekümne aasta pärast vaja läheb ja ta laevaraamatukogus Forsteri raamatut sirvima hakkab.

Väga oluline oleks teada saada, kui kaua Espenberg Halles õppis. Igatahes mõned aastad hiljem viibis seal ka teisi eesti soost üliõpilasi ja pedagoogiüliõpilasi: juba 1779. aastast viibis Halles Märjamaa pastori poeg Theodor Christlieb Ignatius (u 1743–1827). Kui Espenberg õppis Halles tõesti kolm ja pool aastat, nagu ütleb Brennsohn oma leksikonis (Brennsohn 1922: 172), siis 1783. aastal oleksid Espenbergi õpingukaaslasteks olnud Lohusuu köstri poeg Otto Wilhelm Masing (1763–1832) ja Tartu köstri poeg David Friedrich Ignatius (1765–1834; Tering 2018: nr 2762, 3176).

Tegevus Eestis 1780. aastatel kahe õpinguperioodi vahel

Mida tegi Espenberg pärast Jenast ja Hallest tagasitulekut Eestisse 1780. aastatel? Kindlasti oli tal ülikoolist väljaviskamise asjus tõsine jutuajamine oma õpingute helde rahastajaga. Meenutagem, et parun von Saltza oli oma seadusliku poja suhtes liigse rahakulutamise pärast Göttingenis olnud karmikäeline. Võimalik, et Espenberg leidis pärast tagasijõudmist koduõpetajakoha, kuid paraku pole seda võimalik kindlaks teha, sest konsistooriumile esitatud Eestimaa pastorite aruanded, kus oleksid kirjas ka mõisates viibinud koduõpetajad, puuduvad just aastatest 1783–1785 (Wistinghausen 2005: 197). Arstina töötamine oli Espenbergil igal juhul võimatu, sest kutseeksami sooritamiseks Peterburis oleks vaja olnud doktoridiplomit või ülikooliõpinguid tõendavaid kaaskirju professoritelt. Küll aga annavad Espenbergi tegevusest 1786.–1787. a teavet 1787. a suvel kolmes kohtuasutuses arutusel olnud kohtuasi Eestimaa kubermanguprokuröri Ivan Repjevi (1755–1833) ja viljakaupmees Glehni selli Espenbergi vahel.²⁰ Oma osa oli kohtuasjas ka August von Kotzebue, kes,

---

²⁰EAA.4.1.217: *Acta in Sachen des literati Carl Espenberg angefangen den 6. Juli 1787 abgemacht* (literaat Carl Espenbergi asjas 6. juulil 1787 avatud toimikud suletud).

nagu öeldud, oli Espenbergiga ühel ajal õppinud Jenas. Christian von Glehn (1760–1832) oli sellal samuti välismaal viibinud, kirjutades 1782. a Rintelni ülikoolis ühte reisialbumisse (Terling 2018: nr 2016). Kõik nad olid kohtuprotsessi ajal ühealised, 27-aastased.

Asi sai alguse 22. juunil 1787, mil Tallinna suurgildi saalis toimus kroonuoksjon, kus kaupmees Glehni sell Espenberg müüs eelmise aasta sügisel Aegna all madalikule sattunud Prantsuse laevalt *Le Constant* päästetud pronksbüste, marmorplaate ja muud kunstiväärtuslikku kraami.²¹ Oksjonil viibinud riigivõimu kardetavaim esindaja, kubermanguvalitsuse prokurör Ivan Repjev, hilisem Liivimaa tsiviilkuberner ja Vene senaator (Recke, Napiersky 1827–1832: III, 521; Wistinghausen 2016a: III, 243–244), pidas Espenbergi tegevust oksjonil müüjana ebaseaduslikuks, sest seaduse järgi tohtivat linnakodanikele kuuluvat vara müüa vaid linnamaaklerid ja mittekodanike vara selleks volitatud isikud, mitte aga kaupmehed või nende esindajad. Repjevi ja Espenbergi vahel tekkis kähmluseni viinud sõnavahetus, mispeale mõlemad andsid vastastikku sisse kaebuse kõrgema astme instantsi.

Prokurör esitas kaebuse kõrgeimasse haldusasutusse, Tallinna asehaldurkonna valitsusele. Espenberg seevastu ei kaevanud mitte linnakohtu edasikaebasutuseks olnud kubermangumagistraati, vaid hoopis Eestimaa ülemmaakohtusse, mis oli apellatsioonistmeks aadlikele. See on ka mõistetav, sest Repjev oli ju aadlisesusest. Kohtuasi jõudis erapooletusse apellatsiooninstantsi, Tallinna kriminaalkohtu palatisse. Repjev süüdistas Espenbergi jämedas seaduserikkumises, Espenberg Repjevit aga oma au ja väärkuse teotamises. Kohtupaberitest, eriti kõiki seisusi hõlmava kriminaalrajade kohtupalati toimikutest, võib leida olulisi pusletükke Espenbergi biograafiamosaiigi kokkupanekuks ja ühtlasi osutuvad need väga olulisteks raamatukultuuriloolisteks arhiiviallikateks.

Christian von Glehn võis tõesti viljakaupmees olla, sest kohtutoimikust ilmneb, et ta oli 1787. a kirjas esimeses gildis, kuhu kuulusid välismaaga äri ajavad suurkaupmehed ja suurettevõtjad.

²¹Vt *Revalische Wöchentliche Nachrichten* (RWN), 7. juuni 1787.

Kuid viljasaak oli aastatel 1782–1788 nigel — suuresti ilmselt Laki vulkaani purskamise tõttu Islandil 1783.–1784. a, mis tegi ilmaolud ebasoodsaks — ja pealegi kehtestati 1785. a vilja välja-veokeeld, mis kaotati alles 1795. a²² (Elias 1978: 140). See sundis Christian von Glehni teisi ärivõimalusi otsima. Tema ettevõtlikkusest annab tunnistust 1788. a lõpust pärit ajalehekuulutus, milles ta nahavabriku omanikuna kutsub üles tooma kõik nahad töötlemiseks tema nahavabrikusse.²³ Viljakaubanduse katkedes võttis Glehn kohe käsile ka raamatuäri, teatades 1786. a märtsis väga laia ja mitmekesise sortimendiga raamatu- ja kunstikaupluse avamisest Tallinnas Laial tänaval (vt Reimo 2012: 115–118; Kala jt 2019: 303).

Just samal ajal, 1783. a oli Tallinnasse kõrgemaks kohtuametnikuks tulnud August Kotzebue, tõustes 1785. a kubermangumagistraadi presidendi kohale. Tema südameasjaks oli aga hoopis näitemängude ja romaanide kirjutamine ning enda asutatud asja-armastajaliku teatritrupi tegevus. Teiste seas osalesid selles näitlejatena ka Christian von Glehn ja tema abikaasa. 1786–1788 oli Kotzebue osanik Glehni raamatuäris. Tollal oli Euroopas muutunud tavaliseks, et raamatukaupmehed tegelevad ka kirjastamisega, ja seda hakkas tegema ka Glehn, andes eelkõige välja Kotzebue loomingut. Aastatel 1787–1788 ilmusid Glehni kirjastuselt esimesed Kotzebue kogutud teoste köited.²⁴ Kotzebue ja Glehni ärikoostöö katkes 1788. a sügisel. Põhjuste hulgas olid ilmselt ka Kotzebued 1787. a sügisest tabanud mitmesugused haigused (südamekloppimine, peensoolepõletik), nii et järgmise aasta kevadel

---

²²EAA.4.1.217.

²³Vt RWN, 1788, nr 51.

²⁴Sel ajal nägid trükivalgust Kotzebue *Kleine gesammelte Schriften* (1787–1791, kokku neli köidet, millest kaks esimest kirjastas Glehn), näitemängud *Der Eremit auf Formentera* (1787) ja *Die väterliche Erwartung* (1788), romaanid *Die Leiden der Ortenbergischen Familie* (1787), *Die Geschichte meines Vaters* (1788), *Adelheid von Wulffingen: ein Denkmal der Barbarei des dreizehnten Jahrhunderts* (1788) ja *Ildegerte, Königin von Norwegen. Historische Novelle* (1788). 1786–1787 andis August von Kotzebue välja ka kuukirja *Für Geist und Herz*, millest ilmus 12 vihku, kokku neli köidet.

läks ta maale ja sõitis 1789. a Saksamaale Bad Pyrmonti kuurortiravile (Leibbrand 1934: 2 jj). 1788. a lõpetas Glehn pärast ärikoostöö katkemist Kotzebuega kirjastustegevuse, müüs 1790. a raamatuäri Peter Gottlieb Bornwasserile ja asus hiljem elama Paldisse (Reimo 2012: 117; Kala jt 2019: 292).

Espenbergi kaebust esindava ülemmaakohtu kohtutoimikutes on teda kui kunstiväärtuste müüjat oksjonil palju kordi nimetatud raamatu- ja kunstikaupmeest esindavaks literaadiks, samal ajal kui prokurör Repjevit esindava kubermanguvalitsuse materjalides nimetatakse teda eranditult kaupmeheselliks. Espenbergi päästmiseks kõige halvemast — Repjevi apelleerimisest Peterburi senatisse —, teatas kubermangumagistraadi president August von Kotzebue protsessi käigus, et tema ise oligi laevalt päästetud kauba tegelikuks müüjaks.²⁵ Oli ju Repjevil tugev seljagune: tema parim sõber oli senati III osakonna ülemsekretär, kellenä ta mõni aasta hiljem töötas ka ise (vt Elias 1978: 127). Kotzebuega oleks Repjev vaevalt tahtnud tülli minna, sest oli tema kui näitekirjaniku talendi austaja: 1792. a tõlkis Repjev vene keelde Kotzebue 1789. a kirjutatud näidendi *Menschenhass und Reue* (Inimvihkamine ja kahetsus). Repjev osales väga aktiivselt Tallinna kultuurielus, eriti vabamüürlaste Bruderliebe looži meistrina (Wistinghausen 2016a: III, 243–244; Recke, Napiersky 1827–1832: III, 521). Repjev ei pooldanud pärisorjust ja tundis muret Eestimaa pärisoriste talupoegade allasurumise tagajärgede pärast. Selle avameelsuse eest pälvis ta Katariina II tunnustuse (Elias 1978: 161). Samuti oli Repjev tuntud seltsiva ja vabameelse inimesena (Wistinghausen 2016a). Siin kirjeldatud kohtusaaga näitab kül Repjevit hoopis vastupidisest küljest: ta esines seisuslike vaheseinte õigustajana põhimõttel “igauks jäägu oma seisuslike liistude juurde”. Repjevi väitel polnudki Espenbergil võimalik kodanikuõigust saada, sest ta oli päritolult pärisorine talupoeg.²⁶

Espenbergi süüdistusest Repjevi vastu tuleb kujukalt välja, kuidas ta orienteerus just neil aastatel kujunenud uues õiguslikus

²⁵EAA.4.1.217, l. 12.

²⁶EAA.4.1.217.

olukorras. Kaebuses Repjevi vastu 23. juunist 1787²⁷ on öeldud, et Repjev teotas oma võimukandjapositsiooni kuritarvitades Espenbergi au avalikus paigas kohalviibijate juuresolekul, pidades Espenbergi ebaausaks, pööblikis ja kelmiks (*Spitzbube*), käskides lõuad pidada ning ähvardades politsei kutsuda.²⁸ 1785. aastal oli hakanud kehtima uus Vene linnaseadus. 1786. aasta suvel avaldatud senati ettekirjutus nõudis uue linnaseaduse rakendamist ilma igasuguste kõrvalekaldumisteta. Selle kohaselt võis linnakodanikuks saada iga vaba ja majanduslikult iseseisev inimene olenemata rahvusest või usutunnistusest. Linnakodanikuks olemine tähendas nüüd eelkõige riigi kodanikuks olemist ja tavapärase kodanikuvanne asendati truudusvandelega keisrinnale (Kala jt 2019: 79). Sellele väga olulisele seadusesättele Espenberg toetuski.²⁹ Ühtlasi osutas ta politseiseaduse 222. paragrahvi rikkumisele.

Niisiis näitavad kohtutoimikud kujukalt, et Repjevi poolt kaupmeheselliks nimetatud Espenberg täitis tegelikult raamatuja kunstiäri ning kirjastustegevusega seotud ülesandeid. Tal oli ilmselt oluline osa peatselt saksa keeleruumi kõige menukamaks näitekirjanikuks kujuneva Kotzebue varajase loomingu väljaandmises alates tollal ülipopulaarsete näitemängude ja romaanide algtekstide laekumisest kirjastusse ja ettetellimise korraldamisest kuni nende ilmumiseni ja jõudmiseni lugejate kätte ja näitelavadele. Espenberg ise amatöörteatri näitemängudes ei osalenud (vt Rosen 1910: 239 jj).

Pole kahtlust, et August von Kotzebue teadis oma sõbra Espenbergi talupojapäritolust, kui see oli teada isegi Vene prokurörile Repjevile. Võimalik, et just Kotzebue, Glehni ja Espenbergi aruteludes Kotzebue raamatute väljaandmise üksikasjade üle võis jutt veereda Espenbergi talupoeglikule päritolule ja pärisorjuse temaatikale ning see võis ajendada kirjameest käsitlema talu ja mõisa suhteid, tõsi küll, tegevust osalt Lääne-India olustikku üle kandes. Mõeldes Otto-Heinrich Eliase artiklile, mis käsitleb August von Kotzebued kui estofili (Elias 2011), võiks ehk Kotze-

---

²⁷EAA.7.1.181, l. 5p.

²⁸EAA.7.1.183, l. 5p.

²⁹EAA.7.1.

bue näitemängudes, romaanides ja poleemilistes artiklites ettetu-levate pärisorjast ema ja mõisahärrast isa vallaslaste prototüübina näha just Espenbergi.

Õpingud ja tegevus Erlangenis 1788–1796

15. mail 1788 teatas Espenberg Tallinna nädalalehes avalikult, et kavatseb Saksamaale sõita — kel on tema vastu nõudmisi, pöör-
dugu Glehni raamatuäri poole.³⁰ Võimalik, et kunagi leitakse al-likad, eeskätt kirjavahetused, kus hargnevad lahti niidid, mis seo-
vad omavahel Espenbergi valmistumist ärasõiduks Erlangenis, Glehni kirjastuskoostöö katkemist Kotzebuega ja Glehni kirjas-
tustegevuse lõppemist.

10. juulil 1788 immatrikuleerus Espenberg Erlangeni ülikooli. Tekib küsimus, miks valis ta õpingute jätkamise kohaks just Erl-
langeni. Kindlasti oli tal kavas viia ülikooliõpingud lõpule dokto-
ritöö kaitsmisega. Lähemad ülikoolid, nagu Königsberg, Leipzig
ja Halle, langesid valikust välja, sest Jena ülikooli relegeerimisot-
sus jäi kümneks aastaks ehk 1791. aasta märtsikuuni jõusse ka
nendes ülikoolides.³¹ Tõenäoliselt andis Espenbergile Erlangeni
ülikooli valiku idee seal paar aastat varem, 1786. a immatrikulee-
runud Haljala pastori poeg Thomas Friedrich Sabler, kes 1790. a
Erlangenis ka doktoritööd kaitses.

Milline oli sel ajal Erlangeni ülikooli arstiteaduskonna tase?

Alles pool sajandit tegutsenud Erlangeni ülikoolil, mis oli
1743. a asutatud haritlaste koolitamiseks umbes Tartumaa ja Pär-
numaa ühendpindalaga Ülem-Frangi Bayreuthi vürstiriigile, ei
olnud kuni Preisi ülemvõimu alla minekuni 1792. a piirkonnaüle-
seid ambitsioone. Preisi ajastul, aastatel 1792–1806 oli Erlangeni
ülikool samasuguse staatusega Preisi ülikool, nagu olid seda Hal-
le, Oderi-äärse Frankfurdi, Duisburgi või Königsbergi ülikool. Ka
ülikooli arstiteaduskonnal polnud enne 1792. aastat muid eesmär-

---

³⁰RWN, 15. mai 1788, nr 20.

³¹Tõsi, kohe pärast väljaviskamist Jena ülikoolist oli Espenberg läi-
nud just Halle. Ilmselt oli ta lootnud, et relegeerimisplakati pärale-
jõudmine Halle ülikooli kohtuvõimule võtab veel aega.

ke kui rahuldada Bayreuthi piirkonna vajadusi õpetatud arstide järele.

Kuigi Erlangeni ülikool asutati niisiis kohaliku provintsiülikoolina ja tal tuli konkureerida Altdorfis asuva jõuka Nürnbergi ülikooliga, kasvas ta 19. sajandi jooksul ometi üheks arvestatavaimaks Saksa ülikooliks, samal ajal kui Altdorfi ülikool pidi oma tegevuse lõpetama. Erlangeni ülikooli arstiteaduskonna õppejõudude potentsiaal polnud küll ehk võrreldav nende Göttingeni, Viini või Jena ametikaaslaste omaga, nad ei rajanud uusi arengusuundi ja nende õpikud ei olnud aluseks teiste ülikoolide loengutele, kuid sealsete professorite taset polnud ka mingil juhul põhjust häbeneda; nad olid hea ettevalmistusega ja edumeelsed. Olgu siinkohal üles loetud 1790. a paiku ametis olnud korrallised meditsiiniprofessorid.

Jacob Friedrich Isenflamm (1726–1793) oli avarate teadmistega meedik ja koos Johann Philipp Julius Rudolphiga üks esimesi varioleerijaid³² Erlangenis (Schwarzach 1966: 17).

Espenbergi otsene õpetaja Johann Philipp Julius Rudolph (1729–1797) oli suurte kirurgikogemustega meedik. Ta oli saanud tõhusa kirurgiapraktika sõjaväearstina Euroopa lahingutandritel ning kümme aastat viibinud arstina idamaades. 1755. a sõitis Rudolph Hollandi laevakirurgina Bataaviasse, tegi sealt reise Jaapanisse, Hiinasse ja Indiasse ning osales kirurgina lahingutes hollandlaste ja inglaste vahel Bengalis. Seitsmeaastase sõja ajal, mil inglased ja prantslased rivaalitsesid Indias, püüdsid hollandlased, kel olid Lääne-Bengalis kaubanduslikud tugikeskused, neutraliteeti säilitada, kuid ometi ründasid inglased koos indialastega hollandlasi 25. novembril 1759 toimunud Chunchura (Bidera) lahingus, milles hollandlased said lüüa ja Rudolphil oli palju haavatuid ravida. Alles 1765. a pöördus ta Euroopasse tagasi. Saades 1770. aastal erakorraliseks meditsiini- ja kirurgiaprofesso-

---

³²Varioleerimine (ladinakeelsest sõnast *variola* — “rõuged”) oli 18. sajandil kasutatud meetod rõugetevastase immuunsuse tekitamiseks; selleks nakatati inimest rõugehaige villidest kogutud materjaliga. Hiljem vahetas selle välja vaksineerimine (sõnast *vacca* — “lehm”), mille puhul kasutati inimesele tunduvalt ohutumat veiserõugete lima. *Toim.*

riks, pidas ta inauguratsioonikõne teemal *De misera rei medicae condicione apud Indiae orientalis populos* (Viletsast meditsiinilisest olukorrast Ida-India rahvaste seas). Rudolph oli asjatundja ka suguhaiguste ravi alal ja pidas sellest eraldi loenguid (Loschge 1797; Paetzke 1968: 15–16; Schwarzach 1966: 24–25).

Johann Christian Daniel von Schreber (1739–1810) oli Carl von Linné õpilane ja tema taimesüsteematika innukamaid propageerijaid Saksamaal (Schwarzach 1966: 30). Schreber oli ka Espenbergi doktoritöö kaitsmisel promootor ehk korraldaja.

Friedrich von Wendt (1738–1818) alustas Erlangenis kliinilise õpetuse andmist — ilmselt oma ambulatoorseid patsiente demonstreerides —, kuid kliinikuhoone ehitamine jäi alles 19. sajandisse (Schwarzach 1966).

Friedrich Heinrich Loschge (1755–1840) andis just Espenbergi õpingute ajal (1788–1796) välja inimkeha luid ja nendevaheleisi sidemeid käsitleva atlase (Schwarzach 1966: 19). Loschge oli ka see, kellelt pärast Espenbergi õpetaja Johann Philipp Julius Rudolph vanema surma ilmus tema elukäigu põhjalik kirjeldus (Loschge 1797).

Heinrich Friedrich Delius (1720–1791) pidas loenguid eeskätt keemiast ja botaanikast. Ta oli üks aktiivsemaid doktoritöode, eriti keemiaalaste väitekirjade juhendajaid. Deliusse puhul on hinnatav keemilise analüüsi rakendamine kohtumeditiinis. Ta oli Erlangenis viimane flogistoniteooria³³ pooldaja; talle järgnenud professorid Schreber ja Hildebrandt võtsid omaks uue, Lavoisier' hapnikuteooria (Schleebach 1937).

18. sajandi lõpuaastatel kujunes kogu piirkonnas tunnustatud meditsiiniprofessoriks Göttingenis doktorikraadi saanud Georg Friedrich Hildebrandt (1764–1816), kes oli Erlangenis korraline meditsiini- ja keemiaprofessor 1793. aastast (Paetzke 1968). Tema käsiraamatud olid loengute aluseks nii Jenas kui ka Tartus, eriti tema endise kolleegi Heinrich Friedrich Isenflammi (1771–

---

³³17.–18. sajandil levinud teooria, mille järgi ained sisaldavad põlemist võimaldavat ja põlemisel eralduvat “tulemateeriat” ehk flogistoni. Selle teooria kummutas hapniku avastamine 18. sajandi lõpus. *Toim.*

1828), eespool mainitud Jacob Friedrich Isenflammi poja füsioloogiaolengutes Tartus.

Erlangen kujunes 18. sajandi lõpukümnenil ja 19. sajandi algul üheks loodusteaduste keskuseks Saksamaal. Nimelt oli Erlangen ajavahemikus 1788–1818 Saksa vanima ja tänini tegutseva loodusteadusliku seltsi Leopoldina asupaik. Mitu meditsiiniprofessorit tegutsesid üksteise järel Leopoldina presidendina: keemik Delius 1788–1791, botaanik Schreber 1791–1810 ja kliinilise koolituse edendaja Wendt 1810–1818. Kõik tollased Erlangeni ülikooli meditsiiniprofessorid olid Leopoldina liikmed, sealhulgas erakorraline professor, hilisem Tartu ülikooli professor Heinrich Friedrich Isenflamm. Seltsi haaret näitavad Isenflammiga samal, 1793. aastal uuteks liikmeteks valitute nimed: Johann Christian Reil,³⁴ Samuel Hahnemann³⁵ ja Alexander von Humboldt.³⁶

Erlangeni üliõpilastel olid suurepärased enesearendamise ja ajaveetmise võimalused. Kui arvestada, et paarikümne kilomeetri kaugusele Erlangenist jäi Nürnberg kõigi oma suurlinnavõimalustega ja vaid veidi kaugemale Nürnbergi linnale kuulunud ülikool Altdorfis, siis oli, mida uudistada ja kus oma raha kulutada. Nürnberg oli Erlangeni üliõpilaste armastatumaid väljasõidukohti. Nürnbergis ja Altdorfis viibis ka Espenberg, mida näitavad tema reisialbumi sissekanded. Altdorfi ülikooli ootas peatselt ees sulgemine, kuid 18. sajandi lõpul oli seal keemia- ja meditsiiniprofessorina ametis ülesaksamaalise tuntusega Johann Christian Gottlieb Ackermann (1756–1801), kelle käsiraamatute järgi peeti loenguid ka teistes ülikoolides.

---

³⁴Eluaastad 1759–1813; Saksa arst, füsioloog, anatoom ja psühhiaater, psühhiaatria mõiste kasutuselevõtja (1808) ning üks esimesi psühhiaatria õpetajaid (Berliini) ülikoolis. Asutas esimese füsioloogiaajakirja Saksamaal. Nakatus Leipzigi ehk rahvastelahingus haavatuid ravides tüüfusse ja suri umbes kuu aega hiljem. *Toim.*

³⁵1755–1843; Saksa arst, tänapäeval ebateaduseks peetava homöopaatia rajaja. *Toim.*

³⁶1769–1859; väga mitmekülgne Saksa loodusteadlane, võttis oma viieköitelises peateoses *Kosmos* (1845–1862) kokku kõik tolleaegsed loodusteaduslikud teadmised. *Toim.*

Nürnbergi trükikojad olid tuntud graafika trükkimise rikkalike võimaluste poolest. Tänu tihedale koostööle kunstnike ja trükikalite vahel avaldati Nürnbergis suurepärase illustratsioonidega loodusteaduslikke teoseid. Ka Erlangenis oli kirjastus- ja trükikodade tegevus heal järjel: ülikooli ja Leopoldina õpetlasi teenis 1790. aastatel vähemalt kolm sealset trükikoda.

Erlangeni ülikooli arstiteaduskonna üliõpilased pärinesid peamiselt ülikooli lähiümbrusest ja see väljendus ka 1790. aastatel doktoritöö kaitsnute edasistes töökohtades: enamik tegutses Lõuna-Saksamaa luteriusulises piirkonnas. Aastatel 1790–1796 omandas Erlangenis meditsiinidoktori kraadi keskmiselt kaheksa inimest aastas: mõnel aastal viis, teisel aga 12 (Poll jt 2009). Samal ajal, 1790. aastatel kaitsi Jenas aastas keskmiselt 27, Halles 20 ja Göttingenis 19 doktoritööd meditsiini alal.

1790. aastate algul oli Erlangeni ülikooli arstiteaduskonda kogunenud väike eestimaalastest omakandimeeste-doktorantide kogukond. 1786. aastast Erlangenis viibinud Haljala pastori poeg Thomas Friedrich Sabler kaitses oma doktoritööd 1790. aastal. Kolm kuud enne Espenbergi oli Jenast Erlangenisse saabunud Tallinna superintendendi poeg Gustav Johann Jäger, kes aga seal 1791. a doktorandina suri. 1791. a jõudis samuti Jenast Erlangenisse Tallinna toompastori poeg, pärastine kauaaegne Hamburgi arst Justus Heinrich Wigand (1769–1817), kes kaitses oma doktoritöö 1793. a (Terling 2018: nr 2782, 5582). 1790. aastal kaitses Sableriga mõnekuise vahega oma doktoritööd Espenbergi õpetaja Johann Philipp Julius Rudolphi samanimeline vennapoeg, kes mõne aasta pärast sai erakorraliseks professoriks. Järgmisel, 1791. a kaitses doktoritööd noore Rudolphi, Sableri ja Espenbergi õpingukaaslane, meditsiiniprofessori poeg Heinrich Friedrich Isenflamm, kes sai erakorraliseks professoriks 1794. a ning oli hiljem Tartu ülikooli professor.

Espenberg võinuks doktoritööd kaitsta pärast kaheaastast õppimist 1790. aastal, nagu seda tegid Sabler, Rudolf ja Isenflamm, oli ta ju enne Erlangenit vähemalt kolm aastat õppinud Jenas ja Halles. Pealegi oli ta kõigist oma õpingukaaslastest tunduvalt vanem: Erlangenisse tulles 27- ja lahkudes 35-aastane. Espenbergist noorem oli isegi 1793. a korraliseks professoriks saa-

nud Georg Friedrich Hildebrandt, kelle käsiraamatud olid aastaid hiljem Espenbergile autoriteediks. Võimalik, et doktoritöö kaitsmine lükkus edasi rahapuuduse tõttu, ja samuti on võimalik, et noore Rudolphi vahendusel või koguni tema teenistuses tegutses Espenberg Erlangenis 1796. aastani.

Espenberg võis ülikoolis õppida kuni umbes 1790. aastani, nagu tegi ka Sabler. Igatahes 1792. aastal Espenberg enam üliõpilane ei olnud, sest ta oli siis üks vabamüürluse mõjul asutatud nn harmonistide ehk mustade vendade ordu looži 27 liikmest, kellest ükski ei olnud üliõpilane (Richter 1973: 22). Loožiliikmete hulgas olid ka isa ja poeg Isenflammid. 1809. a jaanuaris külastas Isenflamm noorem Tallinnas Espenbergi, saades temalt uurimiseks kasutada Nuku Hivalt kaasatoodud pealuid (Govor, Thomas 2019; Goldmann jt 2021: 122).

Espenberg kaitses oma doktoritööd Erlangenis alles 30. septembril 1796, s.o kaheksa aastat pärast ülikooli immatrikuleerumist. Kellena Espenberg vahepealsed aastad töötas, seda võib vaid oletada. Erlangenis oli Prantsuse hugenottidest usupõgenikele rajatud eraldi linnaosa, kus 18. sajandi jooksul elas väga jõukas ja ettevõtlik prantslastest ja sakslastest kodanikkond (Jakob 2014: 20–60). Seal võis Espenberg nii mõneski maksujõulises peres elatist teenida koduarstina. Sellele vihjab tõsiasi, et ümbermaailmareisil näitas Espenberg end suurepärase prantsuse keele tundjana.

Doktoritööst võib välja lugeda, et Espenberg sai üsna lähedaseks oma õpetaja, professor Johann Philipp Julius Rudolph vanemaga ning tema samanimelise, 1793. a erakorraliseks professoriks saanud vennapojaga (1767–1801), tänu kellele võis Espenberg ka koduarsti koha saada. Igatahes oli tal võimalus mitme aasta jooksul kuni doktoritöö kirjutamiseni jälgida süüfilisega kimpus olnud patsiente.³⁷ Seejuures sai ta doktoritööks kasutada ka ühe Rudolph noorema patsiendi haiguslugu. Samuti oli tal käepärast kõige värskem selleteemaline kirjandus (Espenberg 1796).

Paistab, et Rudolph vanemalt sai Espenberg laiad teadmised nii väitekirja koostamiseks kui ka hilisemaks tööks laevaarstina. Üldjuhul lähtus Espenberg põhimõttest, et loodusel endal

---

³⁷Selle haigusega oli seotud Espenbergi doktoriväitekirj. *Toim.*

on tervendav jõud. Ent nähes, kuidas kaugele arenenud süüfilise korral, kus kaotada polnud enam midagi, rakendas Rudolph väga suuri elavhõbepreparaatide annuseid ja haige tervenese, võttis Espenberg selle põhimõtte omaks. Kõigis neljas Erlangeni-perioodist teada olevas reisialbumisisesekandes on Espenberg valinud deviisiks sõnad *desperatis malis desperata sunt tentanda remedia* (meeleheitliku häda korral tuleb proovida meeleheitlike abinõusid), mille ta omistab Cornelius Celsusele.³⁸

Miks kaitses Espenberg oma doktoritööd just 1796. aastal, mitte veel hiljem? Võib oletada, et selles etendas tähtsat osa tema senise seljataguse äralangemine. 1793. aastast erakorralise meditsiiniprofessori ametit pidanud Johann Philipp Julius Rudolph noorem suundus 1796. aastal Windsheimi linnaarstiks. Samuti halvenes järsult Espenbergi õpetaja Johann Philipp Julius Rudolph vanema niigi vilets tervislik seisund, mis päädis järgmise, 1797. a märtsis tema surmaga (vt Loschge 1797). Üllatuslikult on Erlangenis kaitstud doktoritööde nimestikus Espenbergi puhul märgitud, et ta kaitses oma doktoritööd *in absentia* (Poll jt 2009: nr 2097). Veel sama aasta kevadel suhtles Espenberg ühe oma patsiendiga. Samuti kasutas ta veel äsja, just 1796. a ilmunud kirjandust. Võib-olla esitas Espenberg oma doktoritöö ja sooritas eksamid ning maksis promoveerumiskulud juba suvel ja sõitis enne ettenähtud kaitsmiskuupäeva Tallinnasse tagasi, sest oktoobrikuu oleks sügistormide või navigatsiooniperioodi lõppemise tõttu pikaks reisiks väga ebasoodus olnud. Sel sügisel tuligi Tallinnas lumi maha juba septembri lõpus (Tarand jt 2013: 186).

EESTIS ARSTINA

Espenberg jõudis Eestisse tagasi ajal, mil Paul I oli võimule tulnud ja oma ema, Katariina II reformidele tagasikäigu andnud, nii et asehalduskord kaotati.

4. mail 1797. a. sai Espenberg Peterburi meditsiinikollegiumilt loa kogu Venemaa keisririigi piires arstina praktiseerida (Brennsohn 1922: 172). Samal aastal sai Espenberg Brenn-

---

³⁸EAA.5383.1.21.

sohni andmeil koduarstiks Hageri kihelkonnas, tõenäoliselt Hageri eesti soost pastori David Friedrich Ignatiuse perekonnas.³⁹ Ignatius oli abiellunud Lohu mõisaomaniku, Adam Johann von Krusensterni lelle ja August von Kotzebue tulevase äia Otto Wilhelm von Krusenstierni tütre Magdalena Christinaga (1776–1842). Ignatius oli olnud tema koduõpetaja 1786. aastast kuni Hageri pastoriks saamiseni aastal 1792.

Ignatiuse üks poegadest oli pärastine kunstnik Otto Friedrich Ignatius, kes paarkümmend aastat hiljem, 1819. a detsembris Itaaliast tagasi jõudnuna joonistas 1820. a kevadtalvel (mai-kuus viibis kunstnik juba Peterburis) Espenbergi portree (Wistinghausen 2016a: III, 134–135). Välistada ei saa ka võimalust, et Espenberg oli koduarst Hagerist kümnekonna kilomeetri kaugusel olevas Lohu mõisas, kus arsti kohalolu vajanuksid Ignatiuse abikaasa nooremad õed-vennad. Kuid Otto Wilhelm von Krusenstiern, kellele mõis 1778. aastast kuulus, pantis selle 1798. a mõneks ajaks ja ostis 1799. a Järlepa mõisa. Igatahes olid Otto Wilhelm von Krusenstiern ja Espenberg head tuttavad, sest aastaid hiljem andis Espenberg nii mõnelgi korral Adam Johann von Krusensternile tema parajasti linnas viibivalt lellelt edasi tervitusi.

Inglise laevastikus teeninud Adam Johann von Krusenstern naasis Tallinnasse 1799. a ja abiellus seal 1801. a septembris. Aastatel 1801–1802 oli ta Tallinnas resideeriva fregati Narva komandör, teenides lõpuks ka Kroonlinna sadamas (Dresen 2007: 50). 1802. a sündis Krusensterni perre esimene poeg. 7. augustil 1802 allkirjastas keiser Aleksander I korralduse, millega Krusenstern määrati Vene esimese ümbermaailmareisi kapteniks (Krusenstjern 1991; Tammiksaar 2007: 21). Millal suundus Espenberg Hagerist Tallinnasse erapraksisega tegelema, pole õnnestunud välja selgitada. Igatahes pidi see toimuma ajavahe-
mikus 1799–1802, mil Espenbergi ja Krusensterni vahel tekkisid sõprussuhted. Võimalik, et neid viis kokku Krusensterni onutütar Magdalena Christina Ignatius. Just tänu nende usalduslikule suh-
tele suutis Krusenstern veenda Espenbergi vastu võtma vastutus-
rikast ja äärmiselt ebamugavate meresõiduoludega seotud laeva-

---

³⁹Ignatiuse kohta vt Wistinghausen 2016a: III, 132–133.

arstikohta. Espenberg andis enda reisile minekust teada Tallinna nädalalehes 27. aprillil 1803, paludes enda poole pöörduda kõiki, kel on tema suhtes mingeid nõudmisi. Espenbergi elukohaks oli sel ajal Tiedemanni maja Karja tänavas.⁴⁰

Laialdase tuntuse saavutasigi Carl Espenberg erudeeritud ja asjatundliku laevaarstina Adam Johann von Krusensterni juhitud ümbermaailmareisil, kuid see teema väärib käsitlemist eraldi artiklis.

Pärast ümbermaailmareisilt tagasijõudmist ülendati Espenberg õuenõunikuks, millega kaasnes võimalus nautida aadliseisuse hüvesid, tōsi küll, aadlitiitli pärandamise õigusega. Espenberg ise ei kasutanud allkirja andes kunagi aadlipartiklit “von”. Küll aga hindas ta teadustiitlit “Dr” ning pärast abiellumist lisas oma nime ette ka “Hofrat” ehk õuenõunik, seda küll vaid vaktsineerimisaruannetes.

Espenbergile piisanuks eluaegsest tuhanderublasest aastapensionist, mida said samas ulatuses ka laevaohvitserid ja teadlased Tilesius⁴¹ ja Horner,⁴² samal ajal kui ümbermaailmareisil osalenud madruste aastapension oli vaid 50 rubla (Löwenstern 2005: II, 694). Kui arvestada, et Tartu ülikooli professori aastapalk oli sel ajal 1500 rubla, Eestimaa kubermangu kõrgeima staatusega arst-inspektori oma umbes 700 rubla ning kreisi- ehk maakonnaarstil 400 rubla (Brennsohn 1922), siis tähendas see, et Espenbergi aastapension ületas tunduvalt tema kolleegide aastapalka. Seda silmas pidades väärib tunnustust, et Espenberg jätkas tegevust eraviisil praktiseeriva arstina kuni tervise lõpliku halvenemiseni. Mis oli Espenbergi vabakutselise arstiameti tööpiirkond, seda allikad otsesõnu ei ütle, kuid kindlasti oli selleks Toompea, kus patsientideks olid jõukamad inimesed, eriti aadlikud ja riigiametnikud, mitte all-linn. Sellele viitavad ohtrad kaudsed and-

---

⁴⁰RWN, 27. aprill 1803, nr 17.

⁴¹Wilhelm Gottlieb Tilesius von Tilenau (1769–1857) oli Saksa loodusteadlane, maadeuurija, arst ja kunstnik. Ümbermaailmareisil täitis ta laevaarsti, merebioloogi ja kunstniku ülesandeid. *Toim.*

⁴²Johann Caspar Horner (1774–1834) oli Šveitsi füüsik, matemaatik ja astronoom; täitis reisil eeskätt täheteadlase ülesandeid. *Toim.*

med: vaderiks olemine paljudel kordadel toomkirikus, abiellumine Toomgildi liikme tütreaga, kursis olek Toompeal elavate aadlike eraeluliste sündmustega.

Järgnevalt vaadeldgem olulisi momente Espenbergi tegevusest vabakutselise arstina.

1811. aastal oli Espenberg eraviisil praktiseerivate arstide nimikirjas üks neist, kes kinnitas allkirjaga nõustumist asendada vajaduse korral Harjumaa kreisiarsti selle äraolekul (Brennsohn 1922: 104).

1808. a kevadtalv kujunes Tallinna vabakutselistele arstidele, sealhulgas Espenbergile, keeruliseks. Nimelt majutati Tallinna maaväehospidali ning Lasnamäe kasarmutesse suur hulk eesti talupoegade hulgast värvatud miilitsamehi, keda pärast maamiilitsa laialisaatmist 1807. a sügisel enam mõisatesse tagasi ei oodatud. Nekrutiks võetuna ootasid nad nüüd ebasanitaarsetes ja rõsketes barakkides, ise poolnäljas, teenistukohtadesse saatmist ning haigestusid hulgakaupa tüüfusesse ja skorbuuti.⁴³ Maaväehaigla arstid ei suutnud saabunud haavatute ja haigete hulgaga enam toime tulla ja 1808. a 2. veebruaril kutsus Eestimaa kubermanguvalitsus erapraksisega tegelevad arstid appi. Mitmed neist püüdsid sellest kohustusest protestikirja esitades pääseda (Gustavson 1969: 181), kuid Espenberg töötas kohusetundlikult nõutud kolm nädalat Lasnamäe sõjaväelinnakus haavatuid tihedalt täis majutatud rõsketes kasarmuruumides. Sealolekut pikendamast ta siiski keeldus, viidates 21. märtsi kirjas arstivalitsusele iseenda tervise halvenemisele.⁴⁴

19. sajandi esimesel kümnendil vaktsineerisid paljud Baltimaade arstid, sealhulgas Tallinnas, entusiastlikult lapsi rõugete vastu Jenneri meetodil⁴⁵ hoolimata ulatuslikust vaktsineerimisvastaste kihutustööst (vt Rootsmäe 1987: 104 jj; Gustavson 1969:

---

⁴³Espenberg Krusensternile 19.6.1809, l. 16 jj; vt ka Tannberg 1996: 200, 122, 124.

⁴⁴EAA.31.1.171, l. 40.

⁴⁵Inglise arsti Edward Jenneri (1749–1823) meetod seisnes vaktsineerimises veiserõugetega. Jenner oli hakanud seda rakendama 1796. a. *Toim.*

47 jj). Teatud pöördepunktiks võib pidada 1811. a 3. mai ukaasiga vaksineerimist edendavate rõugekomiteede loomist nii Venemaa sisekubermangudes kui ka Balti provintside maakonnalinnades. Sellega asus riigivõim esimest korda laste ulatuslikku vaksineerimist kiirendama. 1811. a suvest sai rõugetevastane vaksineerimine hoo sisse ka Eestis, kus selles osales enamik arste, sealhulgas arstivalitsuse liikmed, maakonnaarstid, linnafüüsikused ja kirurgid ning vabakutselised arstid. On teada, et aastatel 1805–1813 vaksineeriti Eestimaa kubermangus kokku 4027 last (Rootsmäe 1987: 105). Carl Espenbergi vaksineerimisaruanded Eestimaa kubermangu arstivalitsusele on säilinud 1811. a juunikuust 1819. a esimese poolaastani. Nende järgi vaksineeris Espenberg selles ajavahemikus vähemalt 289 last, neist 1811. a 61, 1812. a 31, 1813. a 28, 1814. a 4, 1815. a 43, 1816. a 27, 1817. a 85 ja 1819. a 10.⁴⁶

Milline oli Espenbergi osa laste vaksineerimises oma praksisepiirkonnas, selgub siis, kui võrrelda tema vaksineeritud laste arvu kolleegide poolt ühel ja samal ajal, aastatel 1814–1819 vaksineeritute arvuga. Sellest ajast on vaksineerimisaruandeid 15 õpetatud arstilt ja kirurgilt. Espenberg vaksineeris sel ajal 169 last. Kõige rohkem vaksineerisid lapsi maakonnaarstid: Läänemaa kreisiarst Johann Gottlob Brossmann 1530, Harjumaa kreisiarst Carl Richter 987 ning Järvamaa kreisiarst Christoph Rinne 334 last. Teiste õpetatud arstide panus vaksineerimises oli suurusjärgu võrra väiksem: nii vaksineeris üldise hoolekande kolleegiumi arst Samuel Reinhold Winkler 113, Tallinna linnafüüsikus Ferdinand Johann Jencken 58 ja arstivalitsuse arst-inspektor Justus Samuel Walther 77 last. Espenbergi-suguste vabakutseliste arstide osakaal oli samas suurusjärgus: Thomas Hermann Lützens vaksineeris 297, Johann Philipp August Meyer 80 ning Johannes Burchart 36 last. Seega oli Espenbergi panus laste vaksineerimisse igati arvestatav, eriti kui silmas pidada, et ta oli vabakutseline arst ja vaksineerimist tollal veel ei tasustatud.

---

⁴⁶EAA.31.1.189–223.

Espenberg oli põhimõtteline rõugetevastase vaksineerimise pooldaja. Nii peab ta oma kirjas August von Kotzebuele vaksineerimist suureks heateoks inimsoole (Leibbrand 1934: 6). Rõugepookimisega oli Espenberg arvatavasti kokku puutunud juba Erlangenis, kus professorid Jacob Friedrich Isenflamm ja Johann Philipp Julius Rudolph olid aktiivsed rõugepaneku juurutajad (Schwarzach 1966: 17). Ümbermaailmareisi ajal pääses just tänu Espenbergi kiirele ja oskuslikule tegutsemisele Kamtšatka elanikkond rõugeepideemiast, samuti tutvus ta Hiinas seal viibivate eurooplastest vaksineerimismisjonäridega.

ESPENBERGI ERAELU JA SELTSKONDLIK SUHTLUS

Espenberg abiellus alles viiekümnenda eluaasta künnisel, Toomgildi oldermanni tütre Maria Dorothea Funckiga (1782–1862), kes oli temast 21 aastat noorem. Pulmad toimusid 3. detsembril 1811 ja laulatus Tallinna toomkirikus.⁴⁷ Pruudi isa oli Espenbergist vaid kolm aastat vanem titulaarnõunik, Toompea kaupmees Nicolaus Jacob Funck.⁴⁸

Espenbergi abikaasa isale andis titulaarnõuniku tiitel õiguse isikliku aadliseisuse omandamiseks. Kolme järgnenud aasta kohta lubab 1794.–1815. aastast säilinud toomkiriku sündide register sedastada, et nii Carl kui ka Maria Dorothea Espenberg osalesid toomkirikus vaderitena aadlimeeste (Krusenstern, Vietinghoff, Maydell, Mohrenschildt) ja kolleegide (Wrangell, Richter) laste ristimisel. Espenberg oli ka enne abiellumist olnud toomkirikus ristsetel vaderiks 1808., 1810. ja 1811. a, nt 18. septembril 1808 oma kolleegi, meditsiinidoktor Ludwig Johann von Wrangelli poja ristimisel.⁴⁹ Wrangelli teame Jena õpingute päevilt kui lätlasest Tartu ülikooli keemiaprofessori David Hieronymus Grindeli üht parimat sõpra (Tering 2008: 108). 1811. a oli Espenberg

---

⁴⁷TLA.237.1.25, l. 20p.

⁴⁸RWN, 26. aprill 1820, nr 17, lk 423–424.

⁴⁹TLA.237.1.25, l. 140.

vaderiks ka Harjumaa kreisiarsti Carl Joseph Richteri tütre ristimisel.⁵⁰

Pärast ümbermaailmareisi püsis Espenbergi suhtlus ja eluaegne sõprus Kotzebuedega ja Krusensterniga. Need vabameesed, valgustatud perekondade sõprussuhted hõlmasid veel ka Ignatiusi ja Knorringeid. Üks Adam Johann von Krusensterni lelle, Lohu ja Järlepa mõisa omaniku Otto Wilhelm von Krusenstierni tütreid abiellus 1793. a oma endise koduõpetaja, eestlasest pastori David Friedrich Ignatiusega, teine tütar 1791. a väga ettevõtliku ja ühiskondlikult aktiivse estofiili Ludwig Johann von Knorringuga⁵¹ ning kolmandast tütrest sai 1804. aastal August von Kotzebue kolmas abikaasa.⁵² Adam Johann von Krusensterni teise lelle Karl Adolf von Krusenstierni tütar oli August von Kotzebue teine abikaasa, abielludes temaga 1794. a. Nii August von Kotzebue, Ludwig Johann von Knorring kui ka David Friedrich Ignatius olid kõik ühiskondlikult aktiivsed vabamüürlased. Näitemänguharrastuses oli Knorring Kotzebue lähimaks abiliseks. Kõik need estofiilid, kelle hulka tuleb arvata ka Otto von Kotzebue äi Peter von Manteuffel, aitasid ühel või teisel viisil kaasa eestikeelse kirjasaõna edendamisele ja talurahva olukorra kergendamisele. Knorringul on oma osa ka Kotzebue pärandi säilimises; nimelt andis ta välja kõite Kotzebue järelejäänud teostest (vt Kotzebue 1821; Wistinghausen 2016a: III; Wistinghausen 2018: 60; Elias 2011: 643–659). Adam Johann von Krusensterni kui sügavate teadushuvidega mehe sõpruskonda kuulus peale siin nimetatute ka hulk loodusteadlasi (Tammiksaar 2007).

Kui 18. sajandi lõpul oli Espenberg koduarst Hageri kihelkonnas, kus pastoriks oli eestlane David Friedrich Ignatius, siis läbikäimine nende vahel võis jätkuda ka pärast ümbermaailmareisi. Kõigi selle kohta käivate allikaandmete suhtes tuleks silmad lahti hoida. Kindlasti võib asjaolu, et Ignatiuse kunstnikust poeg joonistas 1820. a Espenbergi portree, mõista ülima tunnustuse-na Espenbergile. Võib oletada, et Espenberg ja Ludwig Johann

---

⁵⁰TLA.237.1.25, l. 63p.

⁵¹Knorringu kohta vt Wistinghausen 2016a: III, 151–154.

⁵²Kotzebue kohta vt Wistinghausen 2016a: 161–163.

von Knorring suhtlesid Tallinnas päevast päeva. Nende suhtlus oli teada isegi Peterburis Heinrich Friedrich von Storchile (vt Storch 1805: 410–411).

Alates Recke ja Napiersky kirjameesteleksikoni ilmutamisest on üldteada, et sõnum sõber August von Kotzebue mõrvamisest mõjus laastavalt Espenbergi tervisele. Ta asus koos abikaasaga elama Järvamaale Peetri kihelkonda Huuksi mõisa (vt nt Subinski 2021b: 154). Espenbergide peret tabas veel üks katsumus: 12. aprillil 1820 suri Espenbergi äi Nicolaus Jacob Funck.⁵³ Väliselt ei lasknud Espenberg oma kurvastusel ega tervise halvenemisel välja paista: tema vähemalt 40 kirjas Adam Johann von Krusensternile enne 1822. a maikuud ei ole terviseprobleemidest veel juttu. 1820. a kevadel Otto Friedrich Ignatiuse joonistatud portreel ei kajastu samuti ei Espenbergi masendus ega tervisehädad.

Miks läks Espenberg tervist kosutama just Huuksi? Huuksi mõis kuulus 1789. aastast Maydellide suguvõsale. Espenbergi abikaasa õde Elisabeth Rosina Funck (1788–1847) oli 22. detsembril 1810 Tallinna toomkirikus abiellunud Carl Gustav Anton von Maydelliga (1783–1829),⁵⁴ kes oli Kullamaa kihelkonda jääva Päre mõisa omanik. Huuksi mõisat pidas tollal, 1816.–1826. a Espenbergi abikaasa õemehe vend Friedrich Johann Christoph von Maydell (vt lähemalt Schilling 1966: 106–107).

Millal Espenbergid maal viibisid, võib oletamisi otsustada selle järgi, millal Espenberg Krusensternile ei kirjutanud. Pärast 2. aprilli 1819, mil Espenberg teatas Kotzebue mõrvamisest, kirjutas ta kuni 10. juunini Krusensternile veel kuus kirja. Seejärel sõitsid Espenbergid arvatavasti maale. Taas kirjutas Espenberg Krusensternile Tallinnast 19. septembrist 1819 kuni 26. maini 1821. 1822. a kevadel, 29. märtsist 27. maini kirjutas Espenberg Krusensternile vaid kolm kirja. Võimalik, et pere viibis suviti Päre mõisas, kuid 1822. a suvel oldi mingil põhjusel, näiteks võimalike ehitustööde tõttu, just Huuksi mõisas. Seal said Espenbergid olla vaid mõne kuu, sest 19. juulil (31. juulil Gregoriuse kalendri järgi) suri Espenberg ühe jalutuskäigu ajal rabandusse ja maeti

---

⁵³RWN, 26. aprill 1820, nr 17, lk 423–424.

⁵⁴TLA.237.1.25, l. 20.

Järva-Peetri surnuaiale. Espenbergi lese järelehüüe ilmus *Revalische Wöchentliche Nachrichten*'i veergudel alles 3. augustil.

Hiljem asus Espenbergi lesk Maria Dorothea koos oma õega elama selle abikaasale kuuluvasse Päri mõisa ning on maetud Kullamaa surnuaiale.

ESPENBERGI SÕPRUSSUHTED KRUSENSTERNI JA KOTZEBUEDEGA

Üldtuntud on Espenbergi eluaegne sõprus näitekirjanik August von Kotzebue ja laevakapten Adam Johann von Krusensterniga. Seda võimaldavad nüansirikkalt jälgida mõlemale väljapaistvale isikule saadetud Espenbergi kirjad vastavalt aastatest 1803–1819 ja 1803–1822. Kahjuks pole teada, et oleks säilinud Espenbergi kirju Moritz ja Otto von Kotzebuele, samuti puuduvad andmed Espenbergile endale saadetud kirjade võimaliku olemasolu kohta. Tihe kirjavahetus oli ka August von Kotzebue ja Adam Johann von Krusensterni vahel, millest Kotzebue kirjad Krusensternile on talle Krusensternide perekonnaarhiivis.

Niihästi August von Kotzebue ja tema pojad kui ka Krusenstern olid väga liikuva eluviisiga. Pikemaks ajaks jäid nad oma mõisatesse ainult loominguilise tegevuse ajaks. Kotzebue oli sel perioodil Eestis vaid aastatel 1807–1812 (Vardi mõisas) ja 1812–1813 (Tallinnas), 1814. aasta algusest aga juba Saksamaal Königsbergis, Weimaris ja Mannheimis. Krusenstern viibis 1807–1809 Kodila, 1815. a sügisest 1816. aastani Lohu ja aastatel 1816–1822 Kiltsi mõisas; 1809–1814 oli Krusenstern Peterburis, 1814–1815 Inglismaal ja maist augustini 1815 jälle Peterburis. Espenberg seevastu oli pärast ümbermaailmareisilt naasmist peaaegu kogu ülejäänud elu paikselt Tallinnas, viibides vaid mõnel suvel maal.

Espenbergi kirjadest ilmneb, et tal oli tähelepanuväärne roll Kotzebue ja Krusensterni perekonna suhtlusvõrgustiku logistilise tugipunktina, eriti kui August von Kotzebue viibis Vardis ja Adam Johann von Krusenstern kas Eestimaa mõisates või Peterburis. Espenberg vahendas mitmes tehingus rahasaadetisi, andis preliikmete haigestumise korral kirja teel ravisoovitusi, võt-

tis vastu Tallinna külastavaid ümbermaailmareisikaaslasi (Makar Ivanovitš Ratmanov, Hermann Ludwig von Löwenstern, Hermann Karl von Friederici). Tänu sellele, et Espenberg andis teada Otto ja Moritz von Kotzebue külaskäikudest või neilt saadud kirjadest, teame Espenbergi ja nende sõprussuhete ulatust.

Espenberg oli üllatavalt hästi informeeritud aadlike, riigiametnike ja mereväelaste tegemistest. Kahjuks ei ilmne Espenbergi kirjadest Krusensternile ja Kotzebuele, kas ta suhtles ka näiteks kooliõpetajatega, oma meedikutest kolleegidega või linnakodanikega, sest need ei kuulunud tema kirjapartnerite huvifääri.

Espenbergi sõprus Adam Johann von Krusensterniga

Espenbergi koostöö Krusensterniga algas juba 1803. a kevadel, kui käisid ettevalmistused ümbermaailmareisiks. Üks Espenbergi pakilisi ülesandeid oli mitme reisiks hädavajaliku käsiraamatu, eriti uusima laevasignaalide raamatu hankimine Königsbergi ja Leipzigi raamatukaupmeestelt.⁵⁵

Ümbermaailmareisil kirjutas Espenberg kõrvalseisja pilguga neli kirja Krusensterni abikaasale Adam Johannil tervisest ja reisi kulgemisest.⁵⁶

1807. a ostis Krusenstern Kodila mõisa, kus viibis kuni 1809. aastani. Kui ümbermaailmareisist raamatu kirjutamiseks ettenähtud puhkus lõppes, kolis Krusenstern 1809. a märtsis Peterburi. Seal määrati ta ühe Kroonlinnas viibiva sõjalaeva komandöriks, 1811. a aga Peterburi merekadetikorpusse koolitundide inspektoriks. Krusensterni Peterburis viibimise ajal aastatel 1809–1814 kirjutas Espenberg talle Tallinnast 88 kirja ja 1812. a. Krusensterni abikaasale Julianale kolm kirja. Kõige rohkem on Espenbergi kirju Krusensternile 1812. ja 1813. aastast.

Üks kirjavahetuse teemasid oli Krusensterni koostatava kolmeköitelise saksakeelse ümbermaailmareisi-raamatu ettetellimi-

---

⁵⁵Espenberg Krusensternile 4.4.1803, 8.4.1803, 25.5.1803.

⁵⁶Espenberg Juliana Charlotte von Krusensternile 25.6.1805, 28.9.1805, dateerimata (1805; l. 11), dateerimata (1806; l. 12).

ne. Kuna selle väljaandmist ei toetanud rahaliselt ei riik ega metseenid, andis Krusenstern teose välja omal kulul. Selleks korraldas ta nii Peterburis, Moskvas, Tallinnas, Tartus, Riias, Miitavis kui ka välismaal ettetellimise. Espenberg oli kõrvuti raamatukaupmees Peter Gottlieb Bornwasseriga selle ettetellimise koordinaator Tallinnas, kuid tema korjas kokku ka oma Jena õpingukaaslasest Tartu koordinaatori, Tartu ülikooli meditsiiniprofessori Martin Ernst von Styxi ja võimalik, et ka Riia koordinaatori, sealse raamatukaupmehe Karl Johann Gottfried Hartmanni kogutud ettetellimisraha. Mõnevõrra üllatav on tõsiasi, et kui Tartu ülikooli raamatukogu, professorid, mõningad üliõpilased, samuti kreiskoolid Tartus, Pärnus ja Kuressaares olid 1809. a innukad raamatutellijad, siis ettetellijate nimestikust pole leida ei Tallinna kubermangugümnaasiumi ega toomkooli. Professoritest oli tellijaks vaid Heinrich Wilhelm Joachim Rickers. Küll oli ettetellijate seas väga palju Eestimaa ärksamaid aadlikke. See on heas kooskõlas Espenbergi kirjades esinevate isikute ringiga: kui peaaegu igas kirjas on juttu mõnest aadlikust või mereväelasest, siis Tallinna õppeasutuste professoreid on mainitud harva.

Veskikivina oli Krusensternil kaelas hirmkallilt järelmaksuga ostetud võlgadesse sattunud Kodila mõis. Selleaegsest kirjavahetusest osa oligi seotud Krusensterni sooviga Kodila maha müüa. Espenberg kui pidevalt Tallinnas viibiv inimene oli kontaktisik, kuid tegelikult tuli mõis ikkagi keiser Alexander I endal 1812. a varakevadel pankrotipesast välja osta ja see muutus riigimõisaks.

Peale selle kirjeldab Espenberg Peterburis viibivale Krusensternile, kuidas läheb viimase abikaasal ja lastel.

Aastatel 1814–1817 tekkis Espenbergi ja Krusensterni kirjavahetusse kolmeaastane paus, mille sisse jäid Krusensterni aastane komandering Inglismaale, Otto von Kotzebue ümbermaailmareisi ettevalmistamine, ajutine elamine Lohu mõisas, lahkumine riigiteenistusest ning Kiltsi mõisa ostmine ja elamiseks kordaseadmine. Kirjavahetus jätkub taas 1817. a, kuid muutub intensiivseks pärast Otto von Kotzebue ümbermaailmareisi lõppemist, mil Krusenstern koostas Lõunamere atlast. Aastatel 1819–1822 kirjutas Espenberg Krusensternile 43 kirja.

Sõprussuhted August von Kotzebuega

Lausa erakordseks allikaks Espenbergi ja August von Kotzebue sõprussuhete kohta on 70 Berliini riigiraamatukogus leiduvat Espenbergi kirja August von Kotzebuele aastatest 1803–1818. Need olid enampakkumisel Berliinis 1933. a toimunud oksjonil (*Versteigerung...* 1933).

Millal algas Espenbergi ja Kotzebue sõprus, kirjadest ei selgu. Võimalik, et tuttavaks said nad juba õpingute ajal Jenas 1779. a paiku, kuid pole teada, et Espenberg oleks üliõpilaste näitemängutrupis või luuleringis osalenud, mis oleks neid sidunud. Ilmselt sai sõprus alguse ikkagi hiljem, 1786.–1787. a, kui Espenberg oli Kotzebue varaseid teoseid kirjastava raamatukaupmehe Christian von Glehni teenistuses. Enne 1803. a kevadet, mil August von Kotzebue soovis oma kadettidest teismelisi poegi Ottot ja Moritzit saata Krusensterni juhitavale ümbermaailmareisile, nad ilmselt ei suhelnud: Espenberg saabus Erlangenist Eestisse tagasi alles 1796. a sügisel, Kotzebue oli 1798.–1807. aastal Saksamaal ning lühikest aega Siberis ja Peterburis. 1803. a kevadel kirjutas Espenberg Kotzebuele, kuidas edenevad selle poegade ettevalmistused ümbermaailmareisiks. Reisilt jõudis Kotzebueni mitu Espenbergi kirja, mille Kotzebue avaldas nädalalehes *Der Freimüthige*. Kõige rohkem saatis Espenberg August von Kotzebuele kirju — ühtekokku poolsada — aastatel 1807–1812, kui Kotzebue pidas Vardi mõisat. Aeg-ajalt külastas Espenberg ka ise Vardit; näiteks 1810. a oli ta seal viis päeva.⁵⁷

Mahult suurima osa neis kirjades võtavad enda alla terviseprobleemid ja ravisoovitused, mis väärivad edaspidi eraldi uurimist. Kotzebue ei muretsenud mitte ainult iseenda, naise ja laste pärast, vaid hoolitses ka oma talupoegade tervise eest. Kotzebue kirjeldatud sümptomite põhjal kirjutas Espenberg neile välja arstimeid ja saatis neid Tallinnast Vardisse (Wistinghausen 2016b: 109, 111).

---

⁵⁷Espenberg Krusensternile 7.5.1810.

Espenberg arutleb ka uusimate meditsiiniteooriate üle (Schelling,⁵⁸ Hahnemann, Hufeland), samuti on juttu vaksineerimisest. Kuigi üldiselt Espenberg iseendast ei kirjuta, tunnistab ta Kotzebuele mitmes kirjas, et on kimpus hamba- ja kõrvavaluga. Suuremas osas kirjadest on juttu August von Kotzebue poegadest Wilhelmist, Ottost ja Moritzist. Ta kas räägib nende külaskäikudest, kirjasaamisest või küsib nende järele. Tallinnas oli Espenbergi hoole all nende õde, teismeline Emilie (Emmy), kelle peavalude pärast tundis Espenberg suurt muret ja püüdis neid palderjaniga ravida. 1811. aastast kirjutab Espenberg õnnelikuna ka oma pruudist-abikaasast. Episoodiliselt on kirjades juttu veel ajalehtedest ja nende kättesaamisest.

Vardis tegutses Kotzebue entusiastliku kartulikasvatuse edendajana ja populariseerijana talurahva hulgas (Krusenstjern 1991; Wistinghausen 2016b: 109–112). 1809. a kirjutas Kotzebue uhkusega oma sõbrale Espenbergile, et tema talupojad on kartulikasvatuse omaks võtnud ja neil on head saagid. Samal aastal saatis Kotzebue Tallinnasse kartuleid nii Espenbergile kui selle palvel ka omaenda pojale Moritzile. Gurmaanist Espenberg kiitis Kotzebue kartuleid, pidades neid maitsvamaks, kui olid Tallinnas saadaolevad kartulid.

1813. ja 1814. a vahetuse paiku läks August von Kotzebue Königsbergi Vene peakonsuliks. Millal ta oma pere Tallinnast Königsbergi järele viis, pole teada, sest neist aastatest Espenbergilt kirju pole, Kotzebue kirjad Krusensternile pole aga siinkirjutajale kättesaadavad. Noorim poeg Wilhelm Basilius, kes oli sündinud alles 7. märtsil 1813, jäeti Tallinnasse ja Espenbergid võtsid ta kasulapsena oma perre.⁵⁹

1818. a juuli lõpu poole kirjutas Espenberg Kotzebuele, et täitus täpselt kolm aastat ajast, mil Willy perre võeti — seega oli seda tehtud 1815. a suvel.⁶⁰ Arvatavasti just siis sõitsid ülejäänud

---

⁵⁸Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775–1854) oli Saksa filosoof, kellelt 1797. a oli ilmunud teos *Ideen zu einer Philosophie der Natur als Einleitung in das Studium dieser Wissenschaft* (Mõtteid loodusfilosoofiast kui sissejuhatus selle teaduse uurimisele). *Toim.*

⁵⁹EAA.1864.2.VII-2, l. 7p ja 8.

⁶⁰Espenberg Kotzebuele 23.7.1818, l. 83.

Kotzebue perekonnaliikmed Königsbergi. Suviti sai väike Willy aega veeta koos Maria Dorothea Espenbergi õelastega, kellest üks oli temast aasta vanem ja noorem sündis 1816. a. Hiljem sai Willy hea kasvatuse ja hariduse Tsarskoje Selo lütseumis, kus olid õppinud ka tema vanemad vennad Friedrich ja Karl. Wilhelm von Kotzebue (1813–1887) on tuntud diplomaadi ja publitsistina, samuti oma isa August von Kotzebue loomingu mõtestajana (vt Kotzebue 1881).

1817. a aprillis suundus August von Kotzebue kogu oma suure perega Königsbergist sünnilinna Weimarisse. Vahepeal oli ta hakanud välja andma poliitilist ajakirja *Politische Flugblätter*, kus avaldas liberaalseid vaateid ründavaid seisukohti, mistõttu üliõpilaste suurrkogunemisel Wartburgis 1817. a kuulutati ta kõige tagurlikumaks ja vihatumaks persooniks. 1818. a kolis Kotzebue Mannheimi, hakates välja andma uut nädalalehte *Literarisches Wochenblatt*. Espenberg saatis August von Kotzebuele aastatel 1816–1818 kuus kirja. 1817. a juulis ja augustis saadetud kirjades Kotzebuele räägib Espenberg üksikasjalikult tollal kogu Tallinna koorekihi vaikelu vapustanud uudisest: terve hulk nimekatest suguvõsadeist pärit kaupmehi oli vahele jäänud salakaubandusega ja trellide taha saadetud (vt Wistinghausen 2016a: II, 914). Samades kirjades jutustab Espenberg ka sellest, et väike Willy on tubli ja on koos Dorotheaga maale sõitnud. 1818. a juulis saadetud kirjas kiidab Espenberg väga Willyt ning juttu on ka Tsarskoje Selo lütseumis õppivatest Friedrichist ja Karlist. Mitu kirja väljendavad ootusärevust seoses Otto peatse tagasipöördumisega ümbermaailmareisilt.

Saksa üliõpilaste viha August von Kotzebue vastu oli nii suur, et üks neist, Karl Ludwig Sand, mõrvas ta 23. märtsil (11. märtsil vkj) 1819. See andis ajendi Saksa Liidu ministrite kokkusaamisele Karlsbadis (Karlovy Varys), kus otsustati paljudele liberaalsetele reformidele tagasikäik anda. Teade Kotzebue mõrvamisest ilmus juba 29. märtsil ka Riia ajalehes *Rigasche Zeitung* ning 30. märtsil, s.t 19. päeval Tartu ajalehes *Dörptsche Zeitung* (Tartvas 2012: 126–127). Info liikumist Mannheimist Tartusse ligi kolme nädalaga võib pidada Saksamaalt Peterburi kulgenud postitõlatrassi kohta suhteliselt kiireks.

Adam Johann von Krusenstern viibis sel ajal, 1819. a märtsis Tartus, kus ta sai teada August von Kotzebue mõrvamisest. Märtsi lõpus ühele Tallinna-sõbrale kirjutades palus Krusenstern anda talle kiiresti teada, kuidas elasid selle kohutava teate üle tema lell Otto Wilhelm von Krusenstiern abikaasaga ja Espenberg. Ta ise ei sõandanud Espenbergile ega Ludwig Johann von Knorringule sellest kirjutada. Krusenstern arvas, et Espenbergi tundlikku meelelaadi ja põdurat tervist arvestades võiks sellest kuuldasaamine tema jaoks saatuslikult lõppeda (Subinski 2021b: 154). Espenbergini jõudis kurb uudis aprilli alguses ja 2. aprillil kirjutab ta sellest ka Krusensternile.⁶¹ Kindlasti enne 9. aprilli oli sellest Ludwig Johann von Knorringilt ja Carl Espenbergilt teada saanud Tallinna bürgermeister Karl Johann Salemann (Wistinghausen 2016a: II, 771).

Oma sõbra ülekohtuselt kaotanud Espenberg sai sellest ilmselt sügava vapustuse, nagu võime järelda elulooandmetest, mille tema lesk esitas hiljem avaldamiseks Recke ja Napiersky kirjamesteleksikonis, kuid väliselt ei lasknud Espenberg kurvastusel välja paista, suheldes aktiivselt edasi Krusensterniga ja kasvatas Kotzebue poega Willyt. Kolm aastat hiljem murdis aga lõplikult Espenbergi enda tervis.

Espenbergi sõprus Moritz ja Otto von Kotzebuega

Teismeeas Otto ja Moritz von Kotzebued hakkas Espenberg ümbermaailmareisiks ette valmistama juba 1803. a varakevadel. Neist esimene viibis sel ajal Peterburi merkadetikorpuses ja teine maakadetikorpus. Espenberg külastas neid märtsis Peterburis ja laskis seal neile õmmelda laevareisiks kohased rõivad.⁶² Võib öelda, et Otto ja Moritz saidki noorukist täiskasvanuks eelkõige Espenbergi hoolealuste ja õpilastena kolm aastat kestnud ümbermaailmareisil. Lähemalt tuleb sellest teemast juttu järgmises artiklis.

---

⁶¹Espenberg Krusensternile, 2.4.1819, l. 152.

⁶²Espenberg Kotzebuele 11.6.1803, l. 11.

Suhtlus Espenbergi ja noorte Kotzebuede vahel jätkus ka pärast ekspeditsioonilt tagasijõudmist. Moritz von Kotzebue sai 1807. a suvel Friedlandi lahingus käsivarrest raskelt haavata ja viibis pärast seda kuni 1810. aastani Tallinnas, osaledes Eestimaa kubermangu kaardistamisel. Võimalik, et just Espenberg ravitses teda.

Nagu Espenbergi kirjadest August von Kotzebuele ilmneb, käisid Espenberg ja Moritz 1808. ja 1809. a omavahel tihedasti läbi. 1811. a leitnandiks edutatud Moritz langes 10. augustil 1812 Polotski⁶³ all luurel olles prantslaste kätte vangi. Tapikorras liikus ta läbi Leedu, Poola ja Saksamaa Prantsusmaale Soissons'i vangilaagrisse. 1813. a märtsi lõpus oli Espenbergile teada, et Moritz on Soissons'i pärale jõudnud.⁶⁴

1814. a 27. aprillil vabanes Moritz sõjavangist. Tema sõjavangiraamatu andis isa Leipzigin välja ja praeguseks on see pealkirja all *Vene sõjavang prantslaste seas* ilmunud ka eesti keeles (vt Kotzebue 2021).

1817. a töötas Moritz astronoomina Aleksei Jermolovi juhitud Pärsia saatkonnas. Tema reisiraamat avaldati 1819. a isa toel Weimaris ja seegi on nüüdseks pealkirja all *Teekond Pärsiasse* ka eesti keeles ilmunud (vt Kotzebue 2018). Pärsiast tagasi tulles tegi Moritz astronoomilisi mõõtmisi Gruusias. 1822. a juunis määrati ta Kaukaasia väegrupi ülemkortermeistriks.

Otto von Kotzebue elas pärast ümbermaailmareisi tõenäoliselt Tallinnas nagu vend Moritzki, mida võib järeldada sellest, et muidu oleks Espenberg kas August von Kotzebuele või Adam Johann von Krusensternile maininud mõne kirja saamist temalt. Igatahes nädal pärast August von Kotzebue poja sündi Vardis kirjutas Espenberg Augustile, et oli sellest teada saanud Ottolt.⁶⁵

---

⁶³Praegune Polatsk Valgevenes. *Toim.*

⁶⁴Espenberg Krusensternile 26.3.1813, l. 96.

⁶⁵Espenberg Kotzebuele 20.4.1810.

1810. a juunis teatas Espenberg Otto ärasõidust.⁶⁶ Sama aasta sügisel ja järgmise aasta kevadel sai Espenberg Ottolt mitu kirja.⁶⁷

1811. aastal edutati Otto leitnandiks. Selle tähistamisel osales ka Espenberg oma pruudiga.⁶⁸

Aastatel 1811–1814 teenis Otto Arhangelski sõjasadamas. 1812. a sügisel külastas ta Tallinnas Espenbergi. Espenberg mainib mitmel korral Krusensternile kirjade saamist Ottolt.⁶⁹

1815–1818 toimus Otto von Kotzebue juhtimisel prikiga Rju-rik ümbermaailmareis. 1817. a teatas Espenberg, et Otto on California rannikule jõudnud ja talle sealt kirjutanud (Espenberg Kotzebuele 31.8.1817). 1818. a juuli alguses oli Espenberg saanud teada Otto jõudmisest Portsmouthi.⁷⁰

1818. a septembri algul teatab Espenberg, et ta on Ottolt kirja saanud: laev on õnnelikult Kroonlinna jõudnud.⁷¹ Pärast pikalt merereisilt tagasijõudmist sattus aga Otto täbarasse olukorda. Espenberg oli täielikult pühendatud selle loo keerdkäikudesse, mida näitavad kaks Espenbergi kirja Krusensternile, üks 4. jaanuarist ja teine 25. märtsist 1819. Lugu ise oli järgmine.

Otto von Kotzebue sõitis septembris 1818 Peterburist Eestisse, et valmistuda oma pulmadeks Ravila mõisas sama aasta 1. detsembril. Nikolai Rumjantsev, kelle kulul Kotzebue ümbermaailmareis oli toimunud, andis septembris reisi edukusest teada keiser Aleksander I-le. Viimane palus, et mereministri kaudu saadetak talle reisiaruanne. Kotzebue saatiski aruande Rumjantsevile, kuid see teatas 16. oktoobril Krusensternile, et Kotzebue aruanne on liiga lühike ja igav ega ole piisav keisrile esitamiseks. Ta tegi ettepaneku, et Kotzebue ja Krusenstern koostaksid selle üheskoos. Krusenstern aitaski Kotzebuel uue üksikasjaliku aruande koostada ja saatis selle prantslasest mereministrile Jean Baptiste de

---

⁶⁶Espenberg Kotzebuele 10.6.1810.

⁶⁷Espenberg Kotzebuele 21.9 ja 8.10.1810 ning 19.4.1811.

⁶⁸Espenberg Kotzebuele 13.5 ja 7.6.1811.

⁶⁹Espenberg Krusensternile 23.10.1812, 13.5.1813, 14.3.1814.

⁷⁰Espenberg Krusensternile 3.7.1818, l. 144.

⁷¹Espenberg Kotzebuele 4.9.1818.

Traversayle. Kuid admiraliteedi kõrge ametnik, hilisem admiral ja mereminister Gavriil Sarõtšev, kes kandis viha oma kunagise rivaali Krusensterni peale, ei andnud Kotzebue aruannet mereministrile edasi, vaid hoidis seda kinni, nagu ta tegi ka Kotzebuel juba septembris saadud merekaardiga, millele olid märgitud reisil tehtud avastused. Oma 1819. a märtsikuu kirjas taunib Espenberg Sarõtševi takistavat tegevust. Aruannet saamata oli mereminister kannatust kaotamas, arvates, et Kotzebue varjab midagi olulist.

Võib oletada, et 1818. a detsembri algul olid Otto von Kotzebue ja Amalie Zweigi pulmapeol Ravila mõisas kokku saanud ka Espenberg ja Krusenstern. Otto von Kotzebuel tuli detsembris pärast pulmi Peterburi Traversayga kohtuma sõita. Kotzebue kirjutas sellest kohtumisest Espenbergile, kes 4. jaanuari kirjas Krusensternile refereerib Kotzebue külaskäiku Traversay juurde. See kokkusaamine hajutas Traversay kahtlused, nagu oleks Kotzebue midagi olulist enda teada jätnud.

Keiser Aleksander I jäi Traversay edasisaadetud aruandega rahule ja autasustas kõiki Otto von Kotzebue juhitud übermaailmareisist osavõtnuid (Tammiksaar, Kiik 2013: 182–183). 1819. a edutati Otto kaptenleitnandiks. Aastatel 1819–1822 teenis ta Tallinnas baseeruvus laevastikus ning osales põhja- ja lõunapooluse plaanide koostamises. Sellal kirjutab Espenberg Krusensternile peaaegu igas kirjas Ottost. Eeltoodu lubab arvata, et Espenbergi usalduslik suhtlemine Otto von Kotzebuega oli pidev läbi aastate. Alaskal asuvad Otto von Kotzebue austusavaldusena oma sõbrale Espenbergi neem, Espenbergi vulkaan ja 34 km pikkune Espenbergi jõgi.

KOKKUVÕTTEKS

Võtkem nüüd kokku, mida on esimese eesti soost meditsiinidoktori Carl Espenbergi elu ja tegevuse kohta seni teadaolevale lisandunud ja mis ootab veel uurimist.

Espenbergi talupojapäritolu oletas juba Heino Gustavson, kuid nüüd on see oletus saanud arhiivimaterjalide põhjal veenva kinnituse: Espenbergi ema oli kindlasti talupoeglikku päritolu. 1811. a paiku näis ta veel elus olevat ja pojaga suhtlevat. Es-

penbergi isa oli tõenäoliselt Hõbeda mõisa pärushärra parun Philipp Johann von Saltza, kes ilmselt toetas Espenbergi õpinguid nii kodus kui ka Tallinna gümnaasiumis ja ülikoolides. Võib oletada, et Espenberg sai hea haridusliku aluse Baeridele kuuluvas Vohnja mõisas töötanud koduõpetajalt. Seejärel õppis Espenberg Tallinna gümnaasiumis ning Jena, Halle ja Erlangeni ülikoolis. Jenas jõudis Espenberg arstiteadust õppida kaks ja pool aastat, kuid heideti siis valmisoleku pärast kaasmaalasest üliõpilase eest duelli pidada ülikoolist kümneks aastaks välja. Jena-õpingute ajast väärib esiletõstmist Espenbergi tervenisti eestikeelne sissekanne ühe ungarlasest kaastudengi reisialbumis. Nädal pärast relegeerimist immatrikuleerus Espenberg Halle ülikooli. Teadmata jääb, millal jõudis Espenberg Saksamaalt Eestisse tagasi. Arvatavasti töötas ta koduõpetajana, kuid selle kindlakstegemiseks on vähe lootust. Kohtu- toimikutest selgub, et aastatel 1786–1787 oli Espenberg August von Kotzebue varaseid teoseid välja andnud kirjastaja Christian von Glehni teenistuses, ja võib oletada, et ta oli Kotzebue raamatute kirjastamisel tegevtoimetaja. See teadmine võiks olla raamatuloolastele pidepunktiks selle kohta allikate otsimisel.

Kaheksa aastat oma elust viibis Espenberg Erlangenis, algul üliõpilasena, hiljem ilmselt seal töötades. Espenbergi 1796. a kaitstud doktoritööst ilmneb, et tema olulisim õpetaja Erlangenis oli professor Johann Philipp Julius Rudolph, kes oli kümme aastat viibinud arstina Ida-Indias. Kaheksa aastat viibimist Erlangenis oli piisavalt pikk aeg, et Espenbergi tegevusest jäänuks kirjalikke jälgi Erlangeni mäluasutustesse. Nähtavasti on perspektiivne otsida allikaid Espenbergi suhete kohta Erlangeni õpingukaaslaste ja noorte õppejõududega: Rudolphi samanimelise, erakorraliseks professoriks saanud vennapojaga, noore professori Georg Friedrich Hildebrandtiga ja Heinrich Friedrich Isenflammiga. Isenflamm külastas hiljem Tartu ülikooli professorina Espenbergi 1809. a ning kasutas tema Nuku Hivalt kaasa toodud inimpealuid oma uuringutes. Üheks pidepunktiks on Espenbergi kuulumine paarikümne liikmega vabamüürliku ordu looži, mille tegevuses osalesid ka isa ja poeg Isenflammid. Sellest ajast on Espenbergilt mitu reisialbumisissekannet nii Erlangenis kui ka Nürnbergis ja Altdorfis. Arvatavasti töötas Espenberg abiarstina,

puutudes lähemalt kokku Erlangenis elavate hugenottidest prantslastega, millele viitab tema ümbermaailmareisil avaldunud suurepärase prantsuse keele oskus.

1796. a Erlangenist tagasi jõudnud Espenberg sai koduarstikoha ilmselt Hageri eesti soost pastori David Friedrich Ignatiuse perekonda ja praktiseeris seejärel Tallinnas vabakutselise arstina. Sellal tekkisid usaldus- ja hiljem sõprussuhted Espenbergi ja Adam Johann von Krusensterni vahel, kes oli 1799. aastal jõudnud tagasi koju, olles enne seda Inglise laevadel seilanud maailmameredel. Võimalik, et Krusensterni pakutud laevaarstikoha vastuvõtmist soodustas Espenbergi arvatav huvi merereiside vastu, millele löid soodsa tausta Tallinna gümnaasiumis ajaloo- ja filosoofiaprofessor Ernst August Wilhelm Hörschelmann, Halle ülikoolis James Cooki teisel ümbermaailmareisil teadlasena osalenud looduslooprofessor Johann Reinhold Forster ning Erlangenis Ida-Aasias töötanud professor Rudolph.

Pärast ümbermaailmareisilt naasmist töötas Espenberg ilmselt Tallinnas Toompeal vabakutselise arstina, täites ka erakorralisi ülesandeid (abi osutamine Lasnamäe hospitalis haigete ravimisel, vaksineerimine rõugete vastu). Espenberg abiellus ühiskonna eliiti kuuluva Toomgildi oldermanni tütreaga. Sõprussuhted näitekirjaniku August von Kotzebue ja tema poegade Otto ja Moritziga ning Adam Johann von Krusensterniga olid eluaegsed. Tallinnas alaliselt viibiv Espenberg oli logistiliseks tugipunktiks liikuva eluviisiga Krusensternile ja Kotzebuele, kes kohapeal Tallinnas või mõisates viibisid vaid loominguulise tegevuse ajal. Espenberg vahendas nii infot kui ka rahalisi tehinguid. Espenbergide peres kasvas kasupojana üks August von Kotzebue poegadest, hilisem diplomaat ja kirjamees Wilhelm Basilius von Kotzebue. Espenbergi tutvusringkonda kuulusid esijoones küll aadliperekonnad, kuid seisuslike ja etniliste vaheseinte lõtvus Kotzebue, Krusensterni ja Ignatiuse suguvõsas oli veel kõrgete seisuslike barjääridega Baltimaades erandlik: eesti soost vaimuliku David Friedrich Ignatiuse abikaasa oli Krusensternide suguvõsast, Otto von Kotzebue abiellus aadlik Peter von Manteuffeli ja selle mitteaadlikust elukaaslase tütreaga, Espenberg, kes ise ei kasutanud allkirja andes kunagi aadlipartiklit “von”, abiellus kodanikusei-

susest naisega, kelle õde oli abielus siniverelise von Maydelliga. Võimalik, et Espenbergid veetsid koos kasulapse Willyga mitu suve Maydellide mõisates. 1822. a olid nad Espenbergi abikaasa õemehe vennale kuulunud Huuksi mõisas, kus Espenberg suri rabandusse. Espenbergi sõprussuhete ja arstitegevuse edasisel uurimisel on suurepäraseks allikaks Berliini riigiraamatukogus asuvad Espenbergi kirjad August von Kotzebuele ning Venemaa riikliku mereväearhiivi Krusensterni fondis leiduvad Espenbergi kirjad Adam Johann von Krusensternile ja tema abikaasale. Kahjuks on teadmata Espenbergile endale saadetud kirjade kui väärtuslike allikate saatus. Need võiksid leiduda näiteks Maydellide perekonnaarhiivis, sest Espenbergi lesk elas aastakümneid Maydellide peres Päri mõisas.

See artikkel ei oleks teoks saanud Assar Järvekülje ja Sulo Lembineni kaasabita. Suur tänu Maria Lustsikule kirjanduse tellimise eest kauglaenutuse teel ning Piret Zetturile robotskanneri võimaluste kasutamise eest. Pimeda uurija arvutiseadmete käekäigu eest hoolitsejana olgu tänatud Heivo Kikkatalo. Venemaa riikliku mereväearhiivi Krusensterni fondis leiduvate Espenbergi kirjade digikoopiate eest võlgnen tänu teadusajaloolasele Erki Tammiksaarele, Berliini riigiraamatukogu käsikirjade osakonnas hoitavate, August von Kotzebuele saadetud Espenbergi kirjade koopiate eest aga Antje Goerigile. Tänu Kaari Antzonile, kes on teinud algust nende kirjade transkribeerimisega, on neid siinses artiklis vähemalt osaliselt ka kasutatud.

Arhiiviallikad

Carl Espenbergi kirjad August von Kotzebuele 1803–1818 Berliini Riigiraamatukogu käsikirjade osakonnas: Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz, Abteilung für Handschriften und Historische Drucke, Nachlass 141, Sammlung Adam, Kasten 89: Espenberg, Carl

Carl Espenbergi kirjad Adam Johann von Krusensternile ja tema abikaasale Juliana von Krusensternile 1803–1822. Venemaa riiklik mereväe arhiiv Peterburis, fond 14, nimistu 1, säilik 246

Die Matrikel der Universität Jena. Bd. 8. 1764–1801. Universitätsbibliothek der Friedrich-Schiller-Universität Jena, Ms. Prov. fol. 116: WS 1764/1765–SS 1801

EAA.4 = Eesti Rahvusarhiiv, fond 4, Tallinna kriminaalkohtu palat

EAA.7 = Eesti Rahvusarhiiv, fond 7. Tallinna Ülemmaakohus

EAA.30 = Eesti Rahvusrhiiv, fond 30. Tallinna asehaldurkonna valitsus

EAA.31 = Eesti Rahvusrhiiv, fond 31. Eestimaa kubermanguvalitsuse arstivalitsus

EAA.1187 = Eesti Rahvusrhiiv, fond 1187. Eestimaa evangeeliumi luteri usu konsistoorium

EAA.1864 = Eesti Rahvusrhiiv, fond 1864. Hingeloendid. 1816. a

EAA.5383 = Eesti Rahvusrhiiv, fond 5383. Vello Helki isikuarhiiv
Göttingeni ülikooli arhiiv: Ca V 182 (Schuldenklagen)

Jena ülikooli arhiiv: Bestand E, Abteilung I, 1781, Nr. 201a

TLA.237 = Tallinna linnaarhiiv, fond 237. Tallinna toomkogudus

Kirjandus

- A a r m a, Liivi 2007. *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. (Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikkond 1525–1885, 2. raamat.)* Tallinn: G. ja T. Aarma Maja OÜ
- A n z e i g e aller Lectionen welche sowohl in Wissenschaften als in Sprachen in dem Kayserlichen Gymnasio zu Reval von Ostern 1778 bis 1779 gehalten werden. 1778. Reval: gedruckt mit Lindforsschen Schriften
- B a u e r, Joachim, Steffen K u b l i k, Stefan Wallentin 2011. Zwischen Fürsorge und Zwang. Das Hebammenwesen im Herzogtum Sachsen-Weimar-Eisenach im ausgehenden 18. und frühen 19. Jahrhundert. — Ekkehard Schleussner (Hrsg.). *Vom Accouchierhaus zur Universitäts-Frauenklinik: Symposium 230 Jahre Frauenklinik Jena.* Jena: Verlag Städtische Museen Jena, S. 13–46
- B r e n n s o h n, Isidorus 1922. *Die Aerzte Estlands vom Beginn der historischen Zeit bis zur Gegenwart: Ein biographisches Lexikon nebst einer historischen Einleitung über das Medizinalwesen Estlands.* Riga: L. Schumacher
- D r e s e n, Urmas 2007. Adam Johann von Krusensterni ümbermaailmareis 1803–1806. — Lembit Keerus (koost.), Anu Lepp (toim.). *Admiral Adam Johann von Krusenstern ja tema aeg: Kilti mõis 2003. ja 2006. aastal toimunud ajalookonverentside ettekanded.* Kilti: VR Kirjastus

- E l i a s, Otto-Heinrich 1978. *Reval in der Reformpolitik Katharinas II: Die Statthalterchaftszeit 1783–1796*. Bonn — Bad-Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv
- E l i a s, Otto-Heinrich 2011. August von Kotzebue estofilina. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8/9, lk 643–659
- E s p e n b e r g, Carl 1796. *Dissertatio de febris mercurialis efficacia in sananda lue venerea dubia*. Erlangen
- F o r s t e r, Johann Reinhold 1778. *Observations Made During a Voyage Round the World*. London: G. Robinson
- F o r s t e r, Johann Reinhold 1778–1780. *Johann Reinhold Forsters Reise um die Welt während den Jahren 1772 bis 1775*. Berlin: Haude und Spener
- G o l d m a n n, Stefan 1993. *Christoph Wilhelm Hufeland im Goethekreis. Eine psychoanalytische Studie zur Autobiographie und ihrer Topik*. Stuttgart: M & P
- G o l d m a n n, Tim S., Michael S c h o l z, Fritz D r o s s 2021. Skulls on the road: Historical traces of anatomical connections between Erlangen and Tartu/Dorpat. — *Papers on Anthropology*, Vol. 30, No. 1, pp. 116–127
- G o v o r, Elena, Nicholas T h o m a s (eds.) 2019. *Tiki: Marquesan Art and the Krusenstern Expedition*. Leiden: Sidestone
- G u s t a v s o n, Heino 1969. *Meditsiinist vanas Tallinnas kuni 1816. a.* Tallinn: Valgus
- G u s t a v s o n, Heino 1996. Karl Espenberg (1761–1822). — Viktor Kalnin (koost.). *Eesti arstiteaduse ajaloost*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 20–24
- G y a r m a t h i, Sámuel 1799. *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata*. Göttingen: J. C. Dieterich
- H e l k, Vello 1973, 1974, 1975, 1977. Album amicorum: Reisialbumi-
test ja nende eestikeelsetest sissekannetest. — *Tulimuld*, 1973, nr 3,
lk 41–150, nr 4, lk 205–211; 1974, nr 1, lk 24–29; 1975, nr 1, lk 28–
31; 1977, nr 3, lk 150–154
- H ö r s c h e l m a n n, Ernst August Wilhelm 1779. *Beantwortung verschiedener Fragen, welche die historische Gewissheit betreffen. Ein Programm von Ernst August Wilhelm Hoerschelmann, der Philosophie Professor. Reval, den 20sten April 1779*. Reval: gedruckt mit Lindforssschen Schriften
- J a k o b, Andreas 2014. *Erlangen im 18. Jahrhundert*. (Das bayerische Jahrtausend, Bd. 8.) München: Volk Verlag

- K a e d i n g, Peter 1985. *August von Kotzebue: Auch ein Dichterleben*. Berlin: Union-Verlag
- K a l a, Tiina, Lea K õ i v, Olev L i i v i k 2019. *Tallinna ajalugu*. III kd. 1710–1917. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv
- K i r s s, Odette 2015. Rakvere ajaloost. Eesti soost haritlaste osast kreislinna elus 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi I poolel. — Uno Trumm (koost.). *SA Virumaa Muuseumid toimetised 2015*. Rakvere: Virumaa Muuseumid, lk 80–92
- K o t z e b u e, August von 1821. *Aus August von Kotzebue's hinterlassenen Papieren*. Hrsg. Ludwig Johann von Knorring. Leipzig: Paul Gotthelf Kummer
- K o t z e b u e, Moritz von 2018. *Teekond Pärsiasse*. Tlk Agur Benno. Tallinn: Kultuurileht
- K o t z e b u e, Moritz von 2021. *Vene sõjavang prantslaste seas*. Tlk Agur Benno. Tallinn: Kultuurileht
- K o t z e b u e, Wilhelm von 1881. *August von Kotzebue: Urtheile der Zeitgenossen und der Gegenwart*. Dresden: Wilhelm Baensch Verlagshandlung
- K r u s e n s t j e r n, Ewert von 1991. *Weltumsegler und Wissenschaftler: Adam Johann von Krusenstern 1770–1846: Ein Lebensbericht*. Gernsbach: Casimir Katz Verlag
- K ö h l e r, Otto (Bearb.) 1969. *Die Matrikel der Universität Jena*. Bd. 3. 1723–1764. München: Saur
- L e i b b r a n d, Werner 1934. August von Kotzebue und die Ärzte. — *Die medizinische Welt*, Nr. 8, S. 1–8
- L i h t s a n g o f, Aleksandr 2021. Haiguste profülaktika ja ravi Venemaa esimese ümbermaailmareisi ajal. — Aleksei Krusenstern (koost.), Krista Mõisnik (toim.). *Krusensterni ring: Adam Johann von Krusensterni elu ja tegevust kajastavate artiklite ja dokumentide kogumik, pandud kokku tema 250. sünniaastapäevaks*. Tlk Veronika Einberg. Tallinn: Hea Lugu, lk 272–293
- L o s c h g e, Friedrich Heinrich 1797. *Memoriam Joannis Philippi Julii Rudolph viri dum viveret illustris et celeberrimi consiliarii aul. doctoris ac professoris p. o. medicinae et chirurgiae*. Erlangen
- L ö w e n s t e r n, Hermann Ludwig von 2005. *Eine kommentierte Transkription der Tagebücher von Hermann Ludwig von Löwenstern, 1777–1836*. Band 2. 1803–1806: die erste russische Weltumsegelung. Teil 1–2. Transkription und Anmerkungen von Victoria Joan Moessner. Lewiston: Edwin Mellen Press
- M e t s v a h i, Merili 2018. Esimese öö õiguse stereotüübi leviku eellugu: Mõisnike ja talutüdrukute suhetest regilaulus ning valgustusajas-

- tu saksa kirjameeste teostes. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 521–540
- P a e t z k e, Axel 1966. *Die Lehrer der Heilkunde der Universität Erlangen 1792–1818. Mit Wiedergabe der Vorlesungsverzeichnisse*. Diss. med. Erlangen-Nürnberg: Universität Erlangen
- P a n t e n i u s, Michael 2021. *Johann Reinhold Forster: Von Tahiti an die Saale*. Halle: Hasenverlag
- P f e i f e r, Klaus 1968. *Christoph Wilhelm Hufeland. Mensch und Werk. Versuch einer populärwissenschaftlichen Darstellung*. Halle: Niemeyer VEB
- P o l l, Roswitha, Monika K ö t t e r, Ellen S c h u g 2009. *Verzeichnis der Erlanger Promotionen 1743–1885. Teil 2. Medizinische Fakultät*. Erlangen: Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg
- P r o b s t, Leonhard Diedrich 1839. *Leben und Schicksale des Russisch-Kaiserlichen pensionirten Hof-Schauspielers Leonhard Diedrich Probst, genannt Lindenstein, treu und offen von ihm selbst niedergeschrieben*. Reval: Lindfors' Erben
- R e c k e, Johann Friedrich von, Karl Eduard N a p i e r s k y 1827–1832. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. Bd. I–IV. Mitau: J. F. Steffenhagen u. Sohn
- R e g e n s p u r g e r, Katja 2011. Justus Christian Loder und die Gründung des Jenaer Accouchierhauses 1778/79. — Ekkehard Schlessner (Hrsg.). *Vom Accouchierhaus zur Universitäts-Frauenklinik: Symposium 230 Jahre Frauenklinik Jena*. Jena: Verlag Städtische Museen Jena, S. 47–71
- R e i m o, Tiiu 2012. August Kotzebue und das Verlagswesen in Tallinn (Reval) am Ende des 18. Jahrhunderts. — Mari Tarvas, Heiko F. Marten, Maris Saagpakk, Aigi Heero, Helju Ridali, Merle Jung (Hrsg.). *Von Kotzebue bis Fleming: Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum*. Würzburg: Königshausen Neumann, S. 103–122
- R e p e r t o r i u m alborum amicorum: Internationales Verzeichnis von Stammbüchern und Stammbuchfragmenten in öffentlichen und privaten Sammlungen, erarbeitet von Werner Wilhelm Schnabel. Universität Erlangen. <https://raa.gf-franken.de>
- R i c h t e r, Walter 1973. Der Orden der Harmonie — Eine Leibniz-Gesellschaft des 18. Jahrhunderts. — *Einst und Jetzt*, Bd. 18, S. 7–29
- R o o t s m ä e, Lemming 1987. *Nakkushaigused surma põhjustena Eestis 1711–1850*. Tallinn: Valgus
- R o s e n, Elisabet 1910. *Rückblicke auf die Pflege der Schauspielkunst in Reval: Festschrift zur Eröffnung des neuen Theaters in Reval im September 1910*. Melle: F. E. Haag

- Schilling, Erich 1966. *Rittergüter im Kreise Jerwen seit der Schwedenzeit. Ein Beitrag zur Güter- und Familiengeschichte Estlands*. Hannover: Verlag Harro von Hirschheydt
- Schleebach, Albert 1937. *Die Entwicklung der chemischen Forschung und Lehre an der Universität Erlangen von ihrer Gründung (1743) bis zum Jahre 1820*. Bayreuth: Seuffer
- Schwarzach, Tatjana 1966. *Lehrer und Unterricht an der Medizinischen Fakultät der Universität Erlangen von 1743–1791*. Inauguraldissertation an der Friedrich-Alexander-Universität Erlangen
- Stackelberg, Otto Magnus von (Bearb.) 1929–1931. *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften*. Teil Estland. Bd. I–III. Görlitz: Verlag für Sippenforschung und Wappenkunde C. A. Starke
- Storch, Heinrich Friedrich von 1805. Nachtrag zu den Berichten der Weltumsegler aus Kamtschatka. — *Russland unter dem Alexander den Ersten. Eine historische Zeitschrift*. Bd. VI, Mai, S. 410–411
- Subinski, Valeri 2021a. Jõuga ei saavuta midagi. — Aleksei Krusenstern (koost.), Krista Mõisnik (toim.). *Krusensterni ring: Adam Johann von Krusensterni elu ja tegevust kajastavate artiklite ja dokumentide kogumik, pandud kokku tema 250. sünniaastapäevaks*. Tlk Veronika Einberg. Tallinn: Hea Lugu, lk 119–131
- Subinski, Valeri 2021b. Kuulsusesäras ja üksi olles. — Aleksei Krusenstern (koost.), Krista Mõisnik (toim.). *Krusensterni ring: Adam Johann von Krusensterni elu ja tegevust kajastavate artiklite ja dokumentide kogumik, pandud kokku tema 250. sünniaastapäevaks*. Tlk Veronika Einberg. Tallinn: Hea Lugu, lk 136–147
- Tammiksaar, Erki 2007. Adam Johann Krusenstern teadlasena. — Lembit Keerus (koost.), Anu Lepp (toim.). *Admiral Adam Johann von Krusenstern ja tema aeg: Kiltsi mõisas 2003. ja 2006. aastal toimunud ajalookonverentside ettekanded*. Kiltsi: VR Kirjastus, lk 17–32
- Tammiksaar, Erki, Tarmo Kiik 2013. Origins of the Russian Antarctic expedition: 1819–1821. — *Polar Record*, Vol. 49, No. 2, pp. 180–192
- Tannberg, Tõnu 1996. *Maakaitseväekohustus Balti kubermangudes 19. sajandi 1. poolel (1806–1856)*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv
- Tarand, Andres, Jaak Jaagus, Ain Kallis 2013. *Eesti kliima minevikus ja tänapäeval*. Tartu: Tartu ülikooli Kirjastus
- Tarvas, Mari 2012. Der Tod als journalistisches Ereignis: Bemerkungen anhand der Berichterstattung durch die Dörptsche Zeitung. — Mari Tarvas, Heiko F. Marten, Maris Saagpakk, Aigi Heero, Helju

- Ridali, Merle Jung (Hrsg.). *Von Kotzebue bis Fleming: Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum*. Würzburg: Königshausen Neumann, S. 123–134
- Teri ng, Arvo 2008. *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv
- Teri ng, Arvo 2018. *Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800*. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Band 28.) Unter Mitarbeit von Jürgen Beyer. Köln—Weimar—Wien: Böhlau
- Versteigerung am 9. Oktober 1933. Katalog 35. Theodor Fontane, August von Kotzebue. Zwei deutsche Dichternachlässe. Manuskripte und Briefe sowie ausgewählte Autographen*. 1933. Berlin: Meyer & Ernst
- Wisti nghause n, Henning von 2005. Hofmeister und Gouvernanten im Estland der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. — Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Robert Schweitzer (Hrsg.). *Buch und Bildung im Baltikum. Festschrift für Paul Kaegbein zum 80. Geburtstag*. Münster: LIT Verlag, S. 191–252
- Wisti nghause n, Henning von 2016a. *Freimaurer und Aufklärung im Russischen Reich: Die Revaler Logen 1773–1820. Mit einem biographischen Lexikon*. Bd. I–III. Köln—Weimar—Wien: Böhlau Verlag
- Wisti nghause n, Henning von 2016b. August von Kotzebue und sein aufklärerisches Wirken in Estland. — Klaus Gerlach, Harry Liivrand, Kristel Pappel (Hrsg.). *August von Kotzebue im estnisch-deutschen Dialog*. Hannover: Wehrhahn Verlag, S. 87–116
- Wisti nghause n, Henning von 2018. Poliitilised ja ühiskondlikud muutused Eestimaal 18. ja 19. sajandi vahetusel. (Tlk Reet Bender.) — Katre Kaju (koost.), Tõnu Tannberg (peatoim.). *Uutmoodi ja paremini!: Ühiskondlikest muutustest 18. sajandil ja 19. sajandi algul*. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 75–88

ARVO TERING (1949) on Eesti ajaloolane. Ta on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloolasena 1973, ajalookandidaat 1986. Töötanud Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade osakonna vanem- ja pearaamatukoguhoidjana 1972–1988 ning vanemteadurina 1988–2020. *Akadeemias* on ta avaldanud artikli “Königsbergi ülikooli sidemed Eesti ja Lätiga 16.–20. sajandil” (1994, nr 12, lk 2472–2486) ning arvustanud Vello Helgi raamatut *Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischer und schweizer Zeit (1559–1710)* (1990, nr 2, lk 417–419) ja Jānis Stradiņši teost *Zinātnes un augstskolu sākotne Latvija* (2011, nr 4, lk 784–791).

LUULET

Elisa von der Recke

Tõlkinud Lauri Pilter ja Kairit Kaur

KUI ELISA LEMMIKMETSATUKAS OLII TORM MÕNED
KAUNIMATEST PUUDEST PIKALI MURDNUD
(1782. AASTAL)

On taeva ettehoole
meil valitsejad annud,
et kaitseksid nad rahvast.
Kuid vähesed neist toovad
heaolu oma maale.
Neil ammu käes on oskus
vaid aardejahil käia
ja vallutada riike,
pea ununenud kohus
neil rahva eest on seista.
Nii kinkis Looja tahe
ka tormid inimsoole,
mis kurjad aurud ajaks
me maa pealt kaduvikku
ja korvaks nende kahju.

Als in Elisens Lieblingswäldchen der Sturm einige der schönsten Bäume umgestürzt hatte. — November-Elegie. — Die Todtenköpfe. Kaks esimest luuletust on tõlkinud Lauri Pilter, kolmanda Lauri Pilter ja Kairit Kaur.

Kuid näe! ka torm toob halba
justnagu rüüsteretkel
maid rõöviv valitseja:
kord hävib marus laevu,
siis põllumehe hurtsik
ta küüsis maha langeb
ja ah! mu metsasalus,
mis ööbikute laulust
nii armsal viisil kõlab,
kus lõhnab kannikesi
ja kask ja haavik kohab
ning heade kaaslastega
ma rõõmsalt olen käinud,
ses kaunis metsasalus
on märatsenud maru
ja langetanud tüved,
mis minu lapsepõlves
nii leebeid varje heitsid.
Oh säästke, säästke, tormid,
see, mis on jäänud salust,
mu sõbrad lapsepõlvest,
kes õrna kohinaga
mu tuska leevendasid.
Te minge suurde laande
ja möllake, kuis jaksu!
Siis, tormid, oletegi
justnagu valitsejad,
kel ununenud kohus
ja kes nüüd rüüsteretkel
maid mööda märatsevad.

NOVEMBRIELEGIA

Mööda on lennanud rõõmusid toonud kevad,
kevade järel ka viljade küllane suvi!
Sügis mühiseb latvades, mustamas taevas
põhjast tulnud süngelt rippuvad pilved,
vihmavalinguid kallab, lagedad metsad ja niidud,
maalt langeb ta pidulik rüü.
Nõnda kahvatab surmas nooruse õhetav pale,
nõnda tõukab vanadus minema ilu.
Karedalt närtsitab sügis, tal pole õrnu kasve,
tema ei säästa ühtki veetlevat õit.
Salude ladvad ei kõla lindude rõõmsast laulust,
ei paista läbi puude kohava võra
üha elava päikese mahe ja leebe kiir
ega saada läbi rohetava metsa
jahedust hõngavale õhtule naerust lahkumispilku.
Pilvedest varjatud leinav kuu
ei hõbeta enam salusid. Ükski sõprade paar
ei tunne ilusas looduses haljusest rõõmu.
Ja teie, õhu laulikud, ei uita hõiskavate kooridena
enam looduse sinavas taevavõlvis,
reibas lõoke vaikib, ei alusta enam lendu
selgesse hõbepilvedega taevasinasse,
nagu ta kevadel rõõmsalt kerkib maa pealt
ja ülematesse ringidesse kaob:
nõnda lehvib rõõmust joobunud hing,
kui ta tajub loodu ilu ja sinu hüvesid, voorus,
julgel tulisel palvuselennul taevasse pürgides
üles selle juurde, kes pole loodud.
Ei niisuta lilli värvidest sätendav kaste,
ei toida rohulible rõõmsat ussikest
ega lendle roosi ümber tiivuliste parv.

Nõnda hääbute ka teie, iludused,
närbuvad teie õied, kaovad meelitavad sõbrad.
Kui teie hinges särab seesmine väärtus,
siis ehib taevaarm teid kord hõbejuustega
kõrgemas kustumatus hurmas.
Kui vähe hindab inimene aasta kaunimaid päevi!
Ah! kasutult kaovad need tal käest.
Sina, roosidega pärjatud kevad, sina, viljapeadega võõtatud
suvi!
mida jagab talle laenatud elu.
Ei löika tarkust ega inimest väärivaid rõõme
see tänamatu aja raiskaja,
elab pidevas kõhkluses, lükkab edu homsesse,
rõõmud on tema lähedal, ta otsib neid kaugelt.
Täitmatu teeb ise endale õitsvast kevadest
ja kuldsest suvest piinajad,
muretseb ilma ja tuule pärast, talub pahuralt ja ängiga
leebe looduse armsaid kingitusi.
Rahuldamatu narr! nüüd kaebab ja ohkab taas,
et kevad ja suvi liiga kiiresti mööduvad.
Ei kosta valju ammumist õitsvatel karjamaadel
rahulikult söövatelt veistelt,
ei laula külanurmel rõõmsa südamega karjus
kaugel rökkavale kajale vastu.
Heledalt vulisev oja unustab oma tasase hääle,
mis uinutas väsinud rändajat,
ta tõuseb tumedana kallastest ja tema kume kõla
seguneb tormi hirmuäratava ulgumisega.
Enam ei kohise rõõmsal külvipõllul rohekad lained
ega tunnista ausa maamehe usinust.
Higis töötab ta välja toidu rikastele valitsejatele,
kes siis küllusliku priiskava lõunalaua ääres
metsikus lõbuimas puupalja kehviku pisaraid

tähele ei pane ja nutjaid tuimalt vaatavad.
Pööran hirmuga pilgu nendelt rauast südametelt
ja kiirustan jälle, emake loodus!
sinu rõõmude juurde, kes lahkelt toidab
loendamatu lapsi ega jäta kedagi ilma.
Kui maakera ennast ka leinarõivasse rüütab,
siiski on sinu nukker pilk nende jaoks õnnistus.
Sina, pruunikaks koltunud lehestik, teie, mustad pilvemäed
ja sina, tuulte märatsev ulgumine,
kare ja kohutav nagu surmatundi kuulutatav kell,
teie, kurva sügise käskjalad,
olete maa nukralt looritatud heategija,
sest tema, küllusliku looduse teener,
täidab aastaks meie aidad ja sirutab talvele
käed edasisteks õnnistusteks.
Siis tundub, nagu puhkaks mõõtmatu maa jõud,
kuid külma lumevaiba all
teeb ta siiski meie heaks tööd. Inimsoo suur ema
sünnitab oma jäätunud üsast
uue pühaliku kevade. Igavese headuse,
ustava isa ja maailma valitseja võrdkuju.
Ära lendab maa kevad ja sama kiiresti
kaob pääsmatult meie elukevad:
järgnevad suvi ja sügis, hall elutalv
saab ühe osaks tuhandete hulgas.
Oo, toogu kasu need kallid pagevad päevad,
mida leebe ettehoole meile veel kingib!
Siis pärime kord suure vooruse jagaja käest
surematu au pärja.
Ja oo! siis milline õnn saadab meid üles
uude ellu paremas maailmas.

SURNUPEALUUD
(1797)

Vaata õõnsat koljut seal!
Kaunis neiu, kas sa eal
märkad ilu surmas?
Jube, kuidas vahib ta!
Ja kes julgeks arvata,
et ta suudlus hurmas?

Seisad tühja kolba ees —
äkki oli elades
kuningapoeg vahva?
Aeg on pleegitanud luud,
aga kord, kui kroonitud,
alla surus rahva.

Ja see õuehärja kaval
naeris välja elulaval
vaeste pisaraid.
Oma süüd ta hoolsalt peitis,
mürgisõnu huultelt heitis —
jäänud hambad vaid!

Õnnis, kes ei eksi sest,
et meist järele jääb kest,
kui ka minek endal.
Tule, jäta maha õõv,
võta värskest elust sõõm,
seda soojalt emba.

CHARLOTTE ELISABETH KONSTANTIA von der RECKE (snd Me-
dem; 1754–1833), kirjanikunimega Elisa von der Recke, ei ole eesti
lugejale päris tundmatu. Vanast Kuramaa aadlist pärit kirjanaiselt on

ajakirjas *Akadeemia* ilmunud katkendid tema lapse- ja neiu põlvemälestustest ja ülevaatest kurikuulsa Cagliostro Mii tavis-käigust 1779. aastal. Siit leiab ka sissejuhatuse tema elukäiku ja loomingusse (*Akadeemia* 2015, nr 5, lk 890–892). Selles numbris tutvustame teda aga eelkõige luuletajana.

Elisa von der Recke oli esimesi baltisaksa naisi, kes jõudis luulekogu avaldamiseni. Juba mõni aasta pärast Kuramaa hertsoginna Bena gna Gottliebi (1703–1782) religioossete luuletuste kogu *Suur ristikandja* (*Eine große Kreuzträgerin, 1777*) avaldas ta oma *Suursuguse Kuramaa daami vaimulikke laule* (*Geistliche Lieder einer vornehmen Churländischen Dame, 1780*; selle kohta vt *Keel ja Kirjandus* 2011, lk 617–621). Kui esikkogu oli veel täiesti anonüümne, siis juba järgmises kogus *Elisa vaimulikud laulud* (*Elisens geistliche Lieder; 1783*) võttis ta kasutusele eesnime Elisa, mis jäigi tema luuletajanimeks. Vaimulikke luuletusi avaldas Elisa hiljemgi, tema viimane luulekogu ilmus 1816. aastal. Olulise muudatuse tegi tema luule läbi 1780. aastate jook sul, kui see kaugenes kirikulaululikust ja osalt ka riimilisest luulest.

Arengu võttis kokku 1790. aastal avaldatud luulekogu *Elisa ja Sophie luuletused* (*Elisens und Sophiens Gedichte*), mille ta avaldas kahasse naabermõisa pastoriperest pärit varalahkunud sõbratari Sophie Schwarziga (snd Becker; 1754–1789), seekord juba täisnime all. 1790. aasta kogu luuletused on mitmekesised: siit leiab lustakat dialoogi luules sõbratariga ja saksa luuletaja Johann Wilhelm Ludwig Gleimi (1719–1803) ümber koondunud Halberstadti luuletajate ringi liikmetega, pühendusluuletusi pereliikmetele ja mentoritele, valgustuse vaimu didaktilisi arutlusi ajast, rikkusest, kunstist ja laimust, kodumaa looduse kujutust ja seisusekaaslaste pihta suunatud (kõrg)aadlikriitikat. Sellest kogust pärinevad kaks esimest siin tõlgitud luuletust, rohkem või vähem allegoorilised loodusluuletused “Kui Elisa lemmikmetsatukas oli torm mõned kaunimatest puudest pikali murdnud (1782. aastal)” ja “Novembrieleegia”. Viimane on ilmselt õhutust saanud šoti luuletaja James Thomsoni (1700–1748) *Aastaaegadest* või mõnest selle saksa jälgendajast, kuid tähelepanu väärib mõlema luuletuse püüd anda edasi Baltimaade loodusvaateid ja meeleolusid, samuti aadli- ja valitsejate kriitika.

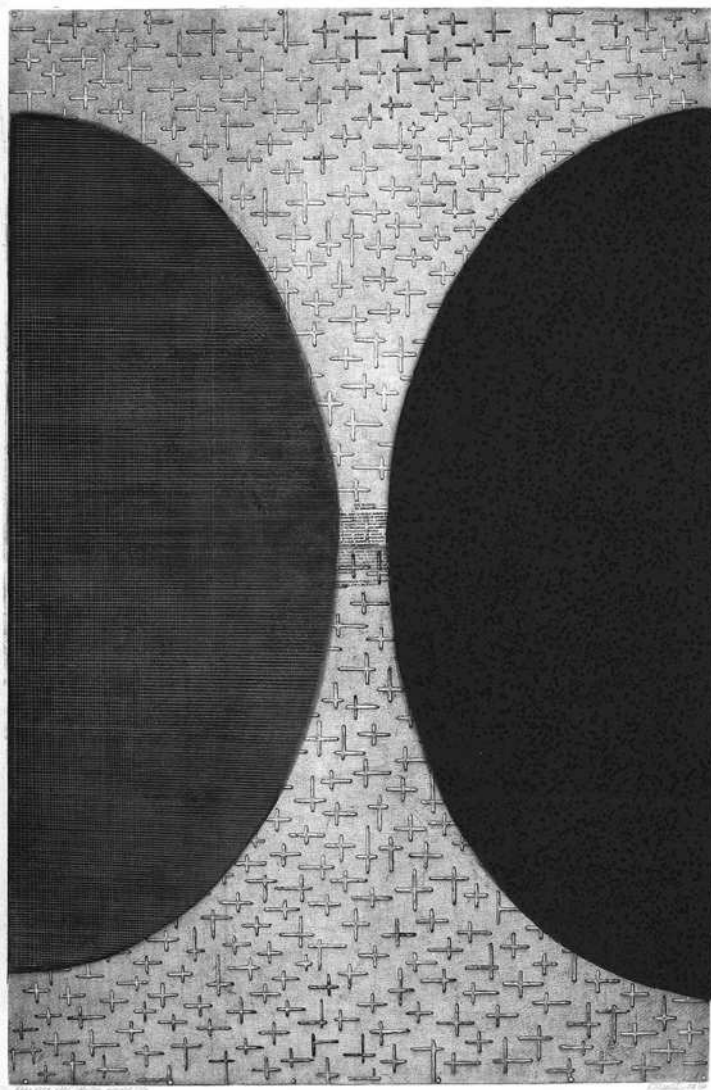
Seda kriitikat leiab ka luuletusest “Surnupealuud” (1797), mis on Elisa üks tuntumaid luuletusi ja mille esimest korda avaldas Friedrich Schiller oma ajakirjas *Hoorid* (*Die Horen*). Inglise kalmuluulest inspiratsiooni saada võinud luuletus sündis vastulausena Schilleri luule-

tusele “Resignatsioon”, mille lõpuread pahandasid luuletajannat,¹ sest nendest jäi mulje, nagu ei usuks saksa klassik hinge surematusse, milles Elisa von der Recke oli kaljukindlalt veendunud. Vastandina ettekujutusele elu elamata jätvast verevaesest igavese elu ootamisest oli ta arvamusel, et taevariigi pärivad õigupoolest vaid need, kes rõõmu juba sellest elust üles leida oskavad. Luuletus kujutab endast omamoodi kreedot, millest tuleb hästi esile soe ja energiline laad, mida kaasaegsed Elisa von der Reckele omistasid.

Kairit Kaur

---

¹“Sa oled lootnud, küllalt kandnud raskust, / Su usk su õnne tõotav hingemaa. / Tark head ent annaks sulle õppust: / Mis tegemata jätab nüüd ja praegust, / Sull’ anda igavik ei saa” (tlk Toomas Kiho). *Toim.*

EVI TIHEMETS. Kaks kõva kivi (2010)

ARVUSTUS

DR HESSE JÕUDIS EESTLASTE LUGEMISLAUALE

Carl Hermann Hesse. *Tema peab kasvama, mina kahanema: Paide tohtri mälestusi.* (Loomingu Raamatukogu nr 38–40.) Saksa keelest tõlkinud Tiiu Relve. Tallinn: Kultuurileht, 2022. 152 lk.

Mis puutub maailmakirjandusse, siis on Eesti kultuurilise uhkuse alget juba ammu toitnud üks pisike detail: nimelt oleme teadnud, et maailmakirjanduse klassiku Hermann Hesse vanaisa elas ja tegutses pikki aastaid Paides. Nüüd on see meie kultuurilisse teadvusse kinnistunud poolmüütiline teadmine saanud hoopis avarama tagapõhja — Tiiu Relve suure töö tulemusena on Loomingu Raamatukogu vahendusel ilmunud Hesse vanaisa Carl Hermann Hesse mälestuste eestikeelne tõlge.

Usutavasti pole Eestis palju neid, kes oluksid aktiivselt teadlikud Carl Hermann Hesse mälestuste olemasolustki. Ja nüüd on nad meie eestikeelsele lugemislauale, mis on väga kiiduväärne. Peale 126 lehekülge hõlmava mälestuste põhiteksti (koos asjakohaste illustratsioonidega!) sisaldab raamat tõlkija pisikese eessõna, Hermann Hesse lühipala “Vanaisa Hesse”, saksa-eesti kohanimesõnastiku, Hessede sugupuud ning tõlkija põhjalikuma järelsõna (lisaks Loomingu Raamatukogu aastasisu ja tellimisreklaami).

Tõlkija annab meile täpse ülevaate, kui palju mälestusi jõudis Carl Hermann Hesse kirjutada ja kui palju neist on üldse saksa keeleski avaldatud. Nagu 19. sajandi baltisakslastele omane, on needki mälestused kirja pandud eeskätt oma perekonnale lugemiseks ja mäletamiseks — memuaarid on Hesse pühendanud oma kolmandale abikaasale Adelele tema 60. sünnipäevaks (kaks eelmist naist, kellest on tekstis palju juttu, oli ta varem matnud). Siiski väärivad need mälestused kahtlemata eesti lugeja tähelepanu — siit saab aimu Eesti elust peaaegu läbi kogu 19. sajandi (mida autori eluaastad 1802–1896 ju vaat et tervikuna katavad), õigupoolest midugi baltisaksa ühiskonna toimimisest, sest eriti sajandi algupoolel oligi see ainus ühiskond. Näiteks on siin väärtuslikku ainet Tartu ajaloo kohta — Carl Hermann Hesse astus ülikooli ja *Burschen-*

schaft'i veel enne baltisaksa korporatsioonide eraldumist üksteisest; nii saab siit lugeda ka korporatsiooni Livonia asutamisest 1822. aastal, mille asutajaliikmete sekka autor kuulus. Ja et mälestused hõlmavad tõesti pika aja, näitab see, et kirjeldada jõutakse ka korporatsiooni 50. aasta-päeva pidustusi.

Rohkem kui Carl Hermann Hesse noorpõlvelinnast Tartust saab lugeda muidugi aimu Järvamaa pealinna Paide elust ja olust, seal tegutsenud inimestest ja nende omavahelistest läbikäimisest 19. sajandil. Aga samuti laiemalt Järvamaa mõisatest, sest doktor Hesse tegutses ju maakonnaarstina ning ringisõitmist oli palju, nagu ka tuttavaid ja sõpru. Memuaarid on oma aja kohtagi väga jumalakartlikud ja vagad, autor oli kutsumuselt vaieldamatult jumalamees ja pastor. Aga ametilt oli ta siiski arst — miks ta ülikooli astudes usuteaduskonda ei pääsenud ja pooljuhuslikult siis arstiteaduskonna valis, sellest on raamatus põhjalikult juttu. Muu hulgas kirjeldab seda seika ka klassik Hermann Hesse ise oma lühikeses notiitsis “Vanaisa Hesse”. Õigupoolest ei anna Hermann Hesse kirjutis raamatu sisule suurt midagi juurde, kuid suurmehe puudutus väärindab raamatut ometi. Kuidas siis ilma selleta. . .

Tiiu Relve hiigeltöö kohta saab lausuda palju kiidusõnu, alates teose komponeerimisest: millised mälestused valida ja millistega valitud täiendada, see töö on tehtud vastutustundlikult ning arvestatud hoolikalt eestikeelse lugeja huvisid. See tähendab, et varem saksa keeles ilmunud Carl Hermann Hesse mälestusraamatut on siin-seal täiendatud autori *Estica*-aineliste lisandustega muudest allikatest. Samuti väärrib esile tõstmist tõlkija päristöö vili — tõlge. See on ladiusalt loetav nagu Tiiu Relve tõlked ikka, ent siin annab lisamündi veel see, et lähtekeel on olnud siiski n-ö baltisaksa keel ehk siis baltisaksa sugemetega saksa keel, mida iga saksa reafiloloogki niisama ei valda, nagu on nii mõnestki eesti keelde vahendatud tekstist vahel kahjuks paista olnud.

Ühe uuendusega, mille tõlkija on ette võtnud, ei saa ometi nõustuda. Nimelt sellega, et ta on jätnud kohanimed tõlkimata. Kogu tekst on saksa keelest eeskujulikult eesti keelde pandud, kuid kohanimed on “unustatud” tõlkimata. Tõlkija küll põhjedab oma saatesõnas seda tõlkefilosoofilist uuendust (ja ta sai isegi “Aktuaalses kaameras” selleks eetri-aega), kuid ometi kahjustab nimede tõlkimata jätmine lugemismõnu. Tekst poleks järsku justkui tõsiselt võetav, no miks peaks sõidetama “Ropkoi mõisa” kaudu “Kambysse ristimisele” (lk 19), selmet Ropka mõisa kaudu Kambjasse? Või miks kirjutada, et sõidetakse “möö-

da Embachi alla kuni Peipuse järveni välja” (lk 30), selmet mööda Emajõe Peipsini? Tartu Jaani kiriku asemel käiakse Johannese kirikus (sks k Johanniskirche) jne — eesti keeles kõlab “Johannese kirik Dorpatis” niisama võõralt kui saksa keeles “Jaani Kirche in Tartu”. See kõik rikub lugemisrõõmu, eriti kuna kohanimesid tuleb ette palju. Miks jätta just kohanimed tõlkimata, aga näiteks värvinimetused tõlkida (*rot* ‘punane’, *schwarz* ‘must’ jne)? Pole kohanimed keeles ju mitte teistsugused tähistajad kui muud sõnad. Maade nimetused on samas kõik tõlgitud, alates Saksamaast ja Šveitsist kuni Liivi- ja Eesti-maani. Ent väiksemategi kohtade ja linnade puhul pole kohanimede tõlkimata jätmises olnud järjekindel, nii esinevad tekstis eestikeelsena Viin (*pro* Wien), Berliin (*pro* Berlin), Veneetsia (*pro* Venedig), Konstantinoopol (*pro* Konstaninopel), Varssavi (*pro* Warschau) jm. Samuti ka Peterburi (*pro* Sankt Petersburg; lk 185 trükiveanalõhnasena isegi Peterburg) ning eriti silmatorkavalt eestikeelne Riia (*pro* Riga), kuna muud Balti provintside nimed on üldiselt jäetud tõlkimata. Et uuenduslik printsiip on kandunud ka tuletissõnadesse, siis tekivad sellisedki sõna(paari)d nagu “dorpatlased ja riialased” (*pro* rigalased). Pole olnud järjekindel ka raamatu enda ulatuses: nii on pildiallkirjades kasutatud vastupidi, just eestikeelseid kohanimesid, mis on vastuolus tekstis leiduvate nimekujudega (muu hulgas on see kaasa toonud ka trükivigu, nt lk 24 pildi all “Raatuse mõisa park” *pro* “Raadi. . .”). Kõige ilmsem viide sellele, et uut printsiipi ka ise lõpuni ei usuta, on küllap see, et isegi raamatu alapealkirjas ei peeta sellest kinni — nii on alapealkirjaks *Paide tohtri mälestusi* (*pro* “Weissensteini tohtri mälestusi”).

Kui peaks kerkima mõte Carl Hermann Hesse mälestuste uustrükk välja anda, siis oleks soovitatav küll ka kohanimed tõlkida eesti keelde, see oleks lugupidav samm nii ammu surnud autori keele kui eesti lugeja keele suhtes.

Nimetatud kaheldavat tõlkeuuenduslikku sammu kõrvale jättes väärrib tõlkija ja koostaja Tiiu Relve töö ometi suurt tunnustust, tegu on kahtlemata olulise täiendusega eestikeelse baltisaksa kirjanduse riuilise. Selle riiali teoseid ja autoreid tasub meil tunda — oleme ju sama maa pojad ja tütreid; meil on üks Heimata (*pro* kodumaa).

Toomas Kiho

TOOMAS KIHU (1963) on ajakirja *Akadeemia* peatoimetaja.

TÄPPISTEADUSTE AJASTU MÖTTEKUNST: KOGEMUSE KONSTRUEERIMISE LOOGILINE ANALÜÜS

Alfred Ayer. *Keel, tõde ja loogika*. Tlk ja järelsõna Tiiu Hallap. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2022. 216 lk.

Tiiu Hallap on eestindanud Alfred Jules Ayeri (1910–1989) menukiks muutunud esimese teose *Keel, tõde ja loogika* (1936). Kuna kogumikus 20. sajandi mõttevoolud on Ayerit mainitud ainult joonealuses märkuses (Annus 2009: 284), siis täidab tema peateose ilmumine eesti keeles olulise tühiku 20. sajandi alguse mõteloos. Tiiu Hallapi kirjutatud järelsõna sisaldab loogilise positivismi,¹ autori elu ja teose põhiteemade lühitutvustusi. Koos autori sissejuhatusega teisele väljaandele (1946) on lugejatele kättesaadavaks tehtud empiristlikku mõttekunsti tutvustav teadmisõpetuse (epistemoloogia) tüvitekst. Käesolevas arvustuses tähendavad oskussõnad *loogika* ja *analüüs* eelkõige keele loogikat ja analüüsi.

Ayeri teost *Keel, tõde ja loogika* (edaspidi KTL) mõjutasid otseselt Bertrand Russelli (1872–1970), Ludwig Wittgensteini (1889–1951) ja Rudolf Carnapi (1891–1970) kirjutised. Russell kasutas esimesena keele uurimisel loogilis-analüütilist meetodit. Gottlob Frege² (1848–

---

¹Loogilise positivismi koolkond sündis Viinis, kui Moritz Schlick sai seal aastal 1922 professoriks (Sandkühler 2010: 517) ja tegutses seal aastani 1936, kui süsteemsete kogunemiste eestvedaja Schlick Viini ülikooli trepil maha lasti. Ebaregulaarselt kogunesid mõned veel Viini jäänud liikmed kuni natside sissetungini aastal 1938. Loogiline positivism rõhutas ainult olemasolevate esemete ja inimvõimete piires tunnetatava või tuvastatava uurimist. Teadus on esemete, nähete või meelesisude erapooletu ja täpne kirjeldamine. Mõtleva ülesanne on luua teadusele metakeel. Teaduskeele loogilise analüüsi abil eemaldati mõttetud laused. Saadud loogiliste lausete sidusale süsteemile rajati teadus. Loogiliste positivistide teadusliku metodoloogia otsingute tulemusena hakati mõttekunsti kirjutama probleemikeskselt (Hallapi järelsõna, lk 200).

²Matemaatik Frege arvates on loogilised seosed inimese mõtlemisest sõltumatud ehk loogilised propositsioonid on välised (objektiivsed) tõesed. Ta seadis mõttekunsti põhjaks loogika ja soovis, et teaduse ning tõe keel oleks täpne ja selge. Selle mõjul mõttekunst depsiühologiseeriti. Vt selle kohta Dummett 1995.

1925) õpilane Carnap taandas mõttekunsti teaduskeele loogiliseks analüüsiks. Täppiskeele analüüsi eesmärk oli selgitada, mis eristab teadust metafüüsikast. Wittgensteini teos *Loogilis-filosoofiline traktaat* (1921; eesti k 1996), Carnapi varasemaid kirjutised (nt *Keele loogiline süntaks*, 1934) ja Ayeri KTL valmisid Frege ning Russelli loogilise analüüsi poolt piiritletud mõttemustris. Russell ühendas oma varasema loomingu ning Frege loogika ja tähendusteooria üheks tervikuks. Frege mõjutas Wittgensteini, Carnapi ja Russellit, kes mõjutasid omakorda Ayerit. Empirismi alavormiks oleva positivismi eristustunnus on metafüüsika eituse, mis pärineb Auguste Comte'ilt (1798–1857) ja Ernst Machilt (1838–1916). Frege subjektiivse idealismi vastasus (Humphries 2001: 491–492), Wittgensteini ja Carnapi metafüüsikavastasus, David Hume'i (1711–1776) ja Bertrand Russellit usundivastasus (Warburton 2022: 180–182) väljenduvad otseselt käesoleva teose 1. ja 6. peatükis. Ayer kõrvaldas mõttekunsti metafüüsika (1. ptk) ning kritiseeris teoloogiat ja eetikat (6. ptk).³ Suurem osa mõttekunsti varasemast ajaloost on tema arvates mõtetu ja väärtusetu. Ta kasutab metafüüsika ja metafüüsikute kohta väljendeid “loogikavead” (lk 41), “tüütute vigade kehastus” ja “grammatikast lollitatud filosoof” (lk 56). Metafüüsika teemasid väljendav lause pole verifitseeritav (tõestatav, tähendustatav) ega ole väide eseme, nähte või meelelisi kohta, mistõttu tal puudub tunnetussisu. Eva Piirimäe arvates püüti Fregest tõukunud arutlustes 20. sajandi alguses uute vahenditega lahendada vana küsimusteadmiste ning tõeluse suhetest.⁴ Roger Scrutoni arvates oli see Ayeri teos esimene süstemaatiline katse sõnastada filosoofilised probleemid ümber tähenduse probleemideks ning seada mõttekunsti eesmärgiks senise filosoofia ära-kaotamine (Scruton 2022: 41). Ayeri eeskujul metafüüsika pagendamist jätkas 20. sajandi mõjuka mõtleja Willard Van Orman Quine'i (1908–2000) filosoofiline naturalism. Metafüüsikavastase hoiaku põhjal peab Tiiu Hallap järeleõnas Ayeri esimest teost loogilise positivismi osaks. Selle arvamusega nõustun vaid osalt ja vastuväiteid esitan järgneva kir-

³Ayer soovib “ratsionalismi loogilise teesi ja metafüüsika kõigi vormide kõrvaleheitmist” (lk 164). Metafüüsik teeb arutlusvea või eksib grammatikaga, sest nt teoloogilistel lausetel puudub sõnasõnaline tähendus.

⁴Eva Piirimäe järgi algas keeleline pööre Frege kujundatud uudse formaalse süsteemi (predikaatarvutus), keele ja keeleliste väidete analüüsimisest ning sellest alanud moodsast loogikast. Vt Piirimäe 2011: 37.

jutise teises pooles. Esmalt kujundan süsteemse lühiülevaate raamatus leiduvast.

1. KOGEMUSE KONSTRUEERIMISE ANALÜÜS JA VERIFIKATSIOON

KTL sisaldab mõttekunsti keerukate probleemide ja keele väärkasutuse tutvustusi. KTL asetub 1930. aastate alguses toimunud teooria aluseks olevate vaatluslausete (protokoll-lauset) vaidluste konteksti (Milline on mõtlemise ja kogemuse vaheline seos? Millistest kogemuse vaatluslausetest on võimalik tuletada teooria?). Autori 1946. aasta väljaande sissejuhatus ja Tiiu Hallapi järelsõna põhjal on raamatu peateemad: (1) kogemuse konstrueerimise analüüsi kasutamine filosoofias, (2) filosoofia ülesanne teaduses, (3) verifikatsioon, (4) teadmise ja tõesuse probleem, (5) otsustuste või väidete analüüs ja (6) emotiivne väärtusteooria (Hallapi järelsõna, lk 200–206). Järgnevalt visandan lühiülevaate neist põhiteemadest.

1) Esimese väljaande eessõnas vastandab Ayer oma konstruktiivse analüüsi meetodi George Edward Moore'i (1873–1958) tajualastes kirjutistes leiduva arusaamaga filosoofilise analüüsi loomusest (lk 12). Ayer kirjeldab filosoofilist mõiste- ja lauseanalüüsi teose 3. peatükis. Ta peab mõttekunsti olulisemaks ülesandeks täppiskeele oskussõnade analüüsi. Autor soovib keele analüüsiks nn logistika süsteemi, mida kasutasid B. Russell ja Alfred N. Whitehead (1861–1947) teoses *Principia Mathematica* (lk 86; Hallapi järelsõna, lk 203).⁵ Ayeri mõttekunsti meetodiks oli kogemuses saadud vaatluslausete konstrueerimise analüüs.⁶

---

⁵Teoses *Principia Mathematica* (1910–1913) soovisid Russell ja Whitehead konstrueerida korrektset loogilist keelt. Nad asendasid olemisõpetuse (ontoloogia) tähendusõpetusega (semantikaga) ja keskseks nihkus küsimus, mida on ja mida pole mõttekas öelda. Sõnad või sümbolid, mis ei tähista midagi, pole asjad. Olematute asjade tähistamine on mõttetu. Nad kujundasid sellise matemaatilise loogikasüsteemi, mille keel välistas vastuolude (paradokside) tekke. Vastuolusid püüti kõrvaldada loogika vahenditega.

⁶Tiiu Hallap kirjeldab järelsõnas analüüsi erinevaid tähendusi. 1. Määratluste analüüs. 2. Kasutamismääratluse analüüs ehk reeglid väidete kogumi tõlkimiseks teistsuguseks, mingis suhtes eelistatavaks väidete kogumiks (Russelli kirjeldusteteoorias esitatav lauseanalüüs ja tema katse taandada matemaatika loogikale: nt arvud on ainult konstruktsioonid). 3. Epistemoloogiline analüüs

2) Ayeri järgi on teadus teatud määral meie kogemuse kirjeldus (lk 119). Arvesse lähevad need väited, mida saab verifitseerida ning mille puhul saab kindlaks määrata tõesust või väärust. Kõik säärased väited moodustavad empiirilise väidete süsteemi, millest moodustatakse teaduse alus (lk 146). Filosoof ei peaks käsitlema väiteid, mis jäävad väljapoole teadusliku uurimise piire, et ta ei muutuks mõttetusi tootvaks metafüüsikuks. Ainult mõttekunstiga pole võimalik kindlaks teha sidusa teaduslike väidete süsteemi kehtivust. Mõttekunst ilma teaduseta on sisult tühi. Eristuvad oletuse (hüpoteesi) sõnastamise ning oletuste loogiliste suhete näitamise ja neis esinevate märkide (sümbolite) määratlemise tegevus (lk 183–185).

3) Selles teoses Ayer täpsustab verifikatsiooniprintsiipi (keelelises pöördes tähendusmõddik, teadusfilosoofias tõestuspõhimõte), eristades tugevat ja nõrka ning põhimõttelist ja praktilist verifitseerimist (Hallapi järelsõna, lk 200). Verifikatsiooniprintsiibiga määratakse kindlaks, kas lause on või ei ole sõnasõnaliselt tähenduslik. Lausel on sõnasõnaline tähendus siis, kui selles väljendatav lausesisu (propositioon) “on kas analüütiline või empiirilisel verifitseeritav”. Tugev verifitseeritavus on siis, kui lausesisu tõesust saaks kogemuses lõplikult näidata ja nõrk verifitseeritavus siis, kui kogemus saab lausesisu teha tõenäoliseks. Väide on nõrgalt verifitseeritav ja mõttekas, kui lausesisu tõesuse või vääruuse kindlakstegemisel kasutatakse meelegogemust (esineb meelesisu). Väide on tähenduslik, kui ta on analüütiline või kogemusega (empiiriliselt) verifitseeritav. Autor ei käsitle verifikatsiooniprintsiipi kogemusliku oletusena (empiirilise hüpoteesina), vaid määratlusena, mida tuleb toetada üksikasjalise analüüsiga (lk 13–26, 45).⁷ Ayer mõistis, et kogemusväiteid pole võimalik lõplikult verifitseerida.

4) Ayeri arvates pole tõeluse kogemisest sõltumatu (aprioorne) tunnetus võimalik. Loogika ja matemaatika (analüütilised aprioorsed) tõesed

---

(analüüs põimub uskumuste õigustusega). Ayeri eesmärk on näidata, et me ei tea paljutki, mida arvame end teadvat (nn teadmise probleem). 4. Konstrukttiivne analüüs teaduslike mõistete kasulikuks muutmiseks (Carnap). Oluline pole tegelik keelekasutus ega uskumuse õigustus, vaid mõne oskussõna rõhutamine (Carnapil *tõenäosus, kinnitus*; Alfred Tarskil (1902–1983) *tõde* ja Albert Einsteinil (1879–1955) *samaaegsus*). 5. Hariliku keelekasutuse uuringu analüüs, mida Ayer peab ebaoluliseks. (Hallapi järelsõna, lk 201–202.)

⁷Verifikatsiooniprintsiip on esitatud teose 1. peatükis ja lähemalt täpsustatud autori sissejuhatuses 1946. a väljaandele.

on paratamatud ja tõsikindlad, sest kogemusest sõltumatutel lausesisudel (aprioorsetel propositsioonidel) puudub faktisisu. Tõsikindlad on ainult ringsõnastused (tautoloogiad) (lk 26–27, 164). Autori arvates empirismis pole ükski faktisisu edastav propositsioon paratamatu ega tõsikindel (lk 88), sest tõsikindlus välistab faktisisu (lk 105). Kogemuse lausesisud (empiirilised propositsioonid) pole tõsikindlad, nad väljendavad vaid tõenäosust (lk 110). Fakti kohta käiv lausesisu saab olla vaid tõenäoline. Kogemuseelse (aprioorse) lausesisu tõsikindlus sõltub tõi-gast, et nad on ringtähendused (tautoloogiad). Ringtähendused on analüütilised, s.t ükski kogemuse fakt neid ei kinnita ega kummuta. Lausesisu tähendus sõltub sellest, mis lausesisust järeldub (lk 26, 29). Raskused tekivad nende lausetega, mis pole sõnasõnaliselt tähenduslikud ega väljendagi lausesisu (lk 13).

5) Empirismi aluseks on iga faktisisu omava väite (mis pole ainult loogilist või matemaatilist laadi) seostamine meelegogemusega. Sisukas väide sisaldab arutlust abstraktse koguse ja arvu üle või käsitleb kogemuse- ja katsepõhist fakti ning olemasolu küsimust. Ebaselge lause tuleb lammutada koostisosadeks ning proovida neid osi siduda oma meeltemuljetega (Hallapi järelsõna, lk 196). Positivistide teadmisteoorias on fundatsioonistliku arusaama järgi kõik kogemuslik ja mõttekas öeldav aluslausete või alusväidete (elementaar-, baasväidete) kaudu. Aluslausetest tuletatakse deduktiivse või induktiivse arutlusega kõik ülejäänud uskumused. Moritz Schlicki (1882–1936) juhitud seltskond soovis kõik väited taandada aistinguväidetele. Rudolf Carnapi ja Otto Neurathi (1882–1945) poolehoidjad võtsid aluseks füüsikalisi esemeid kirjeldavad väited, nn eseme- ehk objektiväited. Ayer huvitus kogu elu kogemusliku aluse probleemist ning aistinguväidete suhtest esemeväidetega ja esemeväidete suhtest teaduslike väidetega (Hallapi järelsõna, lk 198). Ayer eristas veel esemeväidet ja väidet, mis ei sisalda uut tähendussisu (moraaliotsustus, emotsiooni edastus, soovitus, hinnang jms).

6) Emotiivne eetikateooria tähendab, et pealtnäha vaidlused väärtusküsimuste üle on tegelikult vaidlused faktiküsimuste üle. Kuna väärtusotsustus ei väljenda lausesisu, siis tõesuse või vääruse küsimust siin pole (lk 33). Kui tegu nimetatakse õigeks või valeks, heaks või halvaks, siis toimub teatud tüüpi liigitamine. Autori arvates näiline eetikaotsus on pigem teo faktiline liigitamine mingisse sellisesse tegude klassi, mis kutsub kõnelejas esile teatava moraalse hoiaku. Faktiväidet väljendav

keelend on sarnane normatiivset väidet väljendava keelendiga (lk 32).⁸ Aga usulisel kogemusel põhinev väide on täiesti ekslik, pakub huvi vaid psühholoogilisest vaatekohast. Pole olemas usulist teadmist, “nii nagu moraalikogemuse olemasolust ei järeldu moraaliteadmise olemasolu” (lk 146).

Nigel Warburtoni arvates kujundas Ayer (Hume'i mõjul) tähendusega ja tähenduseta lausete eristamiseks kaheharulise testi. Kas lause on tõene määratluse järgi? Kas lause on kogemusega tõestatav või tähendustatav? Kui kummalegi küsimusele ei saa jaatavalt vastata, siis on lause tähenduseta. Ainult need väited, mis on kas määratluses tõesed või kogemusega tõestatavad, on Ayeri arvates kasutatavad mõttekunstis (Warburton 2022: 187–188, 190). Näiteks öelda “jumal on olemas” tähendab esitada metafüüsiline lause, mis ei saa olla ei tõene ega väär. See lause on tähenduseta ehk mõttetu, kuna sõnal “jumal” puudub sõnasõnaline tähendus ning see pole kogemusega tõestatav (lk 140). Esemete kogemise kohta tehtavad väited on tõesed ja tähenduslikud. Kui lause kohta on olemas tõendusmaterjal (ese või kogemus), siis see ongi lause tähendus (Scruton 2022: 41). Väited, mida ei saa kogemusega verifitseerida (tähendustada), pole analüüsitavad, sest need on ebaväited. Nii on lood metafüüsika, eetika ja religiooni väidetega. Selline on Ayeri kogemuses saadud vaatluslausete konstrueerimise analüüsi ja verifikatsiooni sisu.

2. LOOGILISE POSITIVISMI JA LOOGILISE EMPIRISMI ERINEVUSED

Herbert Feigl (1902–1988) kasutas esimesena nimetust *loogiline positivism* ja Hans Reichenbach (1891–1953) esimesena nimetust *loogiline empirism*. Enne Teist maailmasõda polnud ühtset nimetust, sest Moritz Schlick kasutas nimetust *järjekindel empirism* (ta kritiseeris Ernst Machi positivismi juba 1920. aastatel) ja Otto Neurath väljendit *teaduslik ratsionalism*. Mitmed Berliini ringi esindajad kasutasid loogilise empirismi silti. Ernst Machi (1838–1916) järgijad Viini ringis kasutasid nimetust *loogiline positivism*. Seetõttu samastataksegi vahel Viini ringi

---

⁸Emotiivne väärtusteooria on kirjas teose 6. peatükis ja seda täpsustatakse autori sissejuhatuses 1946. a väljaandele (lk 31–33).

loogilise positivismiga.⁹ Loogilise positivismi nimetuse kõrvalejätmisel oli oluline selle liigne politiseeritus. Depolitiseeritud nimetuseks sai “loogiline empirism”.

Tiiu Hallap vahendab inglise teatmike järgi uurimisolukorda: “on kaheldav, kas ühelgi õpetuslikul või rühmituslikul alusel saab loogilise positivismi ja loogilise empirismi vahele selget piiri tõmmata” (Hallapi järelsõna, lk 189).¹⁰ Loogilise positivismi levik ingliskeelses mõteteruumis loogilise empirismi nime all algas Ayeri käesolevast avateosest (Hallapi järelsõna, lk 190; Blackburn 2002: 265). Seega lahen dust nende nimetuste kasutamise täpsustamiseks võiks otsida ka sellest teosest. Ayer kasutab tekstis väljendeid *tunnistanud end empiristideks* (lk 87) või *meie empirism* (lk 148). Teose sisukorras kasutab ta oma vaadete tutvustamiseks lauset meie-vormis: *87: Empiristidena peame* (lk 7), *164: Meie enda loogilist empirismi tuleb eristada positivistist* (lk 9). Nendest sisututvustuse lausetest järeldub, et KTL esindab loogilise empirismi arusaamu. Autor nimetab sisukorras end otseselt loogiliseks empiristiks. Väljendi *meie* alla sobiksid Berliini ringi liikmed Hans Reichenbach ja end loogiliseks empiristiks nimetanud teadusfilosoof Carl Hempel (1905–1997) (Hallapi järelsõna, lk 189). Eesõnas esimesele väljaandele rõhutab Ayer seoseid Schlicki ja Carnapiga ning raamatu mõtekäikude arutamist Gilbert Ryle'i (1900–1976) ja Isaiah Berliniga (1909–1997) (lk 12).

Ayeri käsitus ratsionalismi ja empirismi vahekorra (lk 163–167) sisaldab ka eemaldumist loogilisest positivistist. Autori arvates positivismi tunnus on metafüüsika otsene eitus, mille kõrval on ka võimalus “metafüüsilistest ütlustest hoiduda”. Kui loogilised positivistid soovisid (sünteesilisi) väiteid lõplikult verifitseerida, siis Ayeri arvates “ei ole põhimõtteliselt võimalik ühtki väidet lõplikult verifitseerida, vaid parimal juhul saab seda üksnes väga tõenäoliseks teha”. Autor kasutab siin loogiliste positivistide kohta asesõna *nad*. Ayeri oskussõna *tõenäo-*

---

⁹Sandkühler loetleb Schlicki filosoofilis-teadusteoreetiliste vestluskaaslastena Hans Hahni (matemaatika), Philipp Franki (füüsika), Richard Misest (matemaatika, masinaehitus) ja Otto Neurathi (ökonoomia) ning Viini ringi tähtsamate liikmetena on tal kirjas veel Gustav Bergmann, Rudolf Carnap, Herbert Feigl, Kurt Gödel, Victor Kraft, Karl Menger, Olga Hahn-Neurath, Friedrich Waismann ja Edgar Zilsel (Sandkühler 2010: 517).

¹⁰Viini ja Berliini rühmituse seesmisel erinevus olid kohati suuremad kui berliinlaste oletatav erinevus viinlastest (Hallapi järelsõna, lk 189–190).

sus võiks pidada loogilise empirismi üheks tunnuseks, sest loogiliste positivistide taotletud *tõsikindlust* ei saavutatud ja ilmselt polegi võimalik saavutada. Ayer kritiseerib ka üksiku sümboli tähenduse õpetust. Ainelisi asju tähistavaid sümboleid (*elektron, molekul*) võib tema arvates kasutada, sest isegi tuttavad sümboolid, nagu *laud* või *tool*, pole otseselt määratletud meelesisu tähistavate sümboolite kaudu, vaid üksnes kasutuse kaudu (lk 164–165). Nende näidete põhjal on teoses võimalik eristada loogilise positivismi ja loogilise empirismi mõttelõimede erinevad põhiteemad. Loogilised positivistid eitasid metafüüsikat ja järgisid Schlicki sõnastatud verifikatsiooniprintsiibi ranget või lõplikku määratlust (nt Friedrich Waismann, 1896–1959). Loogilised empiristid hoidusid metafüüsikast kõrvale ja pooldasid osalist verifikatsiooniprintsiipi, ehk püüdsid lõplikku määratlust ümber sõnastada või parandada. Ayer tutvustab teose lõpus mõlemat suhtumist, valides “metafüüsikast hoidumise” (lk 164) ja “verifikatsiooniprintsiibi nõrgema vormi” (lk 165). Need tekstikohad võimaldavad Ayeri teoses eristada loogilise positivismi ja loogilise empirismi esimesi erinevaid mõttelõimi.

Käesolevas teoses ühendab Ayer Euroopa mandril levinud sakslaste loogika (Frege) ja empirismi (Viini ringi kaks tiiba: Schlicki järgijad; Carnapi ja Neurathi järgijad, vt Hallapi järelsõna, lk 198) ja inglaste (Hume, Russell) empirismi mõttelõimede uueks empiiriliseks mõttemustriks. Seniste empirismi erinevate mõttelõimede kokkuvõtte, võrdluse ja edasiarendamise tulemuste hulgas on Ayeri tekstis leida ka loogilise empirismi põhitunnuseid: verifikatsiooni nõrgem määratlemine, metafüüsikast hoidumine (autor paigutab selle eraldi moraali ja esteetika valda; lk 56), loobumine tõsikindlusest ja tõenäosuse tähtsustamine. Mõttemustri nihkumise kohta võib teha ka järgneva eristuse. Loogilised positivistid soovisid teadmised rajada tõsikindlateks peetavatele vaatluslausetele. Loogilised empiristid soovisid kõik tähendusega laused tulutada vaatluslausetest või vähemalt viia loogilisse suhtesse vaatluslausetega nii, et neid saaks vaatluslausete alusel kinnitada või kummutada.

3. KOKKUVÕTE

Arvustuse esimeses pooles tutvustasin Ayeri teose põhiteemasid. Teises pooles näitasin loogilise positivismi ja loogilise empirismi erinevusi ning loogilise empirismi eristamise viit põhitunnust. Frege alanud

uue loogika ühendamisel positivismiga tekkis loogiline positivism. Et Ayer jättis metafüüsika kõrvale, on KTL paigutatud loogilise positivismi alla. Minu arvates hakkas Ayer teost kirjutama loogilise positivismi mõjul (1.–3. ptk), aga lõpetas teose, eelistades loogilist empirismi (4.–8. ptk, sissejuhatus 1946. aasta väljaandele). Mõttemustri nihet ja *meienemad* vastandust on märgata nii sisukorras (lk 7, 9) kui tekstis (lk 87, 148). Oletan, et KTL väljendab üleminekut positivismilt empirismile ja on loogilise empirismi esimene tüvitekst. See oletus aitab mõista, miks just selle teose kaudu levis inglise keeleruumis peamiselt loogilise empirismi nimetus. Loogilise positivismi saab paigutada loogilise empirismi allharuks või esimeseks ajalõiguks, aastatel 1922–1936/38. See lahendab segaduse loogilise positivismi ja loogilise empirismi nimetuste kasutamisel (nt käesolevas kirjutises viidatud mõttekunsti sõnastikes on neid nimetusi suunatud emma-kumma alla). Moritz Schlicki surmaaasta ja käesoleva teose ilmumine (mõlemad 1936. a) sobiks loogilise positivismi koolkonna sümboolseks lõpuks vaatamata sellele, et mõned liikmed kohtusid ebaregulaarselt kuni natside sissetungini Austriasse 1938. aastal. Loogiliste positivistide keelealastest arusaamadest eemaldus lõplikult W. V. Quine oma artiklikogus *Loogika vaatevinklist* (1953). See oleks siis loogilise positivismi mõttemustri sümboolne hääbumine. Aga loogilise empirismi mõttemuster levis kahes põhilõimes. Pärast sõja algust 1939. aastal Berliini ja Viini ringi hajalas olevate liikmete teadusteoreetiliste kirjutiste kaudu ning USA, Inglismaa ja Skandinaavia mõtlejate analüütilise filosoofia arutelude vormis. Kui soovida vältida loogilise positivismi ja loogilise empirismi nimetusi, siis Ayeri avateos on tõlgendatav ka keelelise pöörde kontekstis. Keelelise pöörde alguses toimunud vaidlustes on näha mõjuahelat Frege — Russell — Wittgenstein (1921) — Carnap (1934) — Ayer (1936) — hiline Carnap (1950) — hiline Wittgenstein (1953) — Quine (1953). Need tähistused viitavad mõttemustri ja uurimiskeskme muutumisele (formaal)loogika ja tähenduse (lingvistika) keskseks. Ayeri kogemuse konstrueerimise loogilise analüüsi, verifikatsioonismi, tõenäosuse jms käsitlused KTLis on esimesi katseid sõnastada filosoofia probleemid tähendusteooria teemadena ja raamat kuulub seetõttu keelelise pöörde oluliste võtmeteoste hulka.

Leho Lamus

Kirjandus

- A n n u s, Epp (toim.) 2009. *20. sajandi mõttevoolud.* (Heuremata.) Tallinn & Tartu: TÜ Kirjastus
- B l a c k b u r n, Simon 2002. *Oxfordi filosoofialeksikon.* Tlk Märt Väljataga, Bruno Mölder. Tallinn: Vagabund
- D u m m e t t, Michael 1995. Frege koht filosoofia ajaloos. Tlk Priit-Kalev Parts. — *Akadeemia*, nr 1, lk 109–132
- H u m p h r i e s, Ralph 2001. Analüütiline ja kontinentaalne: Jaotus filosoofias. Tlk Riita Märka. — *Akadeemia*, nr 3, lk 490–519
- P i r i m ä e, Eva 2011. Keeleline pööre. — *Humanitaarteaduste metodoloogia: Uusi väljavaateid.* (Gigantum Humeris.) Koost. M. Tamm. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 33–58
- S a n d k ü h l e r, Hans Jörg (Hrsg.) 2010. *Enzyklopädie Philosophie.* Band 2. Hamburg: Felix Meiner
- S c r u t o n, Roger 2022. *Moodne filosoofia: Sissejuhatus ja ülevaade.* Tlk Märt Väljataga. Tallinn: EKSA
- W a r b u r t o n, Nigel 2022. *Väike filosoofia ajalugu.* Tlk Robert Varik. Tallinn: Postimehe Kirjastus

LEHO LAMUS (1971) on lõpetanud 2003. a EELK Usuteaduse Instituudi diplomioppe, magistriskraad sealsamas 2006, alates aastast 2007 Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku Püha Platoni seminari filosoofia lektor. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Isikukeskse mõttekunst algus Indias” (2022, nr 4, lk 693–707) ja “Upanišadide eestikeelsete tõlgete probleemid” (2022, nr 10, lk 1844–1858) ning arvustused “Kas semiootika on inimteaduste uus alus?” (2022, nr 2, lk 371–374) ja “Kehamõtlemine ja teadvuse tekkimine” (2022, nr 8, lk 1497–1501).

ABSTRACTS

VIIVI LUIK. Words of thanks on acceptance of the Contribution to Estonian National Identity Award from the University of Tartu

With the Contribution to Estonian National Identity Award, the University of Tartu recognises an individual whose creative work has significantly promoted the national and state identity of Estonians and Estonia. The beginning of the speech by Viivi Luik, an Estonian poet, prose writer and essayist who received the award in 2022, is charmingly poetic. She thanks her parents and glorifies the Estonian landscapes, as those have also shaped her world of thought. Referring to Marju Lepajõe, a recently deceased classical philologist and translator, she states that national culture and national identity form the roots of the person's creative power without which no great achievements can grow. Still, the laureate expresses concern as a discussion is going on about diminishing the teaching of classics of Estonian literature at schools. What happens at schools, however, determines the future of the nation. (Edit.)

PEETER KAASIK. Creator of a legend: Eerik Heine and the legend about forest brothers

“We are the creators of a legend. The history of our people history has been a struggle. The struggle for freedom and human rights — the struggle for our state and its people. Generation after generation have made their contribution to this struggle.” This is what Eerik Heine (1919 Tartu – 2008 Toronto) wrote in Põhjala Tähistel, the magazine of the so-called Finnish boys (Estonian volunteers who fought in the Finnish army) in 1962. He was arrested in Estonia in 1940 because of resistance to the Soviet rule, but in the following year he managed to settle in Germany as a Nachumsiedler (“late resettler”).

From 1941–1944, Heine served in the German army, was imprisoned, escaped and hid in the Estonian forests until he was arrested in 1950. He was released in 1956 when amnesty was declared to German prisoners of war and, as a “German”, was repatriated to West Germany from where he moved on to Canada in spring 1957. But this did not mean an end to his adventures, and the current article concentrates mainly on the following ten years in his life or the so-called legend creation period.

*In exile he became an upkeeper of the idea of Estonians’ struggle for freedom; in addition, he was active as an amateur historian. Among everything else, he wrote the first general overview of forest brothers (anti-Soviet guerrillas) in Estonia, and, finally, a feature film with the seminal title *Creators of a Legend* was produced in Canada at his initiative. In parallel with all that, Eerik Heine’s adventurous life provided inspiration for a prototype in a work of fiction by the emigre writer Arved Viirlaid.*

His activity seems to have been so impressive that, when his fame grew, he attracted even the attention of the US Central Intelligence Agency. Already when Heine arrived in Germany in 1956, they had certain suspicions. The “whispers” about his alleged collaboration with the KGB brought about a sensational trial that lasted for several years. The suspicions were not confirmed, but, because of the interference of the CIA, were not refuted either.

In conclusion, it could be stated that, although Heine’s primary goal was to keep up the legend of the struggle for freedom, in reality the legends started to surround his own person. The fictional Eerik Heine or Eerik Horm created by the writer Arved Viirlaid also made the prototype a half-fictional hero. The legends around Heine received their final polish from the cold war espionage games, adding to them the lines of espionage-counterespionage and propaganda-counter-propaganda. Because of all that, present-day historiography considers Heine’s case somewhat undeservingly a historiographical and literary curiosity, and references to his writings and sayings are rare. (Auth.)

MART LAAR. French memory places in German sauce

*Memory places are places with a strong emotional and social load, but they become memory places only after years have passed, and they have stood the test of time. The French historian Pierre Nora finds that memory places include, in addition to concrete places and buildings, for example, war memorials scattered over the country, whole regions, towns and neighbourhoods, territories with buildings of a certain kind (castles of the Loire valley), certain facilities (cafés), customs and traditions like the French gallantry, cuisine and wine, even books. This suffices to confirm the truth that anything can be a memory place if it only is considered a memory place. First, the author of the overview article acquaints the reader with Nora's book *Memory places (Les Lieux de Mémoire, I–III; 1984–1992)*, then browses *The German memory places (Deutsche Erinnerungsorte, I–III; 2001)* compiled by Etienne François' and Hagen Schulze, to concentrate thereafter on the German translation of Nora's book *French memory places (Erinnerungsorte Frankreichs; 2005)*. Simultaneously with the overview of French memory places in German, an analogous book on German memory places was published in French — Etienne François and Hagen Schulz's *Mémoires allemandes (Paris: Gallimard, 2007)*, which had to bring together the sides that had historically often been at war. (Edit.)*

JÜRI LIPPING. The great health, or how to turn one's medical history into a token of health

The article discusses Nietzsche's views on health and sickness, and explores the ways their relationship is conceived and developed in Nietzsche's work. Against the common view that judges illness and health as external, mutually exclusive terms and regards the latter as essentially a static notion whose main elements are biological function and statistical normality, Nietzsche advances a far more dynamic, even dialectical understanding of their relationship. Since Nietzsche's fundamental project is to redeem and affirm life, health and sickness as physiologically rooted notions be-

come the sole criteria for (re-)evaluating whatever phenomena there are. Having had ample personal experience with various sorts of ill-being, and having been subject to constant relapses and recuperations throughout his life, Nietzsche finally arrives at the ultimate mastery of switching or reversing perspectives as the precondition for a reevaluation of values. In this regard, Nietzsche introduces his idea of great health (grosse Gesundheit) as formulated in aphorism 382 of The Gay Science: “a health that one doesn’t only have, but also acquires continually and must acquire because one gives it up again and again, and must give it up.” The great health is not a stable condition which can be attained once and for all. It is rather an ability to recover, to become healthy all over again — it is an incessant pursuit of health and constant overcoming of illness, in other words, it stands for the capacity to adopt and accommodate various perspectives without becoming truly sick. The article ends with some general observations pertaining to the role the pathological element (sickness, struggle, suffering) plays in human self-cognition. (Auth.)

ARVO TERING. Carl Espenberg, the first Doctor of Medicine of Estonian descent: Origin, studies and activity as physician

Until now, little has been known about the life of Carl Espenberg (1761–1822) who participated as a ship’s doctor in Adam Johann von Krusenstern’s circumnavigation of the world in 1803–1806. On his mother’s side, he was a descendant of peasant serfs; his father was most probably Baron Philipp Johann von Saltza, owner of Hõbeda manor, who obviously supported Espenberg’s home tuition and his studies at Tallinn gymnasium and the universities of Jena, Halle and Erlangen. In Jena, Espenberg’s fellow students were the later playwright August von Kotzebue and the future Professor of Medicine Christoph Wilhelm Hufeland. Espenberg could study medicine in Jena for two and a half years (1778–1781) before he was suspended from the university for ten years because of the intention to participate in a duel. Immediately thereafter, Espenberg entered Halle university, but it

is not known how long he studied there and when he returned to Estonia. From 1786–1787, Espenberg worked in Tallinn in the service of Christian von Glehn, a publisher who issued August von Kotzebue's early works. For eight years, Espenberg stayed in Erlangen, initially as a student, later most probably earning his living as a medic. In 1796, he defended his doctoral thesis there. Thus, he can be considered the first Doctor of Medicine of ethnic Estonian descent.

Having returned from Erlangen in the same year, Espenberg got a job as the home doctor for the family of Hageri pastor David Friedrich Ignatius who was obviously of Estonian descent. Later, he practised in Tallinn as a freelance physician. At that time, Espenberg developed friendly relations with the seafarer and later admiral Adam Johann von Krusenstern in whose circumnavigation of the world Espenberg participated as the ship's doctor.

After returning from the expedition, Espenberg seems to have worked as a freelance doctor at Toompea in Tallinn. For years, he also vaccinated people against smallpox. Espenberg married Maria Dorothea, the daughter of Nicolaus Funck, the elder of the Cathedral Guild (Ger Domgild). Espenberg's friendship with playwright August von Kotzebue and his sons Otto and Moritz and with Adam Johann von Krusenstern lasted until the end of his life. One of the sons of August von Kotzebue, the later diplomat and writer Wilhelm Basilius von Kotzebue (1813–1887) grew up as a foster son in Espenbergs' family. Espenberg's circle of acquaintances included mainly families of the nobility, but the relaxed ethnic and estate barriers in the families of Kotzebues, Krusensterns and Ignatiuses were exceptional for the time. As a Privy Councillor, Espenberg could have used the nobility particle "von" before his surname, but he never did, preferring the academic title "Doctor". Espenberg died of a stroke at Huuksi manor, which belonged to his brother-in-law's brother, in 1822. (Edit.)

ELISA VON DER RECKE. Poetry

Review

TOOMAS KIHU. **Dr Hesse reached the Estonian reader**

Carl Hermann Hesse. Tema peab kasvama, mina kahanema: Paide tohtri mälestusi. [He Must Grow, I Must Wane: Memories of a Doctor from Paide.] (Loomingu Raamatukogu No. 38–40.) Translated from German by Tiiu Relve. Tallinn: Kultuurileht, 2022. 152 pp.

LEHO LAMUS. **Art of thinking in the era of exact sciences: Logical analysis of construction of experience**

Alfred Ayer. Keel, tõde ja loogika. [Language, Truth, and Logic.] Transl. and afterword by Tiiu Hallap. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: University of Tartu Press, 2022. 216 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LIV**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

PEETER KAASIK PhD (1974), research fellow at the Estonian Institute of Historical Memory, research fellow at the Estonian War Museum — General Laidoner Museum

TOOMAS KIHU PhD (1963), editor-in-chief of Akadeemia

MART LAAR PhD (1960), Estonian politician and historian

Abstracts

LEHO LAMUS MTheol (1971), lecturer in philosophy at
St Platon Seminar of the Orthodox Church of Estonia

JÜRI LIPPING PhD (1970), Estonian philosopher

VIIVI LUIK (1946), Estonian poet, prose writer and essayist

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical sci-
entist

CHARLOTTE ELISABETH KONSTANTIA

von der RECKE (1754–1833), writer of Baltic German origin

ARVO TERING PhD (1949), Estonian historian and librarian

EVI TIHEMETS-VIIRES (1932), Estonian artist

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LIV

Algus 2018. aasta 6. numbris.

8. aprill [1950]. Päike veereb juba metsaharjade poole, kuid Reola Röövlimäe vanade kuuskede all on veel soe ja hubane.

Eemal metsasügavuses lebavad siin ja seal kogu oma haljas ilus ja auväärnes pikkuses kevadtormide murtud kuuskedest hiiglased. Nendest on üks pimeda juhuse tahtel langenud murdumisel tüvelt kahe vahetus läheduses kasvava sihvaka kaaslaste vahele ja maapinnani jõudnud, asetanud oma terava ladva mulusele samblale...

Maa on kohati veel külmanud, kuid võsastikust piiluvad juua päikese poole esimesed arglikud sinililleõied. Pöösaste vahel lendleb esimene kollane lapsuliblikas...

Paar pehkinud kändu on agara rähna poolt tahtekindlal putukate otsingul raiutud pilbasteks. Ümber kändude asetub kõrge pilbaste ring. Ühte kändu on uuristatud avar võlvialune, teise õõnestatud ruumikas tühik.

Puude vahelt tõuseb õhku suur kirju punaselg-pajuharakas ja kaob kuuldavalt tiibade kahinal lepestikku.

Mätta tagant väljub okkalise pallina siil. Ta samm on vaaruv, aeglane. Nähtavasti on ta alles äsja ärganud pikast talvisest unest.

Metsarada mööda läheneb hallipäine vanamees.

– Kas siin metsas liikuda ka tohib?

– Kes seda õige keelab, eks ta ju ole rahva oma! — vastab mornilt küsimusele vanamees ja jätkab oma teed...

Päike kaob metsaharjade taha...²⁴⁰⁵

14. aprill. Nõukogu koosolek. Säre professoriks valimise küsimus võetakse rektori poolt päevakorrast ilma motivatsiooni-

---

²⁴⁰⁵Päevikusse on lisatud ajalehelõige: “Eestimaa K(b)P Keskkomitee VIII pleenum: Informatsiooniline teadaanne”. — *Rahva Hääli*, nr 86, 9. IV 1950, lk 1.

ta. Matemaatika-loodusteaduskonna prodekaan dots. G. Kangro saab 56 häält poolt, 0 vastu. Peale vaheaja teatab rektor, et otsust Moskva esialgu ei saadeta, kuna on vahepeal selgunud takistavaid asjaolusid (varjanud oma päritolu).²⁴⁰⁶ Sügisest hakkab arstiteaduskonnas teotsema venekeelne rühm. Medinstituuti nähtavasti ei teosta[ta] esialgu.²⁴⁰⁷

---

²⁴⁰⁶Probleeme tekitas Gunnar Kangro (1913–1975) sotsiaalne päritolu ehk tema arhitektist ja ettevõtjast isa Fromhold Kangro (1881–1932) isik ja tegevus. TRÜ rektori määratud komisjon oli 26. jaanuaril 1950 otsustanud valida dotsent Gunnar Kangro matemaatilise analüüsi kateedri professori kohale, kuid vaatamata ülikooli nõukogu 14. aprilli ühehäälele otsusele peatati küsimus “mõningate küsimuste selgitamiseks”. Alates 15. maist vabastati Kangro aga matemaatika-loodusteaduskonna prodekaani ametikohalt “ebaõigete andemete esitamise pärast ankeedis”, kuid jäeti siiski edasi dotsendi ametikohale. Rohkem kui aasta hiljem ehk 12. oktoobril 1951. a otsustas TRÜ õpetatud nõukogu teha NSVLi Kõrgema Hariduse Ministeeriumile ettepaneku kinnitada Kangro professoriks, sest seda takistanud asjaolud olevat selgitatud. 5. novembril sai ülikool selleks nõusoleku NSVLi KHM-i ülikoolide valitluselt ja 1. detsembril ministeeriumi kõrgemalt atestatsioonikomisjoniilt; Gunnar Kangro professoriaega arvestati alates 1. oktoobrist 1951.

²⁴⁰⁷Päevikusse on lisatud 15. aprillil 1950 allkirjastatud masinakirjakoopia järgmisest dokumendist:

“Rektori käskkiri nr. 64. 13. aprillil 1950. a. § 1. Käskkirja nr. 183 § 1, 22 novembrist 1948. a. muutmiseks määran Tartu Riikliku Ülikooli Ajaloo koostamise komisjoni koosseisus: 1. Dotsent V. Reimann (esimees) 2. Rektor A. Koort 3. Õppeprorektor R. Antonson 4. Teadusala prorektor A. Marland 5. Prof. E. Martinson 6. Prof. H. Riikojä 7. Prof. A. Vaga 8. Prof. H. Normann 9. Dotsent A. Vassar 10. Dotsent A. Pinti 11. van. õpet. P. Kalju 12. van. õpet. K. Tæev 13. van. õpet. R. Roots Paluda komisjoni tööst osa võtma 14. dots. H. Moosberg'i Kokkuleppel Riikliku Ajaloo Keskarhiiviga, kuuluvad komisjoni koosseisu 15. sm. Labi 16. sm. Laurson 17. sm. Javkina A. Koort/allkiri/ Rektor [---] 15. aprillil 1950. a. nr. 971 Kantselei juhataja A. Kurg”.

Vt ka: “Koguteos ülikooli saavutustest nõukogude võimu ajal”. — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 13, 14. IV 1950, lk 2. Koguteos taheti avaldada Eesti NSV 10. aastapäevaks. “Kõige lähemal ajal” trükkis antav kogumik pidi sisaldama rektor Alfred Koorti ülevaate “meie ülikooli

17. aprill. Dekaan E. Karu teeb kateedrijuhatajatele järjekordsel informatsioonikoosolekul teatavaks Kõrgema Hariduse Ministeeriumi kantseleiülema A. Grigorjani teadaande 14. märtsist 1950, mis muudab Kõrgema Hariduse Ministeeriumi instruktiivse kirja 10. jaan. 1950 "Õppeplaanide ratsionaliseerimisest". Selle kirja kohaselt oli akadeemiline (loengu)tund määratud 50-le minutile endise 45 minuti asemel. Teadaande järgi on edaspidine akadeemilise tunni vältus vastavalt vajadusele 45–50 minutit vaheajaga 10–15 min. loengute vahel. Iga päev õpetatavate distsipliinide arv päevas ei tohi ületada kolme. Kuna arstiteaduskonna õppebaasid asuvad üksteisest kaugel, ei jätku 10 minutist järgmisse töökohta minekuks, mille tagajärjel loengute pikendamine 45 minutist 50-le põhjustas üliõpilaste tunduvat hiline mist järgmistele loengutele. Otsustatakse üksmeelselt tagasi minna 45-minutilistele loengutundidele.

Samal koosolekul saab teatavaks, et rektori käskkirjaga 10. aprillist 1950 on TRÜ loomaarstiteaduskond ümber nimetatud veterinaarstiteaduskonnaks.

19. aprill. Kevad murrab sisse. Muruväljad on tõmbunud roheliseks. Esimene tugev äike rahuldab niiskust januneva maa igatsuse. Silmanähtavalt ärkab järjekordselt loodus. . .

Väledalt vilguvad kangid ja labidad TRÜ taastamisobjektil silma-kõrva-nina-kurgukliiniku ja Tiigi tänava vahel, mis on jaotatud sektoriteks, mis tükitöö alusel välja jagatud õppejõududele ja üliõpilastele. On nõue lõpetada töö ENSV 10. aastapäevaks. Veterinaarstiteaduskond on avaldanud üleskutse lõpetada taastamine juba 1. maiks. Arstiteaduskond pole üleskutsese ametlikult reageerinud, kuid õppejõud loodavad oma sektori Maarja kiriku varemete kõrval üleskutse päevaks tasandada. Neile jõuavad järgi mõned kursused.²⁴⁰⁸

---

arengust nõukogude ülikoolina" ning rohkem kui kümme teadusartiklit mitme teaduskonna õppejõududelt.

²⁴⁰⁸Taastamistöökaks moodustati üleülikooliline taastamiskomisjon, teaduskondades oma komisjonid, kursustel brigaadid. Arstiteaduskonna taastamiskomisjoni esimees oli Valter Hiie, arstiteaduskonna üldbrigadir A. Kreiss. Tööga alustati 15. aprillil, sh arstiteaduskonna ra-

Õppejõudude sektoril töötavad peamiselt nooremad õppejõud. Kateedrijuhatajaist on kohal vaid Hiie, Siirde, Tomingas, Rulli, Petlem. Aunap vaatab toetudes jalutuskepile pealt. Ta on alati kohal, kuigi kardioskleroos ei luba teha kehalist tööd. Töötatakse kevadvärskelt ja rõõmsalt. . .

Vanema põlve südameis pole aga kevadmõtteid, vaid teda on vullanud rasked sügismeeleolud. Pleenumil 15.–16. aprillini, mis kuulu järgi kestis ka veel 17. ja 18. aprillil, on raskesti sõelutud Tartu ülikooli ja paljuid õppejõude ähvardab vabastamine.²⁴⁰⁹

22. aprill. Lodune metsatukk Kärevere metskonnas. On soe ja niiske õhtueelne tund. Üle liikumatute kuuskede latvade liiguvad vaevalt märgatavalt tihedad hallid rümpilved. Lopsakas, juba avanema hakkavais pungades pähkla- ja lepapõõsastik paljude murdunud allarippuvate okstega teeb metsa kohati raskesti läbitavaks, andes kujutuse miniatuursest põlismetsast. Põõsastikualune sinetab suureõielistest sinililledest, milledest paljud võtnud punaka varjundi. Siin-seal valendavad õitsvate võsaülalaste saared. Rohekaskollastest kõrglehtedest ümbritsetuna kollendavad tagasihoidlikult ka juba esimesed lepliklilled. . .

Vahetpidamata kostab nähtamatute laululindude elujaatav virgutav kevadlaul. . .

---

vi I kursuse ja stomataoloogia IV kursuse teaduskonna tuhat inimest pidid tegema kokku 60 000 töötundi. Üleülikooliliselt pingutati saavutuste näitamiseks 1. maiks ning et “minna vastu Eesti NSV 10. aastapäevale taastamistööde ennetähtaegse lõpetamisega juba enne eksamisesiooni algust”. Veterinaariateaduskond seadis eesmärgiks lõpetada taastamistööd 1. maiks, kuid jõudis oma kohustuse täita juba 28. aprilliks. Vt R. Raudsepp, “Kõik taastama!”. — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 14, 21. IV 1950, lk 2; V. Hiie, “Hoogne algus on tehtud”. — Samas; “Veterinaariateaduskond lõpetas esimesena taastamiskohustuste täitmise”. — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 15, 28. IV 1950, lk 1.

²⁴⁰⁹Mõeldud on Tartu linna parteiaktiivi koosolekut 15.–17. aprillini 1950. Vt “Kõik jõud EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi otsuste täitmiseks: Tartu linna parteiaktiivi koosolekult”. — *Edasi*, nr 95, 21. IV 1950, lk 2; “Parteiorganisatsioonide peamised ülesanded”. — Samas. — Päevikusse on lisatud ajalehelõige kahe surmakuulutusega, neist üks 16. IV 1950. aastal Tartus surnud heliloojale Eduard Ojale. Vt *Edasi*, nr 94, 20. IV 1950, lk 4.

Hakkab hämarduma. Metsatuka serval seisab laskevalmis püssiga dr. [Erich] Laisaar, varitsedes neppe. Kuid neid sel õhtul pole kuulda ega lendamas näha. Muutub järjest pimedamaks. Hetkeks piilub pilvede vahelt metsa noore kuu kitsas sirp, siis kaob ta jälle. Hallide pilvede taustal veel selgesti nähtavad lep-pade ladvad muutuvad järjest ebaselgemaks. Siis vaibub mets pi-medusse...

23. aprill. Singli talu Tartu-Alatskivi maanteel, umbes 25-l kilo-meetril Tartust...²⁴¹⁰ Talu koppel ja tagapoolse künka nõlvak on üleni kirju õitsvaist kollaseist nartsissidest ja õisi on sedavõrd palju, et ükski noppimine ei suuda nende arvu nähtavalt vähen-dada...

Maanteel tulevad vastu lapsed. Nende korvikesed on kuhja-ni nartsissidest täidetud. Mõned õied pudenevad teele ja jäävad sinna abitult lebama...

*

Alatskivi. Kalmistu värava kohal võlvub punasest tellisest ja ras-kest maakivist massiivne kaar. Kolmnurkselt ülapealiselt vaatab malbelt väike rist. Värava ees kulgeb ühest kalmistu nurgast tei-seni üksteise vahele kasvanud okstega sirgeladvaliste kuuskede ulatuslik poolring.

Vahepealsel väljakul meenutab hall betoonne alus kunagise mälestussamba asukohta.²⁴¹¹

Kahe suure männi vahelt paistab kalmistult üle madala kivi-tara Juhan Liivi²⁴¹² kalmu tähistav kõrge malmne sammas. Kirja-niku pronksne rinnakuju-bareljeef samba mustavärvuselisel esi-küljel ja bareljeefist üles- ja allapoole suunduvad pronksitud sirg-

---

²⁴¹⁰Singli talu nr 48 Vara vallas, praegu Peipsiääre valla Sookalduse külas. Sealne nartsissiväli on võetud looduskaitse alla.

²⁴¹¹Alatskivi Vabadussõja mälestussammas (skulptor Voldemar Mel-lik) avati 26. augustil 1928; lõhuti 1940. a novembris, taasavati 26. juu-lil 1942, viidi ära 1948, taasavati 24. juunil 1991 (sõduri kuju skulptor Endel Tanilooit).

²⁴¹²Juhan Liiv (Johannes L.; 1864 – 1. XII 1913 Koosa Plakso-Madisel), eesti kirjanik.

jooned ühes samasuguste sambaservadega on kaugele nähtavad.
Esikülje alaosas paikneb kiri:

JUHAN LIIV.
SÜND. 30 APRILLIL 1864.
SURN. 1 DETSEMBRIL 1913.

Samba tagakülge iseloomustab pronksitud loorberipärg, millest üles- ja allapoole nagu esiküljelgi kulgevad pronksitud sirgjooned. Joonte alla on paigutatud pronkskirjas — Friedebert Tuglase valitud — Juhan Liivi luuletus:

Kui tume weel kauaks ka sinu maa
ja raske su koorem kanda,
kui enam ei jõuaks, ei jõuakski sa
su soowide siniranda, —

täht süttib ehk taewas su üle weel,
lill tärkab su hua pinnast
ja sinu mõte ja sinu meel
kord tuksub su rahwa rinnast —

ja liigub ja loob ja lehwitab
ja kaunid radasid rajab.
su rahwa koda see ehitab
ning põlwest põlweni kajab.

Juhan Liiv. 1894.

Tagakülje²⁴¹³ alaossa on paigutatud mäрге: “A.-S. “Teguri”
wabriku tööliste ja ametnikude poolt üles seatud 23. oktoobil
1923 a.”²⁴¹⁴

Sammas on malmist ja Tartus “Teguri” vabrikus tööliste valatud. Bareljeefi on valmistanud kujur V. Melnik Nikolai Triik'i²⁴¹⁵
joonistatud Juhan Liivi portree järgi.

---

²⁴¹³Tegelikult esikülje.

²⁴¹⁴Tegelikult avati sammas 29. juunil 1924. aastal.

²⁴¹⁵Nikolai Triik (1884 – 12. VIII 1940 Tallinn), eesti maalikunstnik, graafik ja kunstipedagoog.

1921. a. oli Juhan Liivi kalm maapinnaga tasandumas. Ainsa tähistusmärgina püsis kalmu ligidal kasvav kask, mille tüvve keegi oli noaga lõiganud kirjaniku nime: Juhan Liiv.

Mahajäetuna ja unustatuna seisab omaette kunagise väljaränduri Laksi Tõnise²⁴¹⁶ hallist graniidist steel. Esikülge iseloomustab ornamentkirjas pärjast ümbritsetud ristikujutus otsade poole laienevate harudega. Risti alla on raiutud tekst:

Tõnis Laks
Sünd. 13 Jan. 1808
Surn. 24 Web. 1861
1808–1908

Steeali alusesse on küljelt raiutud sõnad: Laksi Tõnise haud.

Hauasammas on püstitatud Laksi Tõnise 100. sünnipäeva puhul [...] poolt.²⁴¹⁷

Peatee kõrval vana pärna all puhkab kauaaegne tuntud Koo- ja jaoskonnaarst Voldemar Lindpere.²⁴¹⁸ Õitsvast *scilla*'st sinavat

---

²⁴¹⁶Tõnis Laks (Laksi Tõnis; 1808 – 8. III (ukj) 1861 Alatskivi vald), Laksi talu peremees ja rentnik Alatskivil, koolivanem ja vallakohtu esimees, kes valis mõisa ja kohalike Vene võimuesindajate tagakiusamise eest maapakku mineku Krimmi, kuid seal käinud maakuulajad laitsid ümberasumise maha; poeg Kaarli nimel olnud talu rendilepingust juba loobunud Tõnis Laks haigestus ja suri.

²⁴¹⁷Päeviku teksti on jäetud tühi koht. Sammas püstitati kalmule 1908. aasta jaanuaris Kodavere kihelkonnakooli õpetaja Samuel Käärri algatusel ja korraldatud salajase korjanduse abil, raha andis ka Tõnis Laksi pojapoeg; samba idee oli Käär välja pakkunud Naelavere karskuseltsi “Kevade” koosolekul aasta varem. Hauasamba kavandi joonistas Kristjan Raud ja töö teostas kohalik kiviraidur Posok (Pozok).

²⁴¹⁸Voldemar Lindpere (1888 – 8. XI 1942 Alatskivi) lõpetas Tartu Ülikooli arstiteaduskonna 1914, arstidiplom 1916; EÜSi ja seejärel korp! Rotalia liige. Esimeses maailmasõjas 1914–1917, sh 330. väli-laatsareti ja 28. tagavarahospidali nooremärst, 724. välihospidali nooremordinaator Kiievi kubermangus Tšerkassõs; Kiievi Bakterioloogia-instituudi töötaja 1917–1918, raudteearst Ukrainas 1918; Vabadussõjas 1918–1920, sh Tallinna kindlussuurtükiväe vanemärst, 3. diviisi nakkushaiguste vastu võitleva lenssalga vanemärst; Alatskivi jaoskonnaarst 1920–1930, Kavastu-Koosa jaoskonnaarst 1930–1940, Kal-

kalmu tähistab lihtis valge puurist. Kõrvakalmu alla on sängitatud V. Lindpere isa Märt Lindpere (1829–1915).²⁴¹⁹ Kalmul must malmist rist vasest plaadiga. . .

*

Kalevipoja säng Alatskivi Peatse küla all: järsunõlvaline kõrgenenud peatsiga seljak — parajas pikkuses puhkepaik muinaskangelasele. Kolmest küljest varjab seljakut alles raagne lepik, selle taga ringutab oma oksastikku kahetüvene vana tamm. Taamal metsavahel lookleb kohati veel lumelaigulistest kallastes Alatskivi jõgi. . .

Põhja pool paistab hõremetsase künkana Kooljamägi. . .

*

Kallaste. Pikk Peipsi rannaga rööbiti kulgev peatänav — lõik Alatskivi-Kodavere maanteest — ja rida lühikesi põiktänavaid, mis ühelt poolt külavaheteedena kaovad kergelt lainjate põldude ja sekka põsastunud niitude vahele, teiselt poolt väikeste salkorgudena viivad järvele. Mõnda mööda voolab vilgas ojake.

Peatänavat, piki kõrget punaliivakivist pankranniku serva, piiravad mõlemalt poolt tihedalt üksteise kõrval asetsevad, enamikus ühekordsed palkidest puhast nurka elamud täisviiluliste laastkatustega ja tänava poole pöördud otsaga. Siin-seal paistavad elamutevaheliste tarade tagant veel kevadiselt mustavad viljapuu- või keeduviljaaiad. . . Enamikus aga pesitsevad need elamute ja õuede taga.

Elamute külge liibuvad otsade kaudu kõrvalehitised, mis koos elamuga ümbritsevad nende vahele peidetud väikest neli-nurkset õue. Sellest pääseb välja läbi kõrvalehitise seina rajatud värava. Sissekäik elamusse toimub tavaliselt selle värava kõrvalt, maja küljelt.

---

laste linnaarsti ajutine kt 1940, Kallaste jaoskonnaarst 1940–1942; Alatskivi Põllumeeste Kogu esimees 1925–1930, Alatskivi Ühispanga juhatuse esimees.

²⁴¹⁹Voldemar Lindpere isa oli Johannes Lindpere (1860–1921), Märt Lindpere oli Johannes Lindpere isa.

Elamute juures kõrgel kaldal asetsevad ka võrguhoidmisputkad ja -vaiad, all rannal kühmitsevad paadisillad ja paatide kaldaletõmbamise abinõud.

Eemal raagus puude vahel mustavad kalasuitsetamise ja -kuivatamise hooned.

Järsu pankranniku punane liivakivi kannab lainete pidevaid murrutusjälgi, siin-seal nähtuvad suuremad või vähemad murdkulpad.

Randa palistavad suured rändrahnud, mõned neist ulatuvad kaugele vette. Rahnude vahel ja madalas kaldaäärses vees sahi-seb pidevalt peenkilluse purunenud jää lai helkjas kiht. Järvelt tõuseb jahe tuul.

On parajasti puhkepäev. Õllebaari ees tolknep joobnuid noo-remaid mehi. Sillutamata poolporistel tänavatel jalutab noori nä-gusaid tütarlapsi. Kõigil on seljas uued kostüümid, jalas läikivad kaproonsukad ja kõrgekannalised heledad kingad. Tütarlastele seltsivad mõned ettevõtlikud noormehed.

Paar vanemat habemikku siirduvad turuväljalt põikse Kiriku tänava kaudu vanausuliste väikese kiriku poole, mille roheline katus ja tornid on kaugele nähtavad.

Peipsilt tõuseb järsku tihe piimjas udu ja varsti on Kallaste kadunud läbipaistmatusse külm-niiskesse massi, milles nähta-vus vaid mõni samm.

Udu tiheneb veelgi...²⁴²⁰

---

²⁴²⁰Päevikusse on lisatud ajalehelõige järgmise tekstiga:

“MEILE KIRJUTATAKSE

Kodanliku natsionalismi säilmete vastu

Kogu Nõukogude Eesti läheb vastu 10. aastapäevale uute võitudega igal alal. Kümme aastat on möödunud sellest, kui eesti töötav rahvas vaba-nes kodanliku terrori ja omavoli ikke alt. Ka meie, Tartu Kammivabriku noored töölised täidame ja ületame iga päev endale võetud kohustusi. Me teame, et iga hästi täidetud ülesanne, iga üle plaani toodetud ese aitab kindlustada meie töörahva ajaloolist võitu ja kiirendab meie kalli kodumaa jõudmist kommunismi.

Samal ajal aga säilivad linnas mälestusmärgid, mis meenutavad va-lusaltsat kodanluse terrorit ja kodanliku kliki võitlust tööliste vastu. Üks

Kallaste on kaugemale maha jäänud, samuti udupiirkond. Tagaselja on ka Singli kollendav nartsisside väli. Päev kaldub aeglaselt õhtule. . .

Tartu kohale tõuseb mustav äikesepilv, mida pidevalt läbistavad üksteisega kiirjooksus võistlevad püstised välgud. Neid vaadeldes kurjustab kõu. . .

Siis vallandub tugev sadu, kuid juba varsti piilub arglikult helesinisest pilvelõhest maanteele kahvatu päike. Aga ainult hetkeks. Lõhe sulgub ja sadu jätkub. . .

24. aprill. Kateedrijuhatajate koosolek. Dekaan E. Karu teeb teatavaks rektori A. Koorti käskkirja 18. aprillist 1950, millega "vastavalt Kõrgema Hariduse Ministeeriumi direktiivile 10. jaan.

---

selliseid on kodanliku kliki poolt Emajõe kaldale püstitatud nn. "vabadussammas", mida kodanlikud natsionalistid püüavad maskeerida Kalevipoja nimega. Samba aluselt on maha võetud klassisõja aastarvud 1918–1920, kuid see ei vähenda sugugi mõtet, millega samba püstitas kodanlik klikk, et tähistada oma võitu tööliste üle.

Meie hindame kõrgelt rahvuslikku eepost "Kalevipoeg", mis näitab meie rahva kangelaslikku võitlust saksa anastajate vastu, meie hindame teda kui meie rahva kirjanduslikku vara, kui meie rahvusliku omapära väljendust.

Meie aga ei taha, et töölikklassi rõhujad, moonutades meie rahvusliku eepose mõtet, alatult ära kasutades rahva lugupidamist ja armastust oma eepose vastu, asetasi selle nime all välja oma klassisõja võidumärgi ja et veel praegu, kus juba ammu on pühitud minema kodanlik klikk, püsib see märk nagu pilkena meie töörahva saavutustele.

Meie leiame, et kodanliku kliki poolt püstitatud klassisõja monumendi püsimine on vastuvõetamatu ja valus meie linna töötavale rahvale kui ka rahvaeeposele "Kalevipoeg".

Meie linna juhtivatel töötajatel tuleks selles küsimuses juba lähemal ajal võtta kindel seisukoht.

Tartu Kammivabriku noored töölisid:

E. Külm M. Maltna A. Nolk S. Reha A. Jakobson L. Hussar V. Lõhmus A. Anderson R. Käärman."

Vt *Edasi*, nr 97, 23. IV 1950, lk 2. Lõikele on Herbert Normann käsitsi kirjutanud: *vaatab itta mõõk käes*. Samal lõikel on ka artikkel "V. I. Leninile pühendatud näitus TR Ülikooli Raamatukogus".

1950" ja teadaandele 14. märtsist 1950 "tuleb lugeda loengu kestvuseks 50 minutit. Erandeid sellest lubatakse ainult õppeprorektori poolt". Otsustatakse nõutada õppeprorektorilt luba arstiteaduskonnas pidada 45-minutilisi loenguid.

Tartu tervishoiuosakonna partei algorganisatsiooni sekretär J. Gilinov, Tartu linna tervishoiuosakonna juhataja A. Räni, Tartu linna tervishoiukomisjoni esimees A. Kalju on otsustanud pöörduda EK(b)P Keskkomitee esimese sekretäri J. Käbini²⁴²¹ poole esitisega, millega on ühinenud ka Tartu Teadusliku Arstide Seltsi esindaja prof. F. Lepp ja arstiteaduskonna dekaan E. Karu, astuda samme, et taas hakataks väljaandma "Nõukogude Eesti Arsti", sest Eesti arstkonnal on raskusi oma tööde avaldamisega. Tsentraalsed nõukogude ajakirjad on materjaliga liigselt koormatud ja neil puudub võimalus lubada ruumi lokaal-patoloogilistele töödele, mis Eesti arstidel ülekaalus.

Prof. V. Vadi arvab, et enne esitise saatmist J. Käbinile tuleb tingimata saada ENSV tervishoiuministri nõusolek. Prof. Karu tähendab, et seda tehakse. Uue tervishoiuministri P. Kalju seisukoht on teadmata. V. Hion oli ajakirja väljaandmise vastu. Esitis pole veel omandanud lõplikku kuju, on veel teha rohkesti eel-

---

²⁴²¹Johannes Käbin (Ivan K.; 1905 – 26. X 1999 Tallinn) õppis Liebknechti-nimelises Nõukogude ja Parteikoolis Leningradis 1925–1926 ja Punase Professuuri Instituudis Moskvast 1936–1938. Leningradi oblasti Sussanino kohaliku nõukogu esimees 1927–1931, parteitööl Leningradi oblastis 1931–1935, ÜK(b)P Tauria rajoonikomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja Omski oblastis 1935–1936, Moskva Naftainstituudi marksismi-leninismi aluste õppejõud 1939–1941; saadeti 1941. aasta veebruaris tööle Eestisse, EK(b)P Keskkomitee ajakirjandussektori juhataja 1941 ja 1943–1944; EK(b)P KK partei- ja nõukogude aktiivi kursuste direktor Jaroslavlis 1942–1943, EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja I asetäitja 1944–1947, EK(b)P KK Partei Ajaloo Instituudi direktor 1947–1948, EK(b)P KK (propaganda)sekretär 1948–1950, I sekretär 1950–1978, ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees ja NSVLi Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja 1978–1983; NSVLi Ülemnõukogu saadik 1950–1984, ENSV Ülemnõukogu saadik 1951–1985, ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi liige 1951–1978, NLKP Keskkomitee liige 1952–1978, EK(b)P (EKP) Keskkomitee liige 1948–1986, EKP KK büroo liige 1948–1983, seejärel pensionär Tallinnas.

Herbert Normanni päevik

töid. Prof. F. Lepp leiab tähtsa olevat, et seekordne algatus lähtub parteitöötajate hulgast. V. Vadi soovitab kaasa tõmmata ka keskmedpersonali, mis kindlustaks ajakirja laiema leviku. Sellega nõustutakse.

(Järgneb)